

NAGY ESZTER

**A *Visiones Georgii* kéziratai az altzellai apátság könyvtárában,
avagy Krizsafán fia György látomásainak recepciója
a cisztercieknél***

A Magyar Ritkaságok sorozat 1985-ben kiadott *Tar Lőrinc pokoljárása* című kötetében jelent meg először magyar fordításban az a *Krizsafán fia György látomásai* című szöveg (a továbbiakban *Visiones Georgii*), amellyel talán éppen nehezen besorolható jellege miatt mindeddig keveset foglalkozott a hazai kutatás.¹ Jellemző módon Tar Lőrinc pokoljárásának kontextusában esik róla szó, ha egyáltalán megemlítik az irodalmi összefoglalók, annak ellenére, hogy sokkal nagyobb lélegzetű és komplexebb műről van szó, mint Zsigmond király lovagjának ránk maradt élménybeszámolója.² Valójában mindkét elbeszélés egy írországi zarándokhely, a középkorban a túlvilág bejáratának tekintett Szent Patrik Purgatórium legendájához kapcsolódik.³ A hagyomány szerint az, aki megfelelő felkészítés után egy teljes napot eltölt a barlanghoz hasonló föld alatti üregben, megtisztul

* A jelen tanulmány 2018 januárjában megvédett doktori disszertáción alapul (*La réception des Visiones Georgii. Lectures de la légende du Purgatoire de saint Patrick à la fin du Moyen Âge*, EHESS – ELTE, a védés dátuma: 2018. január 26.). A dolgozatban a *Visiones Georgii* recepcióját vizsgálom két ciszterci kézirat példáján, melyek a mű szerzőjének azonosítását is lehetővé tették: NAGY Eszter, *Petrus de Paternis, Krizsafán fia György látomásainak szerzője = Irodalomtörténeti Közlemények*, 123(2019), 4, 465–475.

¹ Toldy Ferenc foglalkozik először a *Visiones Georgii*-vel 1871-ben, de mivel nem sikerül magyar szerzőt kimutatnia, nem tartja különösebben érdekesnek a művet, és ez a negatív ítélet többnyire átöröklődik a hazai kutatás következő generációira is. TOLDY Ferenc, *Egy 14. századbeli magyar vezeklő Irlandban Sz. Petrik purgatóriumában = Századok*, 1871, 4, 229–247.

² Tar Lőrinc Szent Patrik Purgatóriumában tett zarándoklatáról a legtöbbet egy Londonban őrzött, 15. század végén keletkezett kéziratból tudunk meg. A *Memoriale super visitatione domini Laurencii Ratholdi militis et baronis Vngarie factum de Purgatorio sancti Patricii in insula Hibernie* című szöveget Jacopus de Yonge dublini jegyző vetette papírra 1412 körül. Egyetlen ma ismert másolata egy levélgyűjteményt tartalmazó kódexben maradt ránk (London, British Library, Royal 10.B.IX), melybe minden bizonnyal a leíráshoz csatolt pátens levelek miatt került. A szöveget Hippolyte Delehaye adta ki: DELEHAYE, Hippolyte, *Le pèlerinage de Laurent de Paszthó au Purgatoire de s. Patrice = Analecta Bollandiana* 27, Brüsszel, Société des Bollandistes, 1908, 35–60.

³ Szent Patrik Purgatóriumának legendájáról lásd: *The Medieval pilgrimage to St Patrick's Purgatory, Lough Derg and the European tradition*, Haren, Michael et Pontfarcy, Yolande de szerk., Enniskillen, Clogher Historical Society, 1988; MAGGIONI, Giovanni Paolo Maggioni et TINTI, Roberto et Taviani, Paolo, *Il Purgatorio di San Patrizio: documenti letterari e testimonianze di pellegrinaggio (secc. XII–XVI)*, Firenze, Sismel, 2018.

bűneitől (innen a purgatórium elnevezés). A vezeklés fontos, eszkatológikus eleme, hogy a zárándok saját testében tapasztalja meg a bűnösök túlvilági büntetését, és, ha kiérdemli, az üdvözültek dicsőségének előízét is megérezheti. Szent Patrik Purgatóriumának híre a 13. századtól terjed el Európa-szerte a *Tractatus de Purgatorio Sancti Patricii* című elbeszélésnek köszönhetően,⁴ mely bizonyos Owein lovag zárándoklatáról számol be, aki a Purgatóriumba leereszkedve bejárta a túlvilágot. A történet nagy népszerűségét a közel 150 ránk maradt latin kézirat és számos népnyelvi fordítás, átdolgozás jelzi. A *Visiones Georgii* valójában Owein történetének 14. századi adaptációja. A 20 latin és 28 vernakuláris másolatban ránk maradt mű Avignonban keletkezett 1354 és 1358 között. Szerzője, az ágostonos remete Petrus de Paternis olyan szöveget hoz létre, melynek teológiai tartalma korszerű, történeti hitelességének kérdése pedig ma is zavarba ejti a kutatókat. A történet szerint Georgius, Grissaphan, magyar főnemes fia, Nagy Lajos dél-itáliai hadjáratában szolgál, amikor egy nap bűnei tudatára ébred és vezekelni indul. A lovag útja az avignoni pápai udvaron keresztül Santiago de Compostelába, majd Finisterre-be vezet, ahol öt hónapot tölt remeteként, mielőtt továbbutazik, hogy felkeresse Írországbán Szent Patrik Purgatóriumát. A zárándokhelyet felügyelő ágostonos kanonokok 15 nap felkészülést követően engedik be a lovagot a barlangba, ahol 24 óra alatt Szent Mihály társaságában bejárja a túlvilágot. A több mint 40 000 szavas elbeszélés kéziratai Közép-Európában, többnyire német nyelvterületen maradtak ránk. Nagy részük szerzetesi gyűjteményekből származik: a 24 dokumentált latin kéziratból⁵ 8 bencés, 4 karthauzi, 3 ciszterci provenienciájú szöveget ismerünk, emellett azonban domonkosok, ágostonos kanonokok, ágostonos remeték és kármeliták könyvtáraiban is megtalálható volt az elbeszélés.

A jelen tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan olvasták, hogyan értelmezték Georgius látomásait a késő középkori olvasók? Mivel a felvetés igen összetett, először a módszertani problémákat kell számba vennünk: hogyan rekonstruálható az olvasás élménye több évszázad távlatából? Beszélhetünk-e egyáltalán általánosságban, amikor egy-egy szöveg befogadása minden olvasónál más és más lehet? Kinek a szemszögéből érdemes a kérdést vizsgálni? Milyen eszközök állnak rendelkezésre a kérdés tudományos megközelítéséhez? Bár a *Visiones Georgii*vel kapcsolatban nemigen támaszkodhatunk olyan történeti forrásokra, melyek segítségével rekonstruálható lenne az olvasás élménye, a műhöz való viszonyulásról mégis sokat elárul kontextusa, mely szűkebb értelemben jelentheti a szöveg helyét a kódexen belül, más szövegek társaságában, tágabban

⁴ A *Tractatus de Purgatorio Sancti Patricii* kiadása: EASTING, Robert, *St Patrick's Purgatory. Two Versions of « Owayne miles » and « The Vision of William of Stranton », Together with the Long Text of the « Tractatus de Purgatorio sancti Patricii »*, Oxford, Oxford University Press, 1991.

⁵ A 20 ránk maradt latin kézirat mellett Bernd Weitemeier további 4 olyan latin nyelvű kéziratot tart számon, melyek létéről a könyvárkatalogusokból tudunk, az idők folyamán azonban elkallódtak vagy megsemmisültek. WEITEMEIER, Bernd, *Visiones Georgii, Untersuchung mit synoptischer Edition der Übersetzung und Redaktion C*, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 2006, 202–203.

értelmezve pedig a kódex helyét egy adott gyűjteményben, használatának módját a közösségen belül, sőt, azt a szellemi környezetet, amely meghatározta az olvasók értelmezési stratégiáit.

A mű recepciójának kontextusalapú elemzése természetesen más és más eredményhez vezethet egy szöveg különböző kézíratainál, attól függően, hogy milyen művek társaságában maradtak ránk, kik és milyen célból használták őket. A 48 másolatban ránk maradt *Visiones Georgii* is többféle értelmezést tesz lehetővé, és műfaji besorolása is változó: Georgius túlvilági útjának elbeszélése olvasható utazásleírásként, amennyiben a zárándoklat testi mivolta és térbeli jellege válik az olvasás központi motívumává; hagiográfiai szöveggént, ha a főhős belső átalakulása köré szerveződik az értelmezés, didaktikus, nevelő szándékú értekezésként, mely az Egyház hivatalos túlvilágképét propagálja, vagy eszkatológikus látomássorozatként, mely a végső dolgokon való elmélkedést segíti. Az egyházi és a magántulajdonban lévő kódexeknél más és más motívumok kerülhetnek fókuszba, illetve befolyásolhatja az értelmezést az a körülmény is, hogy tartalmaz-e illusztrációkat a kézirat, latin másolat-e vagy népnyelvű fordítás. További differenciálást tesz lehetővé a szellemi kultúra és a könyvekhez való viszony tanulmányozása azokban a közösségekben, ahol a *Visiones Georgiit* olvasták, így például különböző megközelítést feltételezhetünk a monasztikus rendeknél, ahol hagyományosan nagyobb teret kapott a szövegek meditatív olvasása, és azoknál a szerzetesközösségeknél, melyek a pasztorációt tekintették fő feladatuknak.

A jelen tanulmánynak azonban nem célja a *Visiones Georgii* befogadástörténetének átfogó elemzése, mivel ehhez további nagyszabású adatgyűjtésre lenne szükség. Ehelyett két olyan latin nyelvű kézirat alapján szeretném a mű recepcióját bemutatni, melyek különleges helyet foglalnak el a szövegvariánsok között: az egyik a *Visiones Georgii* legkorábbi ránk maradt példánya, melyet a lipcsei Universitätsbibliothek Ms 832 jelzetű kötete tartalmaz, és minden bizonnyal ennek másolata az a kézirat, mely az ugyanitt őrzött Ms 841 kódexben található.⁶ Ez utóbbi a *Visiones Georgii* egyetlen olyan ma ismert példánya, amely tartalmazza a mű szerzőjének nevét.⁷ A szászországi kolostorok 1541-es szekularizálásáig mindkét kódex az altzellai ciszterci apátság tulajdonában volt. A továbbiakban az említett két kézirat olvasásának történeti kontextusát szeretném bemutatni a tágabb értelmezéstől haladva az egyre szűkebb és pontosabb meghatározások felé.

Altzella története

Altzella, eredeti nevén Cella Sanctae Mariae története 1162-ig nyúlik vissza: Barbarossa Frigyes ebben az évben adományozta a Mulde folyó menti földeket Ottó

⁶ Mindkét kódex részletes leírását lásd a Manuscripta mediaevalia weboldalon: <http://www.manuscripta-mediaevalia.de>

⁷ NAGY Eszter, *Petrus de Paternis, Krizsaffán fia György látomásainak szerzője = Irodalomtörténeti Közlemények*, 123(2019), 4, 465–475.

magdeburgi örgrófnak monostoralapítás céljából. 1174-ben 12 szerzetes érkezett Altzella területére a Morimond filiációjához tartozó Pforta ciszterci apátságból, és megkezdődött az építkezés. A lombard hatást tükröző, egy kereszthajós, bazilika alaprajzú apátsági templomot 1198-ban szentelték fel. A nagyszabású tervet az indokolta, hogy a Wettin uralkodóház az új alapítású monostort választotta családi temetkezőhelyéül. Ennek a dinasztikus kapcsolatnak köszönhetően az apát-ság sok adományhoz és privilégiumhoz jutott az évszázadok folyamán, és a térség meghatározó gazdasági, illetve kulturális tényezőjévé vált. Altzella növekvő befolyására utalnak filiáléi: 1217-ben az apát-ság felügyelete alá vonja a meissen-i Szent Kereszt bencés apácakolostort, 1267-ben pedig Cella Nova (Neuzelle) néven alapít monostort. Ettől kezdve egyre gyakrabban fordul elő a forrásokban az alapítót megkülönböztető Cella Vetus (Altzella) megnevezés.

A ciszterci közösséget monasztikus jellege nem szigetelte el környezetétől. Altzella számos majorságot birtokolt, rendelkezett a területein álló templomok patrónusi jogával, és Freibergben nemcsak 5 plébániát látott el, hanem a kórház is felügyelete alá tartozott⁸. Ezen kívül rendszeresen nagyszámú utazónak biztosított szállást: Paul Bachmann apátsága (1522–1538) idején Altzella 3 év leforgása alatt 20 000 gyalogost és 14 000 lovast fogadott be,⁹ ami átlagosan napi 31 vendégnek felel meg. Bár az utazókat többnyire a közösségtől elkülönítve helyezték el, a szerzetesek rendszeres érintkezése a környezetükben élőkkel, beleértve más szerzetesközösségeket is, lehetővé tette az anyagi és szellemi javak gyors körforgását.

Altzella virágkora a 15–16. századra tehető: az apát-ság ekkorra valódi szellemi központtá vált, és Közép-Európa egyik leggazdagabb könyvgyűjteményét birtokolta. Ez a kulturális fellendülés összefügg azzal a ténnyel, hogy a Kutná Hora-i dekrétum¹⁰ és a huszita háborúk következtében számos neves tudós hagyta el

⁸ A közösség vagyona vásárlások útján is gyarapodik. Altzella majorságokat birtokol a következő településeken: Zwäten, Altranstädt, Ostrau, Zadil, Leubnitz, Drezda és Lovosice (Csehország), és szőlői vannak Jena der Unstrutban, Camburgban, Kirchbergben, Eisenbergben és Elbtában. WEITEMEIER 2006, i. m. 202–203. – Az apát-sághoz tartozó területeken Altzella a templomok patrónusi jogával is rendelkezett, ami többletjövedelmet biztosított számára. 1225-ben Henrik örgróf Freiberg 5 plébániáját és kórházát Altzellához csatolja, és az apát-sághoz tartoznak a nosseni, leubnitzi és zadeli templomok is, valamint a grimmai várkapolna. BEYER, Eduard, *Das Cistercienser-Stift und Kloster Alt-Zelle in dem Bisthum Meißen geschichtliche Darstellung seines Wirkens im Innern und nach Außen, nebst den Auszügen der einschlagenden hauptsächlich bei dem Hauptstaatsarchiv zu Dresden befindlichen Urkunden*, Dresden, Janssen, 1855, 259.

⁹ FRÖHLICH, Roland, *Die Zisterzienser und ihre Weinberge in Brandenburg*, Berlin, Lukas-Verl. für Kunst- und Geistesgeschichte, 2010, 101.

¹⁰ A Kutná Hora-i dekrétum, melyet IV. Vencel cseh király bocsátott ki 1409. január 18-án, előjogot biztosított a cseh szavazóknak a prágai Károly Egyetem tanácsában az egyetemen tanító másik három nemzettől szemben. A radikális döntés két fő okra vezethető vissza: a 15. század elején a német professzorok egységesen elutasították John Wyclif tanítását, aki nagy népszerűségnek örvendett Prágában Husz Jánosnak köszönhetően, aki meggyőzően hirdette tanait. Ezt a vitát súlyosbította az a tény, hogy az egyetemen magukat képviselő külföldi nemzetek (Szászország, Bajorország és Lengyelország) nem tartották meg semlegességüket a nagy nyugati egyházszakadással kapcsolatban.

Csehországot, akik közül Altzella többet is befogadott, így például Vincentius Grunert, a szabad művészetek professzorát, akit 1411-ben a közösség apátjává választott (1411–1442).¹¹ Szintén a Kutná Hora-i dekrétummal függ össze a térség másik fontos szellemi központjának kialakulása: a prágai Károly Egyetemet elhagyó német nyelvű mesterek és tanítványok Lipcsében letelepedő csoportja képezte annak az új egyetemnek a magját, melyet 1409-ben Szász Frigyes és magdeburgi Vilmos tartománygrófok alapítottak. Altzella egyre szorosabb kötődését az új egyetemhez az is jelzi, hogy az évek folyamán egyre nőtt a közösség Lipcsében tanuló tagjainak száma, sőt, 1411-től Vincentius apát fontos szerepet vállalt egy új ciszterci tanulmányi ház létrehozásában, amely 1427-ben nyitotta meg kapuit. A Bernhardinerkolleg nevű létesítmény első előljárójának Georgius altzellai szerzetest, a szabad művészetek professzorát választották meg.¹²

Altzella szellemi virágzásának csúcspontja Martin von Lochau apátságának (1493–1522) idejére tehető: az ő szolgálata alatt volt a legmagasabb a közösség egyetemet végzett tagjainak a száma, és ebben az időszakban létesült a monostor új könyvtára, mely mind méreteit, mind gyűjteményének gazdagságát tekintve egyedülálló volt környezetében. Altzella fénykorát pár évtizeddel később Kegyes Henrik, a Szász-Meisseni Hercegség lutheránus uralkodóhercegének (1539–1541) döntése szakította félbe, aki hatalomra kerülését követően elrendelte a területén található monostorok szekularizálását. Altzella sem menekülhetett a határozat következményeitől: az apátságot 1541-ben kiürítették, és híres könyvgyűjteményét lefoglalták.

Altzella és a könyvek

Az első könyveket Altzella a rendi előírásoknak megfelelően anyamonostorától, Pfortától kapta¹³ – az új alapítású közösség így egy közel 20 kódexre tehető álló-

Eleinte az egyetemen valamennyi nemzet (lengyel, bajor, szász és cseh) egy szavazattal rendelkezett. Vencel király ezt a rendszert forgatta fel, amikor a négy szavazatból hármat a cseheknek adott, és a többi nemzetnek összesen egyet hagyott meg. Az igazságtalan döntésre válaszul az érintett tanárok és diákok többsége (számukat 5000 és 20 000 főre becsülik) elhagyta Prágát, ami az oktatás színvonalának jelentős hanyatlásához vezetett. A dekrétum másik következményeként Husz János tovább taníthatta az egyetemen John Wyclif tanait, amely később a huszita háborúk kitöréséhez vezetett.

¹¹ 1411-es apátválasztását követően Vincentius Gruner több művelt értelmiségit is Altzellába vonzott, így pl. Mattheus von Königsalt, aki meghívására érkezett az apátságba. SCHMIDT, Ludwig, *Beiträge zur Geschichte der wissenschaftlichen Studien in sächsischen Klöstern I. Altzelle = Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde* 18, szerk. Ermisch, Hubert, Dresden, Wilhelm Baensch, 1897, 217–218. – Vincentius apát halála után (1442) Altzella kulturális fejlődése olyan nagy tudású és elismert apátok vezetése alatt haladt tovább, mint Johannes Hilger (1449–1470), Antonius Schöter de Mittweida (1470–1496) vagy Leonhard Steinmetz (1486–1493).

¹² SCHMIDT 1897, i. m. 219.

¹³ Altzella filiációja a következő: Morimond (1115) – Kamp (1123) – Walkenried (1129) – Pforta (1132) – Altzella (1170) – Neuzelle (1268).

mány birtokába jutott. Ezt követően a monostor gyűjteménye adományoknak, vásárlásoknak és az apátságban dolgozó másolók munkájának köszönhetően növekedett, gazdagodott. A kódexek Vincentius Gruner apát idején a téli refektóriumban kaptak helyet, mely közvetlenül a kerengőbe nyílt.¹⁴ Ezt a helyiséget a későbbiekben is könyvek tárolására használták, a 16. században azonban az apátság egy másik, jóval impozánsabb könyvtárat is kialakított: 1506-ban a kódexek egy részét átszállították a conversusok régi dormitóriumába,¹⁵ ahol egy 10 méter széles és 42 méter hosszú, pultos olvasótermet hoztak létre. Minden bizonnyal itt kaptak helyet azok a könyvek, melyekben a következő bejegyzés olvasható: „Liber monasterii veteris celle ad bibliothecam publicam repositus anno millesimo quingentesimo...”. 2008-ig 163 kódexet azonosítottak, melyek ebbe a „nyilvános” gyűjteményébe tartoztak. A kötetekben közel azonos formában szerepel a felirat, csak helyenként váltja fel a ’bibliotheca’ megjelölést az ’armarium’, a ’publica’ jelzőt pedig a ’commune’. A bejegyzés értelmezése megosztja a kutatókat. A 16. század elején a szó mai értelmébe vett nyilvános könyvtárat feltételezni – azaz olyan gyűjteményt, melyet a közösség tagjain kívül más olvasók is használhattak –, nagyon meglepő lenne a Szász Hercegség területén. 1444-ben a firenzei San Marco domonkos kolostor volt az első, amely a humanista Niccolò Niccoli 400 kötetes könyvadományát követően megnyitotta gyűjteményét külső, tudós olvasók számára is. Ha tehát a ’bibliotheca publica’ kifejezésen olyan könyvtárat értünk, amelyet laikusok is használhattak, Altzella az első ilyen könyvgyűjtemény lenne környezetében, jóval megelőzve az 1537-ben létesült zwickaui könyvtárat. Cristophe Mackert azonban az altzellai könyvtárról írt tanulmányában hangsúlyozza, hogy semmilyen bizonyítékunk nincs arra, hogy a bibliotheca publica laikus olvasók számára is hozzáférhető lett volna. A gyűjtemény erősen humanista jellege mégsem jellemző egy átlagos ciszterci közösség könyvtárára, a nem teológiai témájú művek magas aránya más monostorok hasonló gyűjteményeihez képest komoly tudományos érdeklődésre vall. Mackert ezért azt feltételezi, hogy az altzellai bibliotheca publica a lipcsei Bernhardinerkolleg tagjai számára is nyitva állhatott, ez az elképzelés azonban konkrét bizonyítékok hiányában egyelőre csak hipotézis marad.

A ’publica’ jelző azonban úgy is érthető, mint az apátság gyűjteményeinek megkülönböztetésére szolgáló megjelölés. Ezt az elképzelést támasztja alá egy Martin von Lochautól származó megjegyzés, mely Szent Bernát 1516-ban nyomtatásban kiadott prédikációinak előszavában maradt ránk. Martin apát a kiadás előmunkálatainak nehézségeit taglalva kifejti, hogy hiába kereste Szent Bernát prédikációnak kéziratait a ’bibliotheca publica’ gyűjteményében, végül a szerzetesek celláiban talált rájuk, a „rejtett könyvek” között, melyeket azok magán-

¹⁴ BEYER 1855, i. m. 114.

¹⁵ MACKERT, Cristophe, *Repositus ad Bibliothecam publicam – eine frühe öffentliche Bibliothek in Altzelle? = Die Zisterzienser und ihre Bibliotheken. Buchbesitz und Schriftgebrauch im Kloster Altzelle*, szerk. Schattkowsky, Martina et Graber, Tom, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2008, 122–123.

olvasmányként használtak.¹⁶ Cristophe Mackert szerint a 'bibliotheca publica' kifejezésnek megkülönböztető szerepe van, amely a monostor korábbi kézírataiban szereplő, általánosabb „Liber monasterii veteris Celle” bejegyzéssel összevetve válik nyilvánvalóvá.¹⁷ Az őrzési hely pontosabb meghatározásának igényét feltehetőleg az magyarázza, hogy az 1500-as évek elejétől Altzella több könyvgyűjteménnyel rendelkezett, melyek eltérő funkciókat töltöttek be.¹⁸ A 'bibliotheca publica'-n kívül, mely a tudós elit humanista tanulmányok iránti igényét is kiszolgáltatta, Altzellában egy másik gyűjtemény is létezhetett, amely a monostor hétköznapi használatára szánt liturgikus kéziratokat és lelki olvasmányokat foglalta magába. Ezt a felosztást az 1541-es lefoglalás alkalmából készült leltár is megerősíti. A jelenleg a drezdai levéltárban őrzött dokumentum megkülönböztet egy Grossenn Lieberey (nagy könyvtár) nevezetű könyvtárat és egy Kleinenn Lieberey (kis könyvtár) megjelölésű gyűjteményt. Az előbbi a 'bibliotheca publica' katalógusaiból ismert tételeket tartalmazza, az utóbbiban pedig 65 kötetet és hozzávetőleg 200 címet említ az összeírás. A „kis könyvtár” gyűjteményébe a nagyszámú liturgikus kézirat mellett prédikáció- és exemplagyűjtemények tartoztak, továbbá az egyházatyák írásai, szentek életrajzai, valamint egy grammatikai, historiográfiai és filozófiai munkákat tartalmazó kéziratcsoport.

Martin von Lochau 1522-ben bekövetkezett halálával fontos időszak zárult le az apátság történetében. Utódja, Paul Bachmann idején a katalógusok egyre kevesebb új beszerzésről tanúskodnak, valamint a könyvcsoportoknak a korábbi katalógusokból ismert, világos szempontok szerinti rendszerezése is elmosódik. Végül a Kegyes Henrik által elrendelt szekularizáció vet véget a tudományok virágzásának Altzellában. Ma csupán 410 tételt ismerünk az egykori gyűjteményből, ezek közül 320 kódex a lipcsei Universitätsbibliothek tulajdonában van.

Az ismeretek új rendszere: az olvasópultos könyvtár kialakulása

Altzella gyűjteményének 1514-es inventáriumából kiderül, hogy a bibliotheca publica kötetei 28 olvasópulton kaptak helyet, tematika szerint csoportosítva (az A–D jelzésű olvasópultokon bibliai szövegek és kommentárokat helyeztek el, az E–G pultokon az egyházatyák írásait, a H–O pultokon teológiai műveket, a P–S pultokon pedig a libros artium humanorum, azaz a keresztény és az antik filo-

¹⁶ MACKERT 2008, i. m. 92.

¹⁷ „Da ist zum einen zweigliedrige Aufbau der Inskriptionen, die aus dem traditionellen Besitzvermerk (Liber monasterii veteris celle) und einer ausschließenden Festlegung bestehen, an welchem Standort das Buch aufgestellt wurde (repositus ad bibliothecam publicam). Warum wurde diese Standortgabe vermerkt, wenn es nur eine Bibliothek gab ?” MACKERT 2008, i. m. 93. – A régebbi „Liber monasterii veteris Celle” bejegyzés a 14. század második felétől szerepel az apátsághoz tartozó kéziratokban. SCHMIDT 1897, i. m. 210.

¹⁸ Egy második könyvgyűjtemény mellett szóló érveket lásd: MACKERT 2008, i. m. 93–97.

zófia, a történetírás, a retorika, a költészet és az asztronómia körébe tartozó művek kaptak helyet). A kódexeket láncsal rögzítették a pultokhoz – ennek nyomát hordozzák az átlukasztott fedőlapok a *Visiones Georgii*t tartalmazó Ms 832 és Ms 841 esetében is. Mivel az őrzési hely a művek recepcióját is befolyásolja, vizsgáljuk meg közelebbről ezt a gyakorlatot!

Mindenekelőtt különbséget kell tenni a kódexek leláncolásának gyakorlata és a valódi olvasópultos könyvtárak kialakulása között. Az a szokás, hogy a könyveket láncsal rögzítik használatuk helyén, a 11. században jelenik meg a szerzetes-közösségekben. Elsősorban liturgikus kódexeket rögzítettek láncsal a templomokban, hogy megelőzzék a lopásokat, a kötetek elkallódását, és hogy kéznél legyenek az imaórák idején. Később a közös helyiségekben láncsal rögzítve helyezték el az alapítóiratokat, hogy a rendtagok számára bármikor elérhetőek legyenek. Az olvasópultos könyvtárak megjelenése a 13. század közepén azonban külön jelenséggént kezelendő, mely más okokra vezethető vissza: az olvasási szokások és ez által az ismeretszerzés módjának radikális megváltozásával függ össze, mely először az egyetemeken jelentkezett, majd a szerzetesrendekre is áterjedt. Az olvasópultos könyvtárak megjelenése előtt a szerzetesek csak korlátozottan fértek hozzá a monostorukban őrzött kéziratokhoz:

„Szent Benedek regulája kikötötte, hogy minden szerzetes éveként egy könyvet tanulmányozhat, melyet Nagyböjt elején kap meg. Ez azt jelenti, hogy a szerzetesek nem jutottak új könyvhöz, csak egy évvel azt követően, hogy az előzőt visszaadták. A „könyvtárak” *armáriumok* voltak, azaz szekrények, falfülkék vagy a könyvek tárolására berendezett, elzárt helyiségek, melyek funkciója az éppen nem használt könyvek tárolására szorítkozott. A szerzetesek a kerengőben vagy a templomban olvastak, és memóriájukat segítségül hívva meditáltak a szövegeken, hogy elmélyítsék megértésüket”.¹⁹

Pierre Cordez a láncsal rögzített könyvekről írt fontos tanulmányában rámutat arra, hogy bár a kölcsönzés feltételei idővel egyszerűbbé váltak, a monostorokban még hosszú ideig nem voltak az olvasás számára fenntartott terek, ahol a szövegek összevetése lehetséges lett volna. Ez a gyakorlat csak a 13. század második felében jelenik meg az egyetemeken, miután a kéziratmásolás fellendülése és a kódexek cseréje iránti megnövekedett igény arra készítette a könyvtárakat, hogy új megoldásokat keressenek gyűjteményeik használhatóbbá tételének érde-

¹⁹ «La Règle de saint Benoît stipulait que chaque moine reçoive chaque année un livre à étudier, au début du Carême. Ceci sous-entend que les moines n'accédaient à un autre livre qu'un an après avoir rendu le premier. Les « bibliothèques » étaient des *armaria*, c'est-à-dire des armoires, des niches ou si besoin des pièces fermées équipées de meubles de rangement, dont la fonction était limitée au stockage des livres qui n'étaient pas justement prêtés. Les moines lisaient au cloître ou dans l'église, ils y méditaient sur les textes, jouant de leur mémoire pour approfondir leur compréhension » CORDEZ, Philippe, *Le lieu du texte, Les livres enchaînés au Moyen Âge = Revue Mabilon 17*, Institut de recherche et d'histoire des textes, Paris, 2006, 98–99.

kében. A könyvhasználattal kapcsolatos nehézségeket jól illusztrálják a Sorbonne könyvtárának első statútumai, melyek szigorú szabályokkal védik a könyvtár állományát:

„Az első statútumok, melyeket hozzávetőleg 1268–1270 körül írt maga Robert (Robert de Sorbon – a ford.), kikötik, hogy „senkit nem szabad befogadni a házba, hacsak meg nem esküszik rá, hogy amennyiben könyveket kap a közösségtől, azokkal olyan gonddal bánik, mintha sajátjai lennének, és semmilyen esetben sem viszi ki őket a házból, és senkinek sem engedi meg, hogy kivigye őket, és ép állapotban adja vissza őket valahányszor erre kéri, és ha el kellene hagynia a várost”.²⁰

Valójában itt, a Collège de Sorbonne-on jön létre az első olvasópultos könyvtár a 13. század végén. Az 1321-es statútumok szerint a legjobb kéziratokat láncal kell rögzíteni, hogy jobban szolgálják a köz javát. Az olvasótermet, melyet eredetileg *‘libraria communis’*-nak neveztek, a 14. század második harmadától *‘magna libraria’* néven említik, melyet egy *‘parva libraria’* megjelölésű gyűjtemény – a régi könyvtár szekrényeiben helyet kapó, kölcsönözhető könyvállomány – egészíti ki. A két könyvtár funkciója megoszlott: a *‘libraria magna’* a gyűjtemény legkeresettebb darabjait tartalmazta, melyek az intézmény tagjai számára állandóan hozzáférhetőek voltak, míg a *‘parva libraria’*-ban kaptak helyet a duplumok, a kevésbé olvasott kéziratok és a mesterek által használt kötetek.²¹ Ez a gyakorlat, mely a közösség gyűjteményét egy láncos könyvtárra és egy kölcsönözhető kollekciónak osztja, a párizsi egyetem presztízsének köszönhetően Európa-szerte elterjedt a 13. és 14. század fordulóján.

A láncos könyvtárak forradalmi változást jelentettek az intellektuális életben: míg a régi könyvtár feladata elsősorban a közösség könyveinek tárolása volt, az olvasópultos könyvtárak lehetővé tették az egyéni igényeknek megfelelő könyvhasználatot, és társadalmi eseménnyé tették az olvasást. A több kódex egyidejű tanulmányozásának lehetőségével az ismeretszerzés új formái terjedtek el:

„A könyveket egy helyen összegyűjtő és párhuzamos tanulmányozásukat lehetővé tevő láncos könyvtár egyszerre következménye és eszköze a skolasztikus stúdiumokhoz kapcsolódó új gyakorlatoknak. Neki köszönhető, hogy a szövegek az iskolákban folytatott viták szellemében összevethetővé, összehasonlíthatóvá

²⁰ “The first statutes of the house, which are dated ca. 1268-1270 and are probably the work of Robert himself, stipulate that “no one be accepted into the house unless he swears that, if he receives books from the community, he will treat them as carefully as if they were his own; that under no circumstances will he take them, or permit them to be taken, outside the house; and that he will return them whole, they are demanded of him, and when he must leave the city.” ROUSE, Richard H., *The Early Library of the Sorbonne = Scriptorium 21*, Centre d’Etudes de Manuscrits, Bruxelles, 1967, 47.

²¹ ROUSE 1967, i. m. 61.

hatóvá váltak. (...) A lánc végül nem korlátozta a könyvek használatát, hanem hozzáférhetővé tette őket, elősegítette a tudás gyors terjedését és felszabadulását, melynek hosszú távú következményei voltak: ezekben a termekben, ahol lehetőség nyílt a személyes olvasásra, ugyanakkor az intézmények nyújtotta társadalmi keretek között, bontakozott ki a Nyugat tudományos kultúrája”.²²

A Visiones Georgii altzellai kéziratai és helyük a monostoron belül

Altzella Grossen Lieberey és Kleinenn Lieberey néven említett gyűjteményei nem csupán elnevezésükben tükrözik a Sorbonne-on kialakult gyakorlatot, hanem funkciójuk tekintetében is. A pultos olvasóterem láncokkal rögzített könyvállománya mellett Altzellában is létezett egy kisebb, mobil gyűjtemény, mely a szerzetesi élethez szervesen kapcsolódó műveket tartalmazta. Mivel a *Visiones Georgii* kéziratai is ezekben a gyűjteményekben kaptak helyet, olvasásuk módját meghatározták az apátság könyvhasználattal kapcsolatos szokásai. A kéziratok pontos őrzési helyét azonban nehéz egyértelműen megállapítani, inkább úgy tűnik, hogy az évtizedek során többször helyet változtattak. A kódexek borítóján található lyukak arra utalnak, hogy hosszabb-rövidebb ideig láncsal rögzítették őket. A láncos könyvek helye 1506-tól a 'biblioteca publica' volt, az Ms 832 ugyanakkor hiányzik az olvasópultos könyvtár 16. század eleji katalógusaiból. Ha viszont a kódexet nem itt őrizték, akkor a Kleinenn Lieberey-ben kellett, hogy helyet kapjon, és ezt az elképzelést látszik alátámasztani az 1541-es leltár „uisiones Georgij militis” címen bejegyzett tétele, mely az összeírás pillanatában az utóbbi gyűjtemény részét képezte,²³ és amely feltehetőleg azonos a ránk maradt Ms 832 kézirattal. Ha valóban a monostor belső használatú könyvállományához tartozott, elképzelhető, hogy a gondos külalakú, nagy formátumú kéziratot felolvasáshoz használták, és az apátság valamelyik közös helyiségben rögzítették a használat idejére. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy duplumként őrizték, és a rendtagok kikérhették magánolvasmányként.

A másik *Visiones Georgii* kéziratot őrző Ms 841 jelzetű teológiai gyűjteményes kódexben kétszer is szerepel az Altzellához tartozását jelző „Liber Veteris Celle Sancte Mariae” bejegyzés (f. 5v–6r, 15 sz. vége; f. 9v–10r, 16. sz. eleje). 16.

²² „Rassemblant physiquement les livres et permettant de les consulter simultanément, la bibliothèque enchaînée est à la fois la conséquence et l'instrument de pratiques nouvelles liées aux études scolastiques. Grâce à elle, les textes purent désormais être confrontés, comparés, dans l'esprit des discussions menées dans les écoles. (...) La chaîne n'aura finalement pas été l'instrument d'un asservissement des livres, mais celui de leur mise en commun et d'une accélération de la circulation du savoir, d'une libération aux conséquences déterminantes à long terme : c'est dans ces salles permettant la lecture privée, mais socialement encadrée par des institutions, que s'élaborera la culture scientifique de l'Occident”. CORDEZ 2006, i. m. 101.

²³ Hauptstaatsarchiv Dresden, jelzet : 10036 Kammerkollegium / Geheimes Finanzkollegium, Loc. 38021, Nossen, Nr. 5.

századi őrzési helye azonban az olvasópultos könyvtár 1514-es katalógusának egy tétele alapján azonosítható: „Visiones Tundali et Georgii cum aliis variis et utilissimis tractatulis, qui assignatur primo folio eiusdem libri” – A katalógusból azt is megtudjuk, hogy a *Visio Tnugdali*t és más teológiai írásokat is tartalmazó, J 27 jelzetű kötet a bibliotheca comuna J (I maiuscula) jelzésű olvasópultján kapott helyet. Az ugyanitt elhelyezett további 39 kötet alapján arra következtethetünk, hogy a J jelzetű kéziratok különös jelentőséggel bírtak a ciszterciek számára, mivel többnyire ciszterci szerzők írásait tartalmzták²⁴ (a J 27 kódex is több

²⁴ Az olvasópultos könyvtár 1514-es katalógusa alapján a következő kódexek kaptak egykor helyet a J olvasópulton (nyomtatásban megjelent: SCHMIDT 1897, i. m. 243–245.)

1. *Epistule b. Bernhardi ad Innocencium papam, ad Henricum Senonsem episcopum I, ad Adam monachum II et de expedicione terre sancte due. Bernhardi de precepto et dispensacione liber I. Eiusdem sermones diversi et sermo Petri Manducatoris.*
2. *Bernhardus de conceptione b. virginis. Item Bernardus super Cantica canticorum sermones LXXXVIII*
3. *Bernhardus de consideracione libri V, de diligendo deum liber I, de libero arbitrio liber I, de gradibus humilitatis liber I. Eiusdem super Primum qui habitat tract., liber florum III, sermones varii. Idem super evangelium Missus est, apologeticum liber I, et sermo pulcherrimus eiusdem sanctissimi patris.*
4. *Epistole b. Bernhardi.*
5. *Sermones b. Bernhardi.*
6. *Vita et opera beati Bernhardi.*
7. *Flores Bernhardi et Augustini. Raymundi de penitencia liber I. Notabilia.*
8. *Canonisacio et vita Elisabeth. Vita Bernhardi. Bernhardus de precepto et dispensacione. Epistole Bernhardi diversas personas. Bernhardus de regularibus disciplinis liber I.*
9. *Opera Anselmi. De sanctis materia predicalibilis (?). Flores Bernhardi. De indulgentiis tract. II.*
10. *Miracula ordinis Cisterciensis.*
11. *Dyalogus Cesarii ordinis Cisterciensis. p. 51.*
12. *Sermones Ludigeri abbatis Cellensis*
13. *Liber azimorum ven. Ludigeri abbatis Cellensis, cum diversis eiusdem sermonibus.*
14. *Opus sermonum festivalium ven. Ludigeri abbatis Cellensis.*
15. *Prima – tertia pars Malogranati*
16. *Prima – tertia pars Malogranati*
17. *Elucidarius libri III. Ricardus de contemplacione. Vita s. Ethmundi Cantuariensis archiepiscopi. Vita s. Elisabeth.*
18. *Prima pars revelacionum s. Brigide libri V.*
19. *Secunda pars revelacionum s. Brigide libri IIII. Articuli minus approbati ex revelacionibus Brigide. Errores Grecorum. Nomina ordinum ab ecclesia approbatorum. Compendium contra monachos proprietarios.*
20. *Vita s. Elisabeth libri VIII. Summa aurea divisa in partes XV. Sermo Berhardi abbatis Clarevallensis de corpore et sanguine domini.*
21. *Lumen anime. Hugo de institutione morum spiritualis vite. Sermo cuiusdam Salominis de corpore Christi. Biblia b. virginis. Elucidarius.*
22. *Alanus Cisterciensis de modo predicandi et semones eiusdem. Odonis abbatis de na-*

ciszterci szerzõtöl származó írást foglal magába, melyeket a katalógus nem sorol fel). A J volt továbbá az egyetlen olyan olvasópult, ahol látomásos műveket helyeztek el. Szent Brigitta revelációiból a katalógus alapján 4 kódex tartalmazott részleteket (J 18, J 19, J 35), a valós szám azonban magasabb lehet, mivel a J 27 kódex Szent Brigittától származó részleteire például egyáltalán nem tér ki az összeírás, mely Mechtilde látomásait egy kéziratban (J 30), Methodius vízióit háromban (J 33 – illusztrált: *Methodius cum figuris*; J 35, J 37) jelzi. Szintén az eszkatológikus tematikához kapcsolódik a *Speculum artis bene moriendi* (J 36),

tivitate domini sermo. Opus Smaragdi abbatis, quod Dyadema monachorum dicitur. Sermones de variis breves sed utiles.

23. *Epistola b. Bernhardi ad Carthusienses. Richardus de contemplacione et alia multa.*
24. *Opuscula minora b. Bernhardi*
25. *Flores Bernhardi. De veritate contricionum libellus.*
26. *Augustinus de conflictu viciorum et virtutum. Opuscula aliqua s. Bernhardi cum aliis multis videlicet primum folium eiusdem libri intuenti.*
27. *Visiones Tundali et Georgii cum aliis variis et utilissimis tractatulis, qui assignatur primo folio eiusdem libri.*
28. *Miracula collecta de multis.*
29. *Psalterium cum apparatu vulgari. Pascasius in lamentaciones Hieremie. Tract. contra vicia.*
30. *Liber spiritualis gracie sive revelaciones s. Mechtildis virginis. Vita s. Gertrudis abbatisse.*
31. *De articulis fidei tract. Metra in vetus et novum Testamentum. De imitacione Christi libri III. Devota contemplacio vulgariter de modo proficiendi.*
32. *De institucione et constitutionibus ordinis Carthusiensis cum multis aliis devotissimis utilissimisque tractatibus in alio latere assignatis eiusdem libri.*
33. *Manuale curatorum. Contra vicia tract. Methodius cum figuris. Devotus trac. Jacobi Carthusiensis. De conceptione b. virginis varii tract. Questio quodlibetaria studii Erfordensis.*
34. *Manipulus curatorum.*
35. *Communicaciones Hemnerici sacre theologie professoris super certis articulis ex libris Revelacionum s. Brigide extractis. Regula salvatoris data s. Brigide. Epistola fratris Magni Petri contra calumnias b. Brigide revelaciones. Prophetia et cronica s. Metodii. De virtutibus antiquorum trac. fratris Joannis Gallensis.*
36. *Bernhardus de consideracione. Opus Nosce te ipsum. Speculum artis bene moriendi. Breviloquium Bonaventure. Jacobus Chartusiensis de sancta Anna.*
37. *Boninus (!) Mombricii de passione domini libri VI. Aureum speculum peccatricis anime. Passio doctoris Johannis Hennick. Historia de festo translacionis trium regum. Paradisus anime. Petri de Abano de venenis et aliis multis tract. revelaciones s. Methodii.*
38. *Passio Christi. Antropologium de Johannis dignitate etc. Oracio de laudibus libaralium arcium. Esopus Prosaice. Bap[tista] Mantua[nus] de contempnenda morte. Carmen de poetices et carminis commoditatibus. Alphabetum Hebraycum.*
39. *Petri Aureoli de conceptione b. virginis. Bernardus super Stabat mater dolorosa. De Christianis triumphis. Vincencius de fine mundi. Exhortacio Anselmi ad moriturus.*
40. *Alanus de diversis vocabulorum significationibus.*

és hangsúlyos az olvasópulton a kontemplációval foglalkozó irodalom jelenléte (*Ricardus de contemplacione*: J 17, J 23; *Devota contemplacio vulgariter de modo proficiendi*: J 31, *Malogranati*: J 16), valamint a bűnbánati tematika (*Raymundi de penitencia liber I.*: J 7, *De veritate contricionum libellus*: J 25, *Aureaum speculum peccatricis anime*: J 37).

Mindebből arra következtetünk, hogy a J jelzetű olvasópulton olyan spirituális írások kaptak helyet, melyek az introspekciónak segítettek. A víziókat ebben a kontextusban a kontemplációt előkészítő meditatív szövegekként olvashatták, melyek isteni igazságok felé fordították az olvasók figyelmét. A *Visiones Georgii* és a *Visio Tnugdali* jelentősége a jelen szövegcsoporthoz abból is kitűnik, hogy a Ms 841-ben foglalt tételek közül – az online katalógus közel 64 címet említ – az 1514-es összeírás csupán ezt a két szöveget emeli ki,²⁵ a kódex lapjainak alsó élén pedig a következő, csak részben olvasható felirat áll: „Visiones Georgii et...”. Mivel a könyvtest alsó élére írt feliratok a szekrényben fektetve tárolt könyvekre jellemzők, valószínűsíthető, hogy hosszabb-rövidebb ideig az Ms 841 kódexet is könyvszekrényben tárolták.²⁶

Röviden összefoglalva az eddigieket, azt feltételezzük, hogy az Ms 841 kéziratot, amely Altzellában készült a 15. század közepén, az idők folyamán különböző helyeken őrizték: az alsó lapélen található felirat arra utal, hogy egy darabig szekrénybe fektetve tárolták, esetleg egy szerzetes használta, akár pasztorációs segédanyagként. A 16. század elején azonban az új, olvasópultos bibliotheca publica J olvasópultjára került, és itt is maradt egészen az a gyűjtemény 1541-es szekularizálásáig.²⁷ Az Ms 832 ezzel szemben a Kleinenn Lieberey részét képezte, és a közösség belső használatára volt fenntartva, esetleg felolvasásra szánták. A két kézirat tehát különböző őrzési helyen volt elérhető, és különböző módokon viszonyulhattak hozzájuk.

A Visiones Georgii kontextusa az Ms 841 kódexben

Az egykor Altzellában őrzött két kódex közül csupán az Ms 841 teszi lehetővé a *Visiones Georgii* szövegkontextusának tanulmányozását, mivel az Ms 832 Georgius

²⁵ A *Visio Tnugdali* és a Szent Patrik Purgatórium legendája között fennálló szoros kapcsolatot, mely magyarázatot ad arra, hogy a két mű miért szerepel gyakran együtt a kéziratokban, Mattia Cavagna elemzi: CAVAGNA, Mattia, *La vision de Tondale et ses versions françaises, XIIIe-XVe siècles : contribution à l'étude de la littérature visionnaire latine et française*, Paris, Honoré Champion, 2017, 292–297.

²⁶ WEITEMEIER 2006, i. m. 107.

²⁷ A szükséges lefoglalási jegyzőkönyv, melyet ma a drezdai levéltár őriz (Hauptstaatsarchiv Dresden, cote: 10036 Kammerkollegium / Geheimes Finanzkollegium, Loc. 38021, Nossen, Nr. 5), tartalmaz egy *Visiones Tundali* címen bejegyzett tételt (f. 112v). Mivel azonban Tnugdál látomásait egyik korábbi katalógus sem említi az 1514-es kivételével, amely a J 27 kódexre Tnugdál és Georgius vízióit kiemelve hivatkozik, azt kell feltételeznünk, hogy itt is a J 27/ Ms 841 kódexről van szó.

látomásainak egy töredékes verzióján kívül nem tartalmaz más szövegeket. Az Ms 841 ezzel szemben teljes egészében megőrizte a *Visiones Georgii*t, méghozzá eredeti szövegkörnyezetébe ágyazva. A kódex 64 tételt tartalmaz, melyek többsége a 15. század közepén keletkezett. A *Visiones Georgii* kézírata azonban még pontosabb datálást tesz lehetővé, mivel a másoló a szöveg végén nemcsak kilétét fedi fel, hanem a másolás befejezésének időpontját is: „Íme a tiszteletreméltó magyarországi György vitéz látomásainak vége; kelt az Úr 1452. évében, virágvasárnap napján, Henricus Lichtenfels testvér által”.²⁸ A Ms 841-be kötött művek közül nemcsak a *Visiones Georgii* Henricus Lichtenfels munkája: a *Speculum humane salvationis* (f. 10r–64v) egy évvel később, 1453-ban másolta le Grimmában, Altzellától 50 km-re.²⁹

Az Ms 841-ben foglalt szövegek tematikusan több csoportra oszthatók: megkülönböztethetünk tudományos jellegű írásokat és lelki olvasmányokat. A tudományos szövegek körébe itt azokat a műveket soroljuk, amelyek az olvasó ismereteinek bővítésére irányulnak, legyen szó a teremtett világ vagy a Teremtő ismeretéről. A tudományos jellegű szövegek közé tartoznak a teológiai értekezések, melyek a kódex legnagyobb terjedelmű szövegcsoportját alkotják, az orvosi munkák, jegyzetek és versek, a ciszterci rendhez kapcsolódó szövegek és egy mnemotechnikai értekezés. Megfigyelhető, hogy a különböző terjedelmű szövegek nagy része a katolikus hittel és a rendi élettel kapcsolatos alapismeretek átadását célozza, ami alapján azt feltételezzük, hogy a kódex a novíciusok és a közösség fiatal tagjai számára készülhetett.

A lelki olvasmányok körébe tartozó írások a didaxissal szemben inkább az olvasó érzelmi-lelki bevonására töreksenek. Egy adott ismeretanyag strukturált átadása helyett ezek a szövegek az introspekciót segítik elő olyan eszközökkel, mint az imádság, a lelkiismeretvizsgálat, melynek gyümölcsei a bűnbánat és az engesztelés, vagy a kontemplációban kiteljesedő meditatív olvasás. Az ide sorolható művek himnuszok és imádságok, legendák, lelki tükrök és látomásos szövegek. Ez utóbbiak – a *Visiones Georgii*, a *Visio Tnugdali*, a *Visio Philiberti* és Szent Brigitta revelációiból származó részletek – mind eszkatológikus jellegűek: a végső dolgokat idézik fel, és elmélyült olvasásuk ezeknek az isteni igazságoknak az interiorizálásában segíti az olvasót.

²⁸ „Expliciunt visiones venerabilis Georgii militis de Ungaria, anno domini 1 : 4 : 5 : 2 in dominica Iudica per fratrem Henricum Lichtenfels”. Ms. 841 f. 240r

²⁹ Explicit *Speculum humane salvationis scriptum per fratrem Heinricum Lichtenfels, scriptorem tunc temporis molendini et in Grimmis, anno gracie 1453 in die sancti Benedicti abbat. Qui usi fuerint hoc libello, orent Deum pro eo. Amen.* Ms 841 f. 64v – Elképzelhető, hogy Heinrich Lichtenfels, akinek Altzellához tartozását egy 1459-ben keletkezett dokumentum igazolja, mely leubnitzai plébánosi kinevezése alkalmából készült (BEYER 1855, i. m. 190), a ciszterci apácának a várostól kissé délre eső kolostorában (Kloster Nimbschen) időzött, mely szintén Pforta alapítása és így Altzella testvérmonostora volt. Ugyanígy lehetséges azonban, hogy a grimmai várkapornában teljesített szolgálatot, melyben a liturgikus szolgálat biztosítása Altzella feladata volt. Felmerülhet az a lehetőség is, hogy a grimmai ágostonos remetéken keresztül jutott olyan kéziratokhoz, melyeket lemásolt.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a kódex tartalmának didaktikus és spirituális tartalmú írásokra való felosztása anakronizmus, mivel az Ms 841 semmilyen módon nem kategorizálja vagy különíti el a benne foglalt írásokat. Nem érhető tetten a kódexben semmilyen strukturált rendezői elv, a szövegek látszólag minden különösebb koncepció nélkül követik egymást. Az egybekötés nem egy kidolgozott rendszert tükröz, hanem inkább gyakorlati szempontoknak engedelmeskedik. A kódex szövegei hasznos alapismereteket tartalmaznak és bevezetést nyújtanak a monasztikus életbe, legyen szó rendi szokásokról, imádságokról vagy más spirituális és meditatív gyakorlatokról.

A látomásos szövegek hangsúlyos jelenléte a bibliotheca comunis J olvasópultján, más spirituális tartalmú írások társaságában magától értetődően felveti az ilyen jellegű művek értelmezésének kérdését, a ciszterciek sajátos viszonyulása a képekhez pedig még érdekesebbé teszi a felvetést. Mivel a *Visiones Georgii* egyértelműen ebbe a szövegcsoporthoz tartozik, vizsgáljuk meg részletesebben ezt a problémát!

A vizionárius irodalom és a ciszterciek

Az a tény, hogy gyakran találkozunk látomásos szövegekkel a monasztikus gyűjteményekben, azt jelzi, hogy olvasóik komoly jelentőséget tulajdonítottak ezeknek a műveknek a lelki életben. A szerzetesek spirituális gyakorlatai gyakran a memória működésén alapultak,³⁰ és minden bizonnyal a látomásos szövegek sikere is a látás és a memória között fennálló kapcsolattal magyarázható. A víziók gazdag képanyaga láthatóvá válik az olvasó képzeletében, ami segítségére van abban, hogy lelki szemeit a mentális reprezentációk által hordozott spirituális tartalmakra irányítsa. A verbális képek mnemonikus szerepe a cisztercieknél különös jelentőséggel bír, ha figyelembe vesszük, hogy a ciszterci közösségekben azért korlátozták az anyagi ábrázolások használatát, mert többre tartották belső képeket, melyeket a misztikus nyelv metaforái hívtak életre.

„A monasztikus lelkiség (különösen a cisztercieknél) felfelé igyekezett irányítani a spirituális látást, melyet azért szakított el a testtől, a látás érzékszervétől, az anyagi tárgyak (kerengők szórakoztató szobrai, üvegablakok színes alakjai, kéziratok csillogó miniaturái) kétes szemlélésétől, hogy szabad folyást engedjen a misztikus nyelv metaforáinak, melyeknek elsőrendű művelője Szent Bernát.”³¹

³⁰ A memória középkori értelmezéséről lásd: CARRUTHERS, Mary J., *The Craft of Thought, Meditation, Rhetoric and the Making of Images 400–1200*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

³¹ « la spiritualité monastique (chez les cisterciennes notamment) cherchait à tirer la vision spirituelle vers le haut, en l'arrachant au corps, au sens de la vue, à la contemplation douteuse des objets matériels (sculptures divertissantes des cloîtres, figures colorées des vitraux, enluminures chatoyantes de manuscrits) pour laisser libre cours aux métaphores du langage mystique, chez saint

A képek iránti igény a lelki életben ugyanakkor együtt jár azzal a belátással, hogy az isteni valóságok elmondhatatlanok. Éppen ezért egy műalkotás sem az, aminek látszik, még Krisztus ábrázolása sem, mivel a valódi képmás anyagatlan.³² Hogyan lehet mégis elmondani azt, amire nincsenek szavak? Szent Bernát, akire hatással volt Dionysios Aeropagites negatív teológiája, ezt a paradoxont szem előtt tartva érvel a képi kifejezés szükségessége mellett:

„Ha egy létező változatlan, felfoghatatlan is, és ez által elmondhatatlan. Kérdezlek tehát, hol találhatsz szavakat, hogy méltóképpen mutass be egy ilyen fenséget, hogy pontosan fejezd ki és megfelelően határozd meg? Mégis, próbáljuk meg elmondani mindazt, akár jól akár rosszul, amit többé-kevésbé megértünk belőle »a Szentlélek kinyilatkoztatásának köszönhetően«. Az Atyák tekintélye és a Szentírás gyakorlata arra tanít minket, hogy nyugodtan kölcsönözzünk ismert létezőktől hasonlatokat, és hogy nem kell új szavakat kitalálnunk, hanem méltó és megfelelő módon használhatjuk az ismert szavakat ezekhez a hasonlatokhoz. Máskülönben nevetséges erőlködés arra irányulna, hogy az ismeretlennel magyarázd az ismeretlent”.³³

Az embernek tehát, amint Szent Bernát nagyon gyakorlatiasan rámutat, szavakra és képekre van szüksége ahhoz, hogy túljusson a szavakon és képeken. A látható és érzékelhető valóság elvezethet az anyagtalansághoz, amennyiben az olvasó a hit fényében tekint rá. A vizionárius irodalom különösen alkalmas erre a közvetítő szerepre: a szöveg élénk leírásai vizualizációra készítetik az olvasót, és ennek a mentális folyamatnak köszönhetően a leírt látomás ugyanúgy a szemlélődés tárgya lehet, mint egy anyagi kép.

A monasztikus közösségekben a vizualizációs gyakorlatok elsősorban a Szentíráson való meditációt egészítették ki. Ami a cisztercieket illeti, Rievaulx-i Szent Aelred (1110–1167) *Regulae inclusarum* című írásában (1160–1162) világos utasításokkal látja el az anakoréta nővéreket a vizualizáció módjával kapcsol-

Bernard en premier lieu », SCHMITT, Jean-Claude, *Le corps des images : essais sur la culture visuelle au Moyen âge*, Paris, Gallimard, 2002, 27.

³² DIDI-HUBERMAN, Georges, *Fra Angelico: dissemblance et figuration*, Paris, Flammarion, 1995, 81.

³³ « Mais si un être est invariable, il est incompréhensible, et par là doit être ineffable. Je t'en prie, où pourrais-tu trouver des paroles pour présenter dignement une telle majesté, pour l'exprimer avec exactitude et la définir de façon adéquate ? Disons néanmoins, tant bien que mal, ce que nous en saisissons tant bien que mal « grâce à la révélation de l'Esprit-Saint ». L'autorité de Pères et la pratique des Écritures nous apprennent qu'il est permis d'emprunter aux réalités connues les comparaisons qui conviennent ; et aussi que nous pouvons, non pas inventer des mots nouveaux, mais employer des mots connus pour en revêtir ces mêmes comparaisons de façon digne et adéquate. Sinon, tu te t'efforcerais d'une façon ridicule d'enseigner l'inconnu par l'inconnu » 51. beszéd az Énekek énekéről, § 7 in: CLAIRVAUX, Bernard de *Sermons sur le Cantique*, Tome 4, Sermons 51–68, ford. Verdeyen, Paul et Fassetta, Raffaele, Paris, Editions du Cerf, (Sources chrétiennes 472), 2003, 53.

latban. A Mária és Jézus életéhez kapcsolódó vezetett meditációkban azt kéri, hogy képzeljék el a bibliai jelenetet, és ne nézőként legyenek benne jelen, hanem résztvevőként. Arra biztatja az anakorétákat, hogy lássák és hallják, ami a kiválasztott szakaszban történik, és ismételjék el a szereplők által kiejtett szavakat.³⁴ Az ilyen gyakorlatok magától értetődők voltak a monostorokban, ahol már a novíciusok megtanulták őket.³⁵ Jelentőségük azon a meggyőződésen alapul, hogy a bibliai események vizualizációja az isteni valóságok tökéletesebb szemléléséhez segíti hozzá az olvasót. Barbara Newman a víziók recepciójáról szóló tanulmányában felhívja a figyelmet a vizualizációs gyakorlatok és a víziók születése között fennálló szoros kapcsolatra. A két folyamat valójában egymást erősíti: a meditatív olvasás során az olvasó memóriája elraktározza a szövegben található szóképeket, és a memóriában tárolt képekből létrehoz egy vizualizációt. Az így létrejövő kép visszahat az őt létrehozó személyre, aki a kialakuló interakcióban egyre jobban kötődik saját vizualizációjához, ami új, spontán víziók keletkezését eredményezheti.

A monasztikus vízióirodalom így tehát az ars memoria alkalmazásán alapul, illetve az ebből származó olyan meditatív technikákon, mint a lectio divina, mely a bibliai kifejezések ízlelő ismételtetéséből indul ki.³⁶ Monasztikus környezetben, ahol a hagyományosan a mnemotechnika felől közelítettek a szövegekhez, a leírt látomások újabb látomások katalizátoraként szolgálhattak, ezek pedig papírra vetve új látomásos szövegeket eredményezhettek. Barbara Newman rámutat arra, hogy egy olyan környezetben, ahol a vizionárius irodalomnak külön kultúrája volt, az olyan kifejezések, mint 'vidit' vagy 'videbat' azt is jelenthették, hogy „vizualizál” vagy „megtanult látni”.³⁷

Amikor a *Visiones Georgii* meditatív olvasásáról beszélünk, olyan technikákra gondolunk, mint az előbb említett vizualizáció vagy más olyan meditatív folyamat, amely az isteni misztériumok kontemplációjában teljesedik ki. Egy ha-

³⁴ Szent Aelred például a következő meditációt javasolja Krisztus születésének jelenetéhez: ... avec un saint empressement, accompagne la mère à Bethléem, retire-toi avec elle dans l'asile qui l'a reçu, aide-la, assiste-la quand elle enfantera ; et quand le nouveau-né aura été déposé dans la crèche, en un grand cri de joie proclame avec Isaïe : « Un enfant nous est né, un Fils nous a été donné ! » Va entourer de tes bras ce berceau ; que l'amour vainque la timidité, que l'affection chasse la crainte, presse longuement tes lèvres sur ces pieds très saints, couvre-les de baisers. Revois en esprit la veillée des bergers, regarde, émerveillée, les armées des anges, prends part au concert céleste, chante de cœur et de bouche : « Gloire à Dieu dans les cieux et paix sur la terre aux hommes de bonne volonté. in: RIEVAULX, Aelred de, *La vie de recluse La prière pastorale*, Paris, Éditions du Cerf, (Sources chrétiennes 76), 1961, 121.

³⁵ NEWMAN, Barbara, *What Did It Mean to Say "I Saw"? The Clash between Theory and Practice in Medieval Visionary Culture = Speculum 80*, University of Chicago Press, 2005, 26.

³⁶ A memória és a meditáció kapcsolatáról lásd: CARRUTHERS 1998, i. m. különösen a 3. fejezetet: Cognitive images, meditation and ornament.

³⁷ Cristina de Markyate 12. század angol domonkos nővér példáján Barbara Newman bemutatja, hogy egyes vallásos körökben a „látok” kifejezés egyet jelenthet a „megtanultam látni” kifejezéssel: « In a visionary subculture, "I saw" could mean "I learned to see." » NEWMAN 2005, i. m. 21.

sonló belső utazást Szent Bernát is leír az Énekek énekét magyarázó 23. beszédében, melyben három egymást követő fázison keresztül mutatja be a lélek felemelkedését az istenség szemléléséhez: az első a megismerés kertjének szemlélése, a második a büntetés helyének kontemplációja, a harmadik pedig a Király szobájába nyújt betekintést.

„A kert jeleníti meg azt az állapotot, amikor a lélek izgága kíváncsisággal keresi Istent, tanulni akar róla, és ismereteket szerez. A büntetés helyének szemlélése félelmetes és ijesztő: valójában ez a bölcsesség kezdete, mert »más dolog ismerni Istent, és félni őt; nem az ismeret tesz bölccsé, hanem a félelem, mert ez megérinti a szívet«.³⁸ Az érzelmi bevonódás mindenképpen szükséges ahhoz, hogy felkészítse a lelket a harmadik szakaszhoz, mely a Király szobájának szemlélése. Azok, akik részesülnek Isten egyszerre dicsőséges és meghitt megtapasztalásában, tökéletes nyugalomra találnak: ez a látomás nem ijeszt meg, hanem elbűvöl; nem gyújt izgága kíváncsiságra, hanem megnyugtat; nem fárasztja az érzékelést, hanem felüdíti. Itt találunk valódi nyugalomra. A derű Istene mindent felüdít. Nyugalmának személése minket is nyugodttá tesz”.³⁹

A három szakasz, azaz Isten megtapasztalása mint Tanítómester, mint Bíró és mint Király a *Visiones Georgii*-ben is megjelenik. Georgius túlvilági útjának elején három teljesen egyforma aggastyánnal találkozik, akik fülébe suttogva (inspiráció) megtanítják, hogyan viselkedjen útja során. Később a szöveg explicitté teszi, hogy valójában a Szentháromság jelenik meg misztikus módon a lovagnak. Ez után következnek a Purgatórium, majd a Pokol víziói, ahol Georgius az isteni igazságosság rémisztő oldalával találkozik. A Pokol kútján túljutva végül paradicsomi vidékeken halad és egyre teljesebben tapasztalja meg az istenséget. A reveláció utolsó lépéseként megnyílik számára a mennyei paradicsom kapuja, és egy égi palotát lát, melyben Krisztus és Mária Király és Királynő alakjában uralkodik.

Georgius zárandoklata, bár más motívumokból építkezik, tartalmilag mégis megfelel a bernárdi modellnek. Ezek az egyezések azért fontosak számunkra, mert elősegíthették a *Visiones Georgii* spirituális értelmezését a ciszterci közösségekben, így Altzellában is. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a *Visiones Georgii*-t nemcsak meditatív olvasás céljából használhatták, Petrus de Paternis eklektikus műve más szempontból is számot tarthatott a ciszterci olvasók érdeklődésére.

³⁸ « autre chose est de connaître Dieu, autre chose de le craindre ; ce n'est pas la connaissance qui fait le sage, mais la crainte, car celle-ci touche le cœur » 23. beszéd az Énekek énekéről, § 14, in: CLAIRVAUX, Bernard de, *Sermons sur le Cantique, Volume 2.: Sermons 16–32*, ford. Verdeyen, Paul et Fassetta Raffaele, Paris, Éditions du Cerf, (Sources chrétiennes 431), 1998, 229.

³⁹ CLAIRVAUX 1998, i. m. 235.

A Visiones Georgii egyéb lehetséges olvasatai

Fontos kiemelni, hogy spirituális értelmezésre való nyitottsága mellett a *Visiones Georgiine* didaktikus funkciója is van. A túlvilág hármass felosztása, melyet az egyházi tekintélyeknek az elbeszéléshez kapcsolt levelei hitelesítenek, egy eszkatológikus világrend megszilárdulását jelzi, amihez nagyban hozzájárult XII. Benedek 1336-ban kiadott *Benedictus Deus* című bullája⁴⁰. A *Visiones Georgii* jelentősége abban áll, hogy korszerűsíti a korábbi víziók által közvetített túlvilágképet, mely a 14. század közepén már nem felel meg az Egyház tanításának. De nem csupán a Purgatórium, a Pokol és a Paradicsom részletes leírása kölcsönöz didaktikus jelleget a műnek, hanem azok a tudományos és teológiai kommentárok is, melyek a látomások helyes értelmezését szolgálják. A lelkek tűzzel való büntetésének magyarázata, az emberi lélek Szentháromsághoz való hasonlóságának kifejtése vagy a túlvilág testi szemekkel való érzékelhetőségével kapcsolatos fejtegetések mind az olvasó tanítását szolgálják. A helyenként hosszúra nyúló kommentárokon kívül egy terjedelmes morálteológiai értekezés is beékelődik a 27. fejezetbe, mely a lelki alamizsna kérdéséből kiindulva vizsgálja az egyén kapcsolatát felebarátjával és Istennel.

Más jellemzői a hagiográfiai irodalommal rokonítják a *Visiones Georgiit*: a bevezetésben Georgius kiválasztottként jelenik meg, aki kivételes kegyelemben részesül zarándoklata során, és aki az olvasó számára is megmutatja az üdvösség útját.⁴¹ Érdemes megjegyezni, hogy az Ms 841-ben két másik legenda is található, melyek királyi hősei, Henri és Oswald szintén laikusok, akik erényeikkel szereztek érdemeket. Az előkelő származású Georgius megtéréstörténete ezeknek a legendás királyoknak az életrajzához is kapcsolódik. Nem meglepő, hogy a *Visiones Georgii* Budapesten őrzött német nyelvű kéziratának (OSZK, Cod. germ 52) borítóján ez a felirat olvasható: *Legende des heiligen Georg von Ungern Manuscript* (Magyarországi Szent György legendájának kézírata).

Végül a *Visiones Georgii* több szálon kötődik a szerzetesi irodalomhoz is. Hogy néhány példát említsünk, a Purgatórium büntetéseinek bemutatásánál a bűnök hetes felosztása a lelki tükrökre és gyónási kézikönyvekre emlékeztet, melyekben a 7 főbűn képezte a lelkiismeretvizsgálat alapját.⁴² Georgiusnak a Purga-

⁴⁰ FOURNIÉ, Michelle, *Le ciel peut-il attendre ? : le culte du purgatoire dans le Midi de la France* (v. 1320–v. 1520), Paris, Éditions du Cerf, 1997, 452.

⁴¹ *Multipharie multisque modis olim Deus / et dominus noster Ihesus Christus per euangelistas / apostolos, discipulos, doctores suos ac / predicatorum verbum Dei predicantes viam salutis / eterne ostendens, nouissime tamen diebus istis, / videlicet Anno domini M^oCCC^oquingentesimo / trio, eandem viam salutis per quam immediate / perueniri potest ad contritionem et ad penitentiam et consequenter ad Dei gratiam / et gloriam, loqui dignatus est nobis in quodam sibi dilecto et / caro adoptionis filio nomine Georgio de Vngaria, filio cuiusdam / magnatis, militis et baronis de Vngaria qui Grissaphan / nominatur.* Ms 841 f. 182r, 1-15

⁴² A confessionálék felépítésével kapcsolatban lásd: MICHAUD-QUANTIN, Pierre, *Sommes de casuistique et manuels de confession au moyen âge, XII–XVI siècles*, Louvain, Lille, Montréal, Nauwelaerts, Giard, Librairie dominicaine, 1962, 124 p.

tóriumon keresztülvezető útja lelki tükörként is olvasható, mely introspekcióra hív az által, hogy a hibás viselkedésformák lehetséges következményeit tárja az olvasó elé, később azonban a szerzetesi élet végső célját, az istenség megtapasztalását, azaz a visio divinát is megelőlegezi. Számos olyan motívum jelenik meg a szövegben, melyek gyakori toposzai a monasztikus irodalomnak: Georgius szimbolikus felravatalozása a Purgatóriumba való bebocsátást megelőző felkészülés részeként az anakoréták beavatási rítusát idézi⁴³, az üreg, amelybe leereszkedik és ahol egy teljes napot tölt bezárva, a monasztikus klauzúrára emlékeztet, mely egyben a sír jelentésével is kiegészül⁴⁴. A Mennyei Király és Királyné víziója az Enekek énekét idézi, melynek jelentősége a ciszterciek számára kitűnik a ciszterci szerzőktől származó misztikus kommentárok nagy számából. A *Visiones Georgii* és a szerzetesi irodalom kapcsolatai olyan sokrétűek és olyan gazdagok, hogy jobb megértésük további kutatásokat igényelne.

Konklúzió

A *Visiones Georgii* erősen didaktikus hangvétele, a szerzetesi irodalomhoz való kötődése, valamint az Ms 841 kódex fentebb elemzett tartalma alapján úgy gondoljuk, hogy Georgius látomásait Altzella bibliotheca communis-ként emlegetett könyvtárában elsősorban novíciusok és fiatal szerzetesek olvasmányának szánták. A kódexben foglalt szövegek bevezetést nyújtanak a szerzetesi életbe és alapismereteket közvetítenek, nem céljuk az elmélyült tudományos munka. A teológiai írások kivételével, melyek az olvasók katechetikai ismereteinek bővítését célozzák, a szövegek nagy része mindennapos használatra való: a lelkiismeretvizsgálatot segítő lelki tükrök, liturgikus imádságok, orvosi írások vagy a meditációhoz használt szövegek mind a szerzetesi kultúrába illeszkednek, és a ciszterci lelkiségbe való beavatást szolgálják.

A *Visiones Georgii* eklektikus jellege azonban sokféle olvasatot, sokféle viszonyulást tesz lehetővé. Ugyanez igaz magára az Ms 841 kéziratra is, mely egyes tartalmának köszönhetően sokoldalú, személyes igényekhez igazodó használatra is alkalmas. Ez a könyvhasználatot jellemző rugalmasság megnyilvánul abban is, hogy Alzellában a *Visiones Georgii*t tartalmazó kódexeket az idők folyamán különböző helyeken tárolják, hol leláncolva, hol szekrénybe fektetve. A mű helyet kap az apátság reprezentatív könyvtárának egyik olvasópultján, másik példánya azonban inkább magánolvasmányként lehetett használatban, vagy

⁴³ HAREN et PONTFARCY 1988, i. m. 8.

⁴⁴ "So while monastic enclosure presented to the world the blank face of the tomb, its interior carried more vital associations: for instance, as womb the cloister or anchorhold was chaste but also fertile. To cloister the body's senses was thus to prefigure death, but also to secure the walled garden or the marriage chamber in which the soul as the bride of the Song of Songs might meet her beloved Christ." BIERNOFF, Suzannah, *Sight and embodiment in the Middle Ages*, Basingstoke, Palgrave, 2002, 115.

közösségi felolvasásra szánták. Elképzelhető, hogy a sok plébániát ellátó apátságban a *Visiones Georgii* a pasztorációs munkában is a szerzetesek segítségére volt: a prédikációkban gyakran szóba kerültek a végső dolgok, és a szomszédos területeken zajló huszita háborúk idején is jól jöhetett az Egyház hivatalos tanítását képviselő, hatásos szöveg. A husziták eretnek mivolta a Purgatórium tagadásában is megmutatkozott, ezért az eretnekség elleni küzdelemben hatásos fegyver lehetett a Purgatóriumot saját testében bejáró, a bűnösök büntetését saját szemével látó Georgius története.

A jelen tanulmányban arra is szerettünk volna rámutatni, hogy milyen mértékben meghatározza a szöveghez való viszonyulást a kontextusa. Az altzellai *Visiones Georgii* kéziratok története különösen jól példázza azt a rugalmasságot, amellyel a monostor lakói kezelték a könyveket és magát az olvasást. Még jobban bemutatható lenne az olvasási és szövegértelmezési lehetőségek sokszínűsége, ha sor kerülhetne a *Visiones Georgii* befogadástörténetének vizsgálatára más szerzetesközösségekben (bencések, karthauziak, domonkosok stb.), ill. a magántulajdonú gyűjteményekben. Egy ilyen elemzés, mely a művel kapcsolatos kutatások következő lépését jelentheti, minden bizonnyal hozzásegítene ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk az olvasás folyton változó, szubjektív és nehezen tetten érhető, ugyanakkor tárgyi emlékekben is megmutatkozó élményéről.

NAGY, ESZTER

Les manuscrits des Visiones Georgii dans la bibliothèque de l'abbaye d'Altzella. La réception des visions de Georgius, fils de Grissaphan chez les cisterciens

La présente étude, fondée sur ma thèse soutenue en 2018, vise à analyser le contexte de conservation de deux manuscrits latins des *Visiones Georgii* (Ms 832 et Ms 841 de la BU de Leipzig), récit datant du milieu du 14e siècle qui relate le voyage de Georgius, chevalier de Louis Ier de Hongrie au Purgatoire de Saint Patrick. Les copies faisant partie auparavant de la collection de l'abbaye cistercienne d'Altzella en Saxe, ont été choisies en raison de leur rôle primordiale au sein du corpus de l'ouvrage : c'est grâce à elles que l'identification de l'auteur (Petrus de Paternis) est devenue possible. Pour mieux comprendre comment les *Visiones Georgii* ont été lues et interprétées par leurs lecteurs cisterciens, il faut contextualiser leur usage. Ainsi, c'est dans ce but que l'étude présente d'abord l'histoire de l'abbaye et de ses bibliothèques, mettant en lumière le fait qu'à partir du 16e siècle, la communauté possédait au moins deux collections avec des fonctions complémentaires : une bibliothèque à pupitres fut destinée à des études approfondies, tandis qu'une autre collection plus modeste comprenait plutôt des ouvrages servant les besoins internes de la vie monastique. Les lieux de conservation des manuscrits peuvent être identifiés grâce aux catalogues de la bibliothèque à pupitre et aussi d'un inventaire fait à l'occasion de la confiscation des collections en 1541. Sur la base de ces documents, on peut déterminer que le Ms 841 fut enchaîné au pupitre J avec d'autres ouvrages visionnaires et des écrits d'auteurs cisterciens. En revanche, le Ms 832 faisait probablement partie de la « petite bibliothèque » de la communauté et était utilisé pour la méditation privée, sinon pour une lecture publique, ce qu'expliquerait son format élégant et soigné. Ensuite, l'analyse

du contenu du Ms 841 nous permet de déduire que le codex était probablement destiné à l'introduction des novices et des jeunes moines dans la vie monastique. Pour conclure, on peut constater que l'étude de l'usage des livres au sein de l'abbaye d'Altzella révèle une attitude très souple des habitants du monastère envers les livres, ce qui se manifestait dans leur mobilité, y compris les changements des lieux de conservation, mais aussi dans leur contenu très riche, reflétant un pragmatisme peu respectueux des principes strictes de l'édition.

Keywords: Middle Ages, visionary literature, chained libraries, Altzella, Cistercians, context of conservation, Decree of Kutná Hora, manuscripts, meditation, Petrus de Paternis, reception, Saint Bernard of Clairvaux, Saint Patrick's Purgatory, universities, Visiones Georgii.

BOLONYAI GÁBOR

A három ősi vatesz a Corvina-könyvtárban

Naldo Naldi *De laudibus augustae bibliothecae carmina című művének értelmezéséhez**

*Bina vides parvo discrimine iuncta sacella:
altera pars Musis, altera sacra Deo est.*¹

Naldo Naldi leírása szerint Mátyás könyvtárszobája valahol a királyi palota leg-belsőbb részein ('in penetralibus') helyezkedett el.² A terem három falát belülről lambériaszzerűen kialakított faburkolat fedte. A díszesen megmunkált fapalcokat ehhez a faburkolathoz erősítették, mindegyik oldalon három-három sorban. A polcozat teljesen beborította a három falat,³ a palota egyéb helyiségeivel és a külső terekkel a negyedik oldal tartotta a kapcsolatot. Ezen a falon lett kialakítva a bejárati ajtó, melyen bárki közlekedhetett, valamint egy másik ajtó is, mely egy belső szobára nyílt. Ide csak a királynak volt bejárása. Vallási és szellemi meditációra vonult félre, amikor zsoltárokat és más szent énekeket akart egymagában.⁴ Ugyanezen a negyedik falon helyeztek el még két ablakot is, hogy a szobát természetes fény világítsa meg, s ne kelljen a könyvek fizikai állapotára káros hatású lámpákat használni.⁵

* A tanulmány az NKFP-OTKA támogatásával a 112283 sz. kutatási projekt keretében készült.

¹ Névtelen költő, Federico da Montefeltro urbinói studiólójának bejárata felett. Az urbinói (és firenzei) könyvtárról mint a budai könyvtár mintáiról lásd Pócs Dániel, *Urbino, Firenze, Buda – minták és párhuzamok a királyi könyvtár fejlődésében = Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, szerk. Farbaky Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András, Kiállítási katalógus, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 147–163.

² Quadratus mediis locus in penetralibus ... cameras testitudine sustinet altas (*De laudibus* 2.10).

³ Atque triplex muri facies, quae restat ibidem / integra, neve aliis ullis obnoxia rebus, / illa triplex triplici tabulatum ex ordine sumit / arte laboratum (*De laudibus* 2.15–18).

⁴ Ostia bina manent illic, quorum altera mittunt / intro quosque viros, mittunt quorum altera regem / inde foras, quotiens secreta in sede locatus / solus adesse cupit sacris hymnisque canendis (*De laud.* 2.11–14). Naldi szövegét sokan úgy értik, hogy a király azért vonult félre ebbe a szobába, hogy innen hallgassa a miséket, melyeket a szomszédos királyi kápolnában tartottak. Megítélésem szerint (ahogy erre már utaltam) Naldi szavait úgy lehet a legtermészetesebben értenünk, hogy ő maga énekelt a szent énekeket, és a szövegből semmilyen következtetést sem lehet levonni arra nézve, milyen terem volt a szomszédságában. A vers világán belül a himnuszok és zsoltárok éneklésének azért is itt van a helye, mert a könyvtárnak ezt a belső termét 'sacellum sapientiae'-nak is nevezi Naldi prózai bevezetőjében: voluisti Tu quidem, Rex sapientissimus, sacellum sapientiae, in quo illa, tamquam dea quaedam coleretur, intra regalia tecta esse, Bél Mátyás kiadásában (BELIUS, Matthias, *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica*, Tom. 3, Viennae Austriae, Petrus Gehlen, 1737) az 599. oldalon.

⁵ Csupán jelezni szeretném az abból eredő építészeti problémát, hogy az összes ajtó és ablak

A három fal hármasként polcozatára egymástól elkülönítve kerültek föl a görög, a latin, valamint a keresztény irodalom alapművei. A különböző nyelvi és kulturális hagyományokat egyesítő és elrendező könyvtárnak ez a fajta hármasként tagolása ókori előzményekre megy vissza. Értelemszerűen egy keresztény szerző művében találkozhatunk vele először. Ez a szerző Sidonius Apollinaris, aki egyik levelében írja le Claudius Mamertus presbiter könyvtárát:⁶

... triplex bybliothea quo magistro,
Romana, Attica, Christiana fulsit;
quam totam monachus virente in aevo
secreta bibit institutione,
orator, dialecticus, poeta,
tractator, geometra, musicusque,
doctus solvere vincla quaestionum
et verbi gladio secare sectas,
si quae catholicam fidem lacescent.

Azt a kérdést, hogy ez az egyezés irodalmi hatás eredménye-e, vagy pedig Naldi leírása a hasonló beosztású korabeli fejedelmi könyvtáraknak, esetleg magának a budai könyvtárnak tényleges belső elrendezését tükrözi vissza, nem fogom részletesen tárgyalni; csupán egy rövid bekezdés erejéig térnék ki könyvtárleírás és valóság kapcsolatára. Karsay Orsolya nevezetes tanulmánya óta ma már aligha tekinti bárki is Naldi művét pusztán katalógusnak, a polcokon fizikailag rajta lévő gyűjtemény egyszerű számbavételének.⁷ Ugyanakkor kérdéses az is, hogy ez az ókori irodalom legjaváról adott hatalmas panorámakép valóban csupán látomás lenne egy ideális gyűjteményről, független attól, hogy a budai könyvtár ténylegesen mit őrzött.⁸ A leírás valóságosságának megítéléséhez érde-

egyetlen oldalra került. Ebből ugyanis az valószínűsíthető, hogy a könyvtár egy belső udvarra nézett, de ugyanide kellett nyílnia a belső teremnek is, amely ráadásul az ablakoknál alacsonyabb is kellett, hogy legyen. Egy ilyen fülkeszerű építményt nehéz elképzelni egy palota belső udvarán.

⁶ Ep. 4.11.6. Sidonius Apollinaris „újítása” voltaképpen abban áll, hogy egy harmadik részletet különít el a keresztény szerzők számára, hiszen a római köz- és magánkönyvtárakban egyaránt általános volt a latin és görög nyelvű irodalom egymástól elkülönített tárolása (magánkönyvtárak: Cic. Ep. Quint. fr. 3.4.5, Petr. Sat. 48.4, közkönyvtárak: Suet. Iul. 44.2, Isid. 6.5.1, Tac. Dial. 10.9.6, Plin. NH 35.10, 7.115; Isid. 6.5.2, Suet. Gram. 21, Aug. 29.3, Suet. Tib. 70), lásd BLANCK, Horst, *Das Buch in der Antike*, München, 1992, 152–167.

⁷ KARSAY Orsolya, *A fenséges könyvtár dicsérete = Magyar Könyvszemle*, 107(1991), 316–324, lásd még KARSAY Orsolya, *Uralkodók és studiolumok = Uralkodók és Corvinák. Potentates and Corvinas*, szerk. Karsay Orsolya, Bp., OSZK, 2002, 15–35, valamint BOLONYAI Gábor, *A Sapphó-korvina titka – Naldo Naldi De laudibus augustae bibliothecae carmina c. művének értelmezéséhez = Magyar Könyvszemle*, 126(2010), 429–452.

⁸ Lásd PAJORIN Klára írását, aki több szerző művével kapcsolatban kimutatja, illetve valószínűsíti Naldi szövegének referenciális hitelességét: *Az eszményi humanista könyvtár = Magyar Könyvszemle*, 120(2004), 1–13. A tényleges könyvtár régészeti emlékeiről lásd VÉGH András, *Egy rene-*

mes egy újabb szempontot figyelembe venni. Annak szempontját, hogy esetünkben a leíró személy és a leírás tárgya igen sajátos viszonyban van egymással. Most nem arra célzok, hogy Naldi sosem látta személyesen a könyvtárat, hanem arra, hogy a leíró nem egy kész és változatlan tárgyat ír le. Nemcsak azokat a köteteket veszi számba, amelyek már a könyvtár polcain ott vannak, hanem azokat is, amelyek éppen készülnek, vagy csak tervbe vannak véve. Voltaképpen nem is számba vesz, hanem sokkal inkább programot ad a gyűjtemény számára és – a dicsőítés műfaji követelményének megfelelően – a gyűjtőnek kijáró tisztelet hangján fejezi ki csodálatát iránta. Mátyás könyvtára épp a monumentális (1853 soros) vers megszületése idején (1488 körül) ment keresztül fejlődése legdinamikusabb szakaszán, 1486 és 1490 között, ráadásul erre pontosan Naldi versének prózai bevezetője az egyik legfontosabb korabeli forrás. A kódexek elkészítésének és a dicsőítő költemény megírásának folyamata ennek megfelelően egymással párhuzamosan zajlott, és még az utóbbi – nyilván jóval egyszerűbb – feladat elvégzése is feltételezhetően hosszú hónapokat, esetleg éveket vett igénybe, az előbbi pedig még Mátyás halála után évekkel sem zárult le teljesen.⁹ A vers tehát nem egy kész és befejezett gyűjteményre reflektál, hanem egy olyanra, amelyik részint létezik már ugyan, de részint csak a megvalósulás vagy tervezés fázisában van, sőt magát ezt az egyszerre már megvalósult, éppen megvalósuló és majd megvalósítandó tervet fogalmazza meg. Ezek a körülmények elsősorban csupán külsődlegesnek tűnhetnek, de az egyes könyvek méltatásait figyelmesen olvasva észrevehetjük, hogy Naldi fontosnak tartotta a gyarapodás, a 'status nascendi' mozzanatának hangsúlyozását. Egyúttal meglátta a benne rejlő költői lehetőségeket is, és a helyzetet a költészet nyelvére lefordítva beépítette a vers világába. Naldi ugyanis olyan fiktív helyzetet talált ki és vett alapul az egyes költők és műveik bemutatásához, amely tökéletesen kifejezi a könyvtárnak ezt az éppen gyarapodó és fejlődő állapotát. Az esetek többségében nem statikusan, állókép-szerűen írja le, hogy kinek a könyve hol „van” a polcon, hanem dinamikusan, a leírást narrációba fordítva meséli el, hogyan foglalják el helyüket az egyes szerzők (illetve könyvek vagy művek főhősei) a polcon. Naldi ügyesen játszik a szerző-könyv-főszereplő azonosíthatóságára épülő metonimiával (az alkotót hol ön-maga, hol műve(i), hol valamelyik szereplője képviseli), többféle metaforával teszi elevenné a helyfoglalás – alapvetően nem sok izgalommal kecsegtető – ak-tusát (vendégségbe érkezés, asztalhoz ülés, alászállás az égből, diadalmenetszerű bevonulás, stb.), és az igeidők folytonos variálásával éri el, hogy ezt a rövid pil-

szánsz felirat töredékei és a budai királyi palota csillagképei = *Művészettörténeti Értesítő*, 59(2010), 211–232, és VÉGH András, *A budai királyi palota Michael von Saura útleírásában (1567) = Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*, szerk. Terei György, Kovács Gyöngyi, Domokos György, Miklós Zsuzsa, Mordovin Maxim, Bp., Centrum Bene Egyesület, Civertan Grafikai Stúdió, 2011, 297–306.

⁹ A szerepek és folyamatok ráadásul ennél is bonyolultabb módon kapcsolódnak egymáshoz, hiszen Naldi egyrészt a kódexek elkészítésében, emendálásban is részt vett, másrészt dicsőítő költeménye maga is a könyvtár részévé vált.

lanatot időben is mérhető, jelentős eseménynek érzékelhessük, amely többnyire személyre szabott koreográfiával játszódik le.

A leírás dinamikus jellege és a könyvtár fejlődésének lezáratlansága azonban nem függ közvetlenül össze azzal a kérdéssel, amelyet ebben a tanulmányban szeretnék megvizsgálni, hogy ti. milyen koncepció alapján rendezte el Naldi az általa megjelenített könyvtárat, milyen programot fogalmaz meg a görög költőkkel kapcsolatban, milyen kategóriákba sorolja az egyes szerzőket, és kik nyújthattak mintát számára a görög irodalmi kánon kialakításához. Az egyes szerzőkről megrajzolt portrékról szintén nem lesz az alábbiakban.

Ha a görög irodalom polcán tekintünk végig, elsőként az tűnhet szembe, hogy Naldi alapvetően időrend szerint rendezi el az egyes szerzőket.¹⁰ A hajdani, vagyis a kereszténység előtti költők sajátos bölcsességének tisztelete alapján (mely a kinyilatkoztatás mellett a 'furor poeticus'-t is valóságos tudás forrásaként ismerte el)¹¹ a főhely az ihletett 'vatesz'-eket illeti meg. A tíz 'vatesz' után következik két tragédiaköltő, őket pedig a prózai szerzők különféle csoportjai követik: előbb négy filozófus, majd három csillagász és matematikus, aztán két-két szónok és rétor, s végül négy történetíró zárja a sort. Az egyes prózai „műfajok” között már nem érvényesül egyértelműen az időrend. Hol valamilyen értékbeli rangsor szerint, hol talán csak a választás kényszerűségéből adódóan kerül egyikük a másik elé, mert a filozófusokat leszámítva Naldi egyik csoportnak sem számozza meg a polcon elfoglalt helyét, és más módon sem emeli ki egyiket a másikhoz képest. Ezzel szemben a 'vatesz'-ek számozott helyeket kapnak, és időrendi elsőségük, akár egyenként, akár együttesen nézzük, hangsúlyozottan értékbeli elsőséget is jelent egyúttal.

A korabeli és a modern datálás komoly eltérései miatt talán fel sem tűnik, milyen határozottan érvényesül a kronológia a 'vatesz'-ek sorában: az első hat szerzőnél maradéktalanul, az utolsó négynél egyetlen kisebb cserével. A 'vatesz'-ek csapatát három voltaképp irodalom (vagyis Homérosz¹²) előtti szerző vezeti: Hermés Trismegistos, Orpheus és Musaios. A paradox helyzetnek nagyon egyszerű a magyarázata: a 15. század második felében valóságosnak tartottak olyan szerzőket, akiket ma semmiképpen sem tekint annak a tudományos konszenzus, és hitelesnek olyan műveket is, amelyeket ma nem. A ma mitikusnak számító költők történeti létezésében valójában többé-kevésbé folyamatosan hittek a megelőző korszakokban. Amikor a 15. század folyamán maguk a művek is előkerültek, s az addig homályba vésző művekből kézzel fogható és ellenőrizhető valóság lett, és elvben új helyzet állt elő. Az újrafelfedezők többsége azonban továbbra sem kételkedett sem a Hermés neve alatt hagyományozott iratok, sem

¹⁰ PAJORIN 2004, i. m. [8. jegyz.], 1–13.

¹¹ A Petrarca által újra felfedezett gondolat Ficino újplatonikus megfogalmazásában fejt ki a legnagyobb hatást a 15. század második felében, lásd TRINKAUS, Charles, *A humanist's image: the Inaugural Orations of Bartolommeo della Fonte = Studies in the Renaissance* 7(1960), 683–721.

¹² Bolonyai Gábor kétrészes tanulmánya a klasszika-filológiában bevett névátírási alakokat használja. [A szerk.]

az orphikus himnuszok és *Argonautika*, sem a Musaios neve alatt fennmaradt *Héró és Leandros* című epyllion eredetiségében.

Hasonló megítélésbeli különbséggel a következő három költő sorrendjében is találkozhatunk, és pedig Pindaros datálásával kapcsolatban, ő ugyanis Naldi listáján beékelődik Homéros és Hésiodos közé. Elsőre talán arra gyanakodhatnánk, hogy Pindaros költői értékei alapján kapott Hésiodos előtt helyet és emiatt megbomlik az időrend, de jó okunk van azt feltételezni, hogy a korabeli tudós közvélemény a thébai kardalköltőt egyöntetűen Hésiodos elé tette. Landino, Naldi közeli kollégája egyik megjegyzéséből világosan kiderül ez, sőt még az is, hogy egyesek – legalább is Landino tudomása szerint – egyenesen őt tartották az első költőnek, aki még Homérost is megelőzte¹³ (az antedatálás persze nagy valószínűséggel összefüggött Pindaros felértékelésével is, lásd alább). Az időrend tehát érvényesül az ő esetükben is, s majd csak az utolsó két párosnál fog módosulni. Hésiodos után ugyanis Nikandros és Theokritos révén a hellénisztikus korba ugrunk, majd innen Alkaios és Sapphó jóvoltából vissza az archaikus korba. Ennek a cserének megítélésünk szerint két oka lehetett: egyrészt az a szándék, hogy Sapphó – az irodalmi hagyomány alapján őt mint tizedik Múzsát megillető tizedik – díszhelyre kerülhessen, másrészt az, hogy a Hésiodos-Nikandros-Theokritos trió szoros egymáshoz kötődése és ezen keresztül a vergiliusi életműben kiteljesedő fejlődési folyamat világosan kirajzolódjon (a részletekről szintén később lesz szó).

A 'vátesz'-ek tízes csoportjának átfogó elemzése előtt (ezt külön tanulmányban tárgyaljuk majd) első lépésként célszerű az első három szerzőt abból a szempontból külön is megvizsgálnunk, milyen megfontolásokon alapult a 15. század második felében az a meggyőződés, hogy e legendás alkotók ténylegesen is léteztek, újra felfedezett műveik pedig hitelesnek tekinthetők, s mindez hogyan tükröződik Naldi portréiban.

Hermés Trismegistos

Az addig ismeretlen görög nyelvű hermetikus iratok 1460 táján Leonardo Pistoia jóvoltából kerültek Európába. A Macedóniában fölfedezett példány felkeltette Cosimo de' Medici (1389–1464) érdeklődését.¹⁴ Rögtön megkérte Ficinót, hogy nemrég elkezdett Platón-fordítását félretéve előbb az újonnan felfedezett Hermés műveit ültesse át latinra. Cosimo már a hetvenes éveiben járt, s mindenképp sze-

¹³ Sententia est omnium doctorum post Homerum primum esse inter Graecos poetas, nec desunt qui illum Homero anteponan – mondja Pindarosról Horatius-kommentárjában: *Horatius Flaccus, Quintus: Opera. Comm.* Christophorus LANDINUS, Firenze, Antonio Mischini, 1482⁵. 205.

¹⁴ At nuper ex Macedonia in Italiam adeductus diligentia Leonardi Pistoriensis docti probique monachi ad nos pervenit (*Commentaria in Plotinum, Prooemium*, 1490) – számol be a felfedezésről Ficino; az anekdotáról lásd GENTILE, Sebastiano, GILLY, Carlos, *Marsilio Ficino e il Ritorno di Ermete Trismegisto = Marsilio Ficino and the Return of Hermes Trismegistus*, Firenze, 1999, 27 skk.

rette volna megismerni, még mielőtt meghal, az ősi egyiptomi bölcsesség – hite szerint – legrégibb foglatát. Ficino 1463-ban készült el a korpusz első darabjának, a *Poimandrés*nek a fordításával (egészen pontosan a 18 részből álló mű első 14 darabját fordította le, mert a kézirat csak ezeket tartalmazta),¹⁵ így Cosimónak még egy év adatott meg, hogy tanulmányozza a „háromszor nagy”, vagyis egy személyben bölcs, pap és király (‘philosophus’, ‘sacerdos’, ‘rex’) művét.¹⁶

A Kr. e. 2. század és Kr. u. 3. század között keletkezett hermetikus iratok ősiségében és eredetiségében ekkor még senki sem kételkedett.¹⁷ Ennek egyik oka az lehetett, hogy komoly tekintéllyel rendelkező ókori szerzők egész sora mint történeti személyről tesz említést Hermésről, aki halála után Egyiptomban isteni tisztetben részesült. Már Cicero tudósít arról a hagyományról, mely szerint Hermés istenség eredetileg halandónak született, egyike annak az öt Hermés nevű személynek, akik hasonló életutat jártak be. Közülük az ötödik – Argos megölése után – Egyiptomba menekült, ott törvényeket hozott a helyieknek, akik később Theut néven tisztelték (vagyis az írást feltaláló Thoth istennel azonosították).¹⁸ Az adat hitelességét erősítette, hogy a császárkorban Hermés történeti létezését egyes pogány filozófiai iskolák képviselői, valamint keresztény szerzők is elfogadták, sőt a neve alatt ismertté vált, s közben egyre terebélyesedő korpuszt is neki tulajdonították.¹⁹ Az előbbieik közül Iamblichos (280 és 305 között),²⁰ az utóbbiak közül két nagy tekintélyű keresztény szerző szerepe volt meghatározó Hermés „hitelesítésében”: Lactantiusz és Augustinusé.²¹

Lactantius 303 és 311 között keletkezett *Divinae Institutiones* című műve első könyvének (*De falsa religione*) elején a pogány istenképzeteket tekinti át, mennyiben jártak tévúton, és mennyiben vezette rá őket a természet bizonyos igazságok megsejtésére. Az 5. fejezetben a legtekintélyesebb költők és filozófusok, a 6.-ban az isteni ihletésű jóvendómondók és jósök nézeteit tekinti át. Ez utóbbiak között említi az első helyen Hermés Trismegistost mint a legrégibb szerzőt.

¹⁵ Ma is a Medici-könyvtárban őrzik Plut. 71.33 jelzettel.

¹⁶ A *Corpus Hermeticum* második tagjának, az *Asklépios*nak ugyanis már létezett latin változata, melyet Apuleiusnak tulajdonított a hagyomány, valószínűleg tévesen.

¹⁷ WILSON, Nigel G., *From Byzantium to Italy: Greek Studies in the Italian Renaissance*, London, 1992, 90–91, GRAFTON, Anthony, *Angelo Poliziano and the Reorientation of Philology = Joseph Scaliger, a Study in the History of Scholarship. I. Textual Criticism and Exegesis*, Oxford, 1983, 9–44.

¹⁸ quintus (sc. Mercurius) quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisse ob eamque causam Aegyptum profugisse atque Aegyptiis leges et litteras tradidisse: hunc Aegyptii Theyt appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur (Cic. *De nat. deor.* 3.56).

¹⁹ A testimoniumokról (Philóntól Zósimosig) jó áttekintést ad HAMVAS Endre Ádám, *A lélek megváltásának hermészi útja Hermész Trismegisztosz és a platóni hagyomány*, Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem, 2009, 23–39.

²⁰ CLARK, Gillian, DILLON, John, HERSHBELL, Jackson, *Iamblichus On the Mysteries*, Atlanta, 2003, xxvii.

²¹ Fordítása bevezetőjében Ficino is elsősorban Cicero, Lactantius és Augustinus adataira támaszkodik.

Hermést azonban nemcsak régisége, hanem bölcsessége miatt is az első hely illeti meg Lactantius szerint. A későbbi nemzedékek által – Lactantius szerint joggal – istenek közé sorolt Hermés olyan tudásra tett szert és olyan kifejezéseket használt az általa egy istenként elképzelt Istennel kapcsolatban, melyek a kereszténység igaz tudását és helyes szóhasználatát előlegezik meg, így például „atyának és istennek” nevezte: is quem nominabo, ex hominibus in deos relatus est. ... Qui tametsi homo fuerit antiquissimus, tamen et instructissimus omni genere doctrinae adeo, ut ei multarum rerum et artium scientia Trismegisto cognomen imponeret. Hic scripsit libros, et quidem multos ad cognitionem divinarum rerum pertinentes, in quibus maiestatem summi ac singularis dei asserit, iisdemque nominibus appellat, quibus nos, Deum et patrem.²²

Hermés történeti létezését Augustinus sem vonta kétségbe jó száz évvel később írott *De civitate dei* című művében, de szellemi teljesítményét nem tartotta igazán nagyra. Mint a filozófia egyik előfutáráról tesz róla említést, aki több nemzedékkel a görög bölcselek előtt, de Mózes után élt és alkotta meg műveit.²³ Annyit ő is elismer vele kapcsolatban, hogy sok szempontból helyes belátással rendelkezett Istenről (multa quippe talia dicit de uno vero Deo fabricatore mundi, qualia veritas habet), sőt még Krisztus eljövételét is megjósolta, démonoktól szerzett tudása azonban zavaros volt (Hermes cum ista praedicat [ti. a Megváltó eljövételét], vel amicus eisdem ludificationibus daemonum loquitur, nec Christianum nomen evidenter exprimit).²⁴

Naldi rövid ismertetése láthatóan Lactantius pozitív értékeléséhez áll közel. Olyannyira közel, hogy indokoltnak tűnik azt feltételeznünk, hogy szövegszerűen is hatása alatt áll (*De laud.* 102–106):

qui loca prima tenet, veteres vocitare solebant
Hermen, sed qui Mercurius ter maximus idem
dictus ob ingenium quo claruit ille supremum
mortales inter, superis quoque notus in oris,
scripsit pauca quidem, sed maxima pondere rerum.

Naldi öt mozzanatot emel ki Hermésszel kapcsolatban:

1. az első hely illeti meg (valószínűleg időben és értékben egyaránt),
2. különleges tehetsége alapján nevezték Trismegistosnak,
3. halandó létére híre a halhatatlanok közé is eljutott,
4. kevés művet írt,
5. ezek tárgyát viszont a legvégső dolgok adják.

²² *Div. Inst.* 1.6; hasonlóképpen elismeréssel beszél róla 2.15–16; 4.6 és 4.9-ben is.

²³ Nam quod adinet ad philosophiam, quae se docere profitetur aliquid, unde fiant homines beati, circa tempora Mercurii, quem Trismegistum vocaverunt, in illis terris eiusmodi studia claruerunt, longe quidem ante sapientes vel philosophos Graeciae, sed tamen post Abraham et Isaac et Iacob et Ioseph, nimirum etiam post ipsum Moysen (*De civitate dei* 18.39).

²⁴ *De civitate dei* 8.23.

Lactantius pontosan ugyanezen öt szempont szerint mutatja be Hermést, mégha a részletekben és a sorrendben bizonyos eltérések is megfigyelhetők:

1. ő a legrégebb szerző ('antiquissimus'),
2. halandó létére az istenek közé sorolták ('ex hominibus in deos relatus est'),
3. műveltsége és tudása alapján nevezték el Trismegistosnak ('ei multarum rerum et artium scientia Trismegisto cognomen imponeret'),
4. sok könyvet írt ('scripsit libros, et quidem multos'),
5. az isteni dolgokról, Isten természetéről ('ad cognitionem divinarum rerum pertinentes').

A jellemzés szempontjai tehát teljesen megegyeznek, különbségek a hangsúlyokban és az egyes részletek megítélésében figyelhetők meg. Közülük három érdemel említést: először is Naldi óvatosabban fogalmaz Hermés istenné avatásával kapcsolatban, másodszor művei számát pont az ellenkező módon ítéli meg, mint Lactantius, harmadszor írásai tartalmát jóval általánosabban és elnagyoltabban határozza meg.

Ami Hermés teológiai megítélését illeti, ahogy műve egészében, úgy vele kapcsolatban is Naldi határozott távolságot tart az ókori sokistenhit és a kereszténység között. Ezért ad a görög és latin nyelvű irodalomtól elkülönítve, önálló polcozaton helyet a keresztény szerzőknek. Naldi az irodalmi nyelvben meghonosodott, és így természetesnek tekinthető Apollón, Múzsák és Zeus kivételével egyetlen ókori isten létezésének és természetének allegorikus vagy metaforikus igazolásával sem próbálkozik. A személyes istenek helyett az „istenség”, az „égiek”, a „fentiek” stb. kellően rugalmas és képlékeny kifejezéseivel jelöli meg az ókori világ transzcendens erőit, s teremt ezáltal közös nevezőt a kereszténység előtti istenek és a keresztény isten számára. Hermés lefokozása, vagyis halála utáni apoteózisának a megvonása, ami helyett csupán ismertté válik az „égiek körében” (bármilyen jelentsen ez a kifejezés), ebbe a koncepcióba illik bele. Ugyanezzel függhet össze műve tartalmának tágabb meghatározása is. Naldi, úgy tűnik, nem kívánt belemenni annak tisztázásába, hogy milyen a viszony a hermetikus iratok, valamint a kereszténység istenképzetei között (ugyanez figyelhető meg Homéros és Hésiodos kapcsán is), vagy másként fogalmazva: nem foglal egyértelműen állást Lactantius mellett Ágostonnal szemben Hermés teológiai elfogadása vagy elutasítása kérdésében.²⁵ Ehelyett inkább azt emelte ki – a lucretiusi filozófiai tanköltemény nyelvén és talán Hermés egyik mondatának parafrázisával²⁶ –, hogy a mű a legalapvetőbb és legsúlyosabb kérdésekkel foglalkozik, s a könyvtár dicsérete szempontjából sokkal fontosabb hírnév fogalmát helyezte előtérbe. Teológiai óvatossága határozottan megkülönbözteti az olyan korabeli radikális törekvésektől, amelyek egyenlő alapon próbálták a kétféle hagyományt

²⁵ Lásd COPENHAVER, Brian P., *Hermetica*, The Greek Corpus Hermeticum and the Latin Asclepius in a new English Translation, with Notes and Introduction, Cambridge, 1992, 155skk.

²⁶ Vö. *magno pondere* (*De rerum nat.* 6.549). Talán Hermés egyik első mondata alapján: *Cupio inquam rerum naturam discere deumque cognoscere* (*Pim.* 3).

egyesíteni.²⁷ Éppilyen óvatos Hermés tanításainak egyiptomi hátterét illetően is; egyetlen szóval sem mondja ki (igaz, nem is tagadja), hogy műve az egyiptomi bölcsességet közvetítené. A hermetikus korpusz terjedelmének eltérő megítélése pedig alighanem azzal függhet össze, hogy a 15. század közepén újrafelfedezett anyag az ókori források, például a szóban forgó Lactantius adatai által keltett várakozásokhoz képest számíthatott kicsinek.²⁸

Hiába íródott a szöveg a próza első képviselőitől erősen elütő nyelvezeten, hiába van tele elvont kifejezésekkel, posztklasszikus szavakkal, Plátón-utalásokkal, sőt későókori szerzőkre vonatkozó hivatkozásokkal stb., a kézirat felfedezését követő mintegy másfél évszázad során senkiben sem merült föl kétely a zömemében Kr. u. 2–3. század során keletkezett írások eredetiségével kapcsolatban.²⁹ A jelek szerint még a kor legélesebb szemű kritikusa és legképzettebb filológusa, Poliziano is elfogadta hitelesnek. Lelkesedni aligha lelkesedett a hermetikus iratokért (bár könyvbejegyzéséből tudjuk, hogy az értékes kéziratot ő vásárolta meg Ficinótól), életművében pedig nincs nyoma annak, hogy vitatta volna hitelességét. A hermetikus szövegek különös reminiscenciáit Casaubon fellépéséig³⁰ mindenki épp fordítva értelmezte: sejtésnek, a később Platónnál és másoknál felbukkanó gondolatok megelőlegezésének. A csábítás, hogy az újonnan felfedezett Hermés Trismegistos azonos a keresztény apologeták által is a legősibbnak tekintett szerzővel – akinek művei a görög filozófiát megelőző egyiptomi bölcsességet őrzik, néhány gondolatának előfordulása későbbinek hitt görög filozófusok szó-

²⁷ Mint Pico della Mirandola 1487-ben közzé tett *Oratio de hominis dignitate* vagy Ficino 1489-re elkészült *De vita libri tres* című műve, lásd GRAFTON, Anthony, Giovanni Pico della Mirandola: *Trials and Triumphs of an Omnivore = Commerce with the Classics: Ancient Books and Renaissance Readers*, Ann Arbor, Michigan, 1997, 91–95 és 115–117.

²⁸ Ficino maga is *opusculumnak* nevezi a *Poimandrést*: *E multis denique libris Mercurii duo sunt in divinis praecipui: unus de voluntate divina, alter de potestate et sapientia dei. Ille Asclepius, hic Pimander inscribitur. ... opusculum.*

²⁹ KRISTELLER, Paul Oskar, *Supplementum ficinianum*, 2 Bde., Florenz, 193, YATES, Frances A., *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*, London, 1964, 400–401, GARIN, Eugenio, *Ermetismo del Rinascimento*, Roma, 1988, COPENHAVER, i. m. [24. jegyz.].

³⁰ CASAUBON, Isaac, *De rebus sacris et ecclesiasticis exercitationes XVI ad Cardinalis Baronii Prolegomena in Annales*, London, 1614, 70–87. Casaubon érveiről lásd GRAFTON, Anthony, *Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450–1800*, Cambridge, MA, 1994, 145 skk, különösen 151. Megjegyzendő, hogy Ficino kézírata (melyet később Poliziano is használt) nem tartalmazta a *Horoi* (Meghatározások) című esszét, amely név szerint utal Pheidiasra. Ez a hivatkozás volt azon szöveghelyek egyike, amelyek miatt Casaubon gyanút fogott, lásd GRAFTON, Anthony, WEINBERG, Joanna, *"I Have Always Loved the Holy Tongue": Isaac Casaubon, the Jews, and a Forgotten Chapter in Renaissance Scholarship*, Cambridge, Mass., 2011, 31. Most már sosem tudhatjuk meg, de Pheidias említése talán felkeltette volna-e Poliziano gyanúját is. PURNELL mutatta ki, hogy Casaubonnak voltak „elődei” is (akiknek a munkáit Casaubon valószínűleg nem ismerte): Gilbert Genebrand már 1567-ban a hellénisztikus kor elejére helyezte a hermetikus korpuszt, PURNELL JR., Frederick, *Francesco Patrizi and the Critics of Hermes Trismegistus = Journal of Medieval and Renaissance Studies* (6.) 1976, 155–178 (= *Das Ende des Hermetismus*, kiad. MULSOW, Martin, Tübingen, 2002, 106–126).

vegeiben pedig bölcsessége átöröklésének tényét is bizonyíthatja – láthatólag olyan erős volt, hogy az olvasók csak nagyon sok idő után tudtak ellenállni neki. Az ősi igazságok megszerzésének vágya, valamint a monoteizmusra emlékeztető gondolatoknak az ősi iratokban való felfedezésének az öröme egyelőre minden kritikai józanságot félresöpört.

Orpheus

Az Orpheus neve alatt ránk hagyományozott művek (a himnuszok, az *Argonautika*, valamint az idézetek formájában megőrzött töredékek) hitelességével, sőt magának a mitikus költőnek történeti létezésével kapcsolatban már többen fogalmaztak meg kételyeket. Elsőként Leonardo Bruni, 1420 körül. A kérdést akkor vetette föl, amikor *Ilias*-fordításainak előszavában amellet érvelt, hogy Homéros volt a legrégibb költő. Ennek alátámasztására hivatkozik Aristotelésnek Linus és Orpheus történetiségét vitató megjegyzésére, melyet Cicero őrzött meg: Est enim Homerus antiquissimus Graecorum omnium, quorum scripta legantur. Nam Lini quidem et Orphei, qui Homerum antecederunt aetatibus, vel nulla vel admodum pauca et ea ipsa incerta scripta circumferuntur. Denique illa quae dicuntur Orphei carmina Aristoteles non Orphei, sed Pythagoreorum cuiusdam fuisse [carmina] existimat; ex quo fit, ut Homeri scripta pro vetustissimis habeantur.³¹

Bruni a forrásokat egyenrangúan kezelve, tárgyilagos filológusként ítéli meg a helyzetet. Linostól semmi sem maradt ránk, az Orpheus neve alatt őrzött művek hitelessége pedig bizonytalan – miért kellene inkább hinnünk a hitelességet gondolkodás nélkül elfogadó forrásoknak, mint a korábban élt és forrásaival szemben óvatos Aristotelésnek, aki nemcsak vitatja az orphikus művek eredetiségét, hanem valódi szerzőjüket is ismeri? Brunit emellett talán a Homéros iránti tisztelete is arra ösztönözhetette, hogy a legendás költőkkel szemben a kézzel fogható eposzok szerzőjét tekintse a legrégibbnek. Bruni nyomán, hasonló megfontolásokból teszi a görög irodalom élére Homérost Pier Candido Decembrio 1440-ben írt Homéros-életrajzában. Decembrio szinte szó szerint veszi át Bruni mondatait, hibás értelmezéssel együtt, és érvelése kisebb leegyszerűsítésével.³²

³¹ *Prohemium in orationes Hom.* II. 10–15. A hivatkozott Cicero-hely a *De natura deorum* 1.107-ben olvasható: Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. THIERMANN Peter, *Die Orationes Homeri des Leonardo Bruni Aretino*, Leiden, 1993, 218 mutat rá arra, hogy Bruni egymásba „csúsztatta” Cicero két tagmondatát, akár kézirati hiba (amennyiben ’ferunt’ helyett ’fert’ állt a példányában), akár a szöveg félreértése miatt. Cicero ugyanis arról tudósít, hogy ’a pythagoreusok szerint’ egy bizonyos Cercops a szerzője az Orpheus neve alatt forgalomban lévő verseknek. Bruni ezzel szemben azt szűri le az idézetből, hogy Aristotelés szerint egy bizonyos ’pythagoreus illető’ az orphikus versek ’szerzője’. Ami pedig a szerző nevét illeti, a fentebb idézett szöveg ’Cercopis’ olvasata konjektúra, a Cicero-kéziratok ’Ceronis’, ’Ceronis’, ’Cereonis’ és ’Cerdonis’ olvasatokat kínálnak.

³² Satis constat Homerum poetarum principem omnium antiquissimum apud Graecos floruisse. Nam Lini quidem et Orphei carmina qui Homerum aetate antecesserunt incerta habentur. Nempe illa

Az efféle kételyekre Pier Candido Decembrio fivérétől, Angelo Camillo Decembriótól érkezett az első válasz. Egy személyes ellentétektől sem mentes vita³³ első menetében Angelo Decembrio felháborodva utasítja el egy bizonyos ligur férfit, név szerint Publius véleményét a *De politia litteraria* című művének irodalomtörténeti fejezetében (1.8.2):³⁴ Quo quidem magis admirari compellor Ligurem quendam nescio qua ratione Publium cognominatum, qui de Homeri vita scribere ausus sit, eum omnium poetarum fuisse vetustissimum. Nec Linum Orpheumve poetas in rerum natura umquam extitisse, idque teste Aristotele, a Marone nihilominus in Bucolicos celebratos.

Érdemes megfigyelnünk, mire alapozza érvelését Angelo a titokzatos ligur filológus ellen (aki nem más, mint tulajdon bátyja, aki Publius Leucus álnéven tette közzé művét):³⁵ Orpheust Vergilius ünnepli, és ha Vergilius ezt teszi – tehetjük hozzá a kimondatlan gondolatot –, akkor ennek valós alapja kell, hogy legyen. Egyszóval: Angelo a 'divinus poeta' (1.3.17) tekintélye alapján dönt az egymásnak ellentmondó testimóniumok között az ő javára. Nem arról van szó, hogy forrásismerete hiányos volna, hiszen megemlíti az ellentétes álláspontot képviselő Aristotelés nevét is. Az ő kételyeivel azonban érdemi módon nem foglalkozik. Hogy ez nem kivételes eljárás, azt számos további eset mutathatja, mint a hamarosan sorra kerülő Musaios példája is. Angelo Decembrio tehát Brunival ellentétben nem elfogulatlan tárgyilagossággal súlyoz forrásai között, számára Vergilius szava 'eo ipso' megfellebbezhetetlennek számít mások véleményéhez képest a vitás kérdésben.³⁶

Más okok miatt hitt az orphikus szövegek autentikusságában Ficino, ő is a kétely legkisebb jele nélkül.³⁷ Számára nem Vergilius tekintélye jelentette a döntő szempontot, hanem Orpheus teológiai igazsága, az, hogy Hermészhez hasonlóan az ő műveiben is a keresztény vallás és teológia néhány alapgondolatát fedezte

quae Orpei dicuntur, Aristoteles putat Ceronis / Cecropis cuiusdam Pithagorei fuisse, nec Orpheum exstitisse in rerum natura sed nomen eius dumtaxat fictum a quibusdam. Ex quo sequitur Homeri carmina vetustissima haberi (*Vita Homeri* p. 331), idézi THIERMANN 1993, i. m. [30. jegyz.], 219.

³³ Angelo Camillo DECEMBRIO, *De Politia Litteraria*, kiad. WITTEN, Norbert, München – Leipzig, 2002, 20–23. Valamikor 1450 után, amikor bátyja V. Miklós meghívására a Kúria szolgálatába lépett, Angelo műve átdolgozása során kihúzta vagy enyhítette a bántóan kritikus sorokat.

³⁴ A Vat. Lat. 1794 szövegváltozata szerint (19°).

³⁵ Az azonosításról lásd WITTEN 2002, i. m. [32. jegyz.], 20.

³⁶ A Decembrio-fivérek vitája érdekesen folytatódott. Pier Candido később megváltoztatta véleményét és átvette öccse álláspontját. A *Vita Homeri* átdolgozásában anélkül említi Orpheus nevét Homéros elődei között, hogy bármiféle kételyt fejezne ki történeti létezését illetően (Plut. 63.30 187°): Esse quoque Homerum poetarum omnium principem et parentem a quo ceteri omnes orti sint certa est doctissimorum omnium sententia. ... Ante hunc tamen multos claruisse tradunt. Namque Linus Thebanus poetica musica multum valuit, habuitque discipulos multos in quibus tres clari illustresque traduntur: Hercules Thamiras Orpheus quo tempore Thimoetes Thimoeti filius magnam poeticae laudem assecutus est. De quibus plura alio tempore dicemus.

³⁷ WILSON 1983, i. m. [16. jegyz.], 91.

föl.³⁸ Ezen a ponton azonban meg kell állnunk egy pillanatra. Orpheus alakja jóval többet jelentett Ficino számára, mint a többi ihletett költő vagy bölcs; a hozzá való viszonya bonyolultabb és intenzívebb volt. Fiatal korában Ficino gyakran lépett föl legszűkebb barátai körében, hogy a thrák énekesnek tulajdonított himnuszok előadásával (saját fordításban és saját lantkísérettel) megidézzék Orpheus alakját.³⁹ Közönsége érzékelte, hogy Ficino azonosulása Orpheusszal meghaladja az irodalmi imitáció és a színészi szerepjáték szokványos formáit és mértékét,⁴⁰ és az antik példaképekhez fűződő kapcsolatnak ezt az újszerű formáját – számunkra különösen érdekes módon – éppen Naldi fogalmazta meg a legradikálisabban két versében. Naldi a lélekvándorlás pythagoreus elképzelését eleveníti föl, és pedig abban az irodalmi formában, ahogy Ennius határozta meg a maga helyzetét költő elődeihez képest.⁴¹ Ennek értelmében Ficino nem egyszerűen eljátszta Orpheus alakját, hanem új életre kel benne az a különleges alkotó- és varázserővel rendelkező lélek, amely hajdan először Orpheus földi alakját öltötte magára, majd Homérosban született újjá, végül Pythagoras és Ennius földi porhüvelyét vette magára, míg sok évszázadnyi lappangás után Ficinóra nem talált.⁴²

³⁸ Singula quoque imprimis ab illo perenni fonte effluunt, dum nascuntur, deinde in eundem refluunt, dum suam illam originem repetunt, postremo perficiuntur, postquam in suum principium redierunt. Hoc vaticinatus Orpheus; Iovem principium mediumque et finem universi vocavit (Ficino, *De amore*, II. 1); WARDEN, John, *Orpheus and Ficino* = Orpheus: *The Metamorphosis of a Myth*, szerk. WARDEN, John, Toronto, 1982, 85–110, KLUTSTEIN, Ilana, *Marsilio Ficino et la Théologie Ancienne: Oracles Chaldaïques, Hymnes Orphiques, Hymnes de Proclus*, Florence, 1987, 21.

³⁹ A fordítások közül egy sem maradt ránk, valószínűleg nem függetlenül attól a tényről, hogy óvatosságból sosem publikálta őket Ficino, nehogy pogány kultuszok gyakorlásával lehessen vádolni, lásd KLUTSTEIN 1987, i. m. [16. jegyz.] és WILSON 1983, i. m. [16. jegyz.], 90.

⁴⁰ miraque, ut ferunt, dulcedine ad lyram antiquo more cecinit (Giovanni CORSI, *Vita Mars. Fic. 13 The Letters of Marsilio Ficino*. 7 vols., kiad. és ford. Language Department of the School of Economic Science, London, 1. volume, London, Shephard–Walwyn, 3, 138). Más kortárs beszámolók (például Polizianóé vagy Campano püspöké), szintén Orpheushoz hasonlítják Ficinót előadasmódjának lebilincselő hatása miatt, de nem fordulnak az újjászületés gondolatához; valamennyi kortárs reakcióról áttekintést ad VOSS, Angela, *Orpheus redivivus, The Musical Magic of Marsilio Ficino* = *Marsilio Ficino: His Theology, His Philosophy, His Legacy*, szerk. Michael J. B. Allen, Valery Rees, Martin Davies, Leiden, 2002, 227–234, lásd még KRISTELLER 1964, i. m. [28. jegyz.], II. 87–88 és 225, WALKER, Daniel Pickering, *Le Chant Orphique de Marsile Ficin = Musique et Poésie au Xlle Siècle*, Paris, Éditions du C.N.R.S. 22; CHASTEL, André, *Marsilio Ficino e l'arte* (Tr. G. da Majo), Torino, 2001 (= *Marsile Ficin et L'Art*. Genève, 1954), 176 és WARDEN, John, *Orpheus and Ficino* = Orpheus: *The Metamorphosis of a Myth*, szerk. WARDEN John, Toronto, 1982, 85–86.

⁴¹ Ann. 6 (V.²). Ficino orpheusi produkciójának másik irodalmi előzménye a Vergiliusnál olvasható bukolikus játék lehetett: certent et cynis ululae, sit Tityrus Orpheus, / Orpheus in silvis, inter delphinus Arion (*Ecl.* 8.55–56).

⁴² Naldus, *Eleg.* 2.22 (*Elegiarum libri III. ad Laurentium Medicen*. Edidit Ladislaus Juhász, Leipzig, 1934). KRISTELLER 1964, i. m. [28. jegyz.], II. 262 idézi az *Eleg.* 2.37-et is: Orpheus hic ego sum, movi carmine silvas, / Qui rabidis feci mollia corda feris. / Hebrí quamvis unda fluat velocior Euro, / Victa tamen cantu substitit illa meo (Ad Marsilium Ficinum de Orpheo in eius cythara picto). Az *Eleg.* 2.41-ben, amely szintén a lélekvándorlás gondolatára épül, Orpheus Apollón és Platón

Panthoidem priscum post fata novissima silvas
 Orpheia mulcentem substinuisse ferunt.
 Post hunc ingressus divini corpus Homeri
 Cantavit numeros ore sonante novos.
 Pythagorae post haec manes intrasse benignos
 Dicitur et mores edocuisse probos.
 Inde ubi digressus varios erravit in annos,
 Ennius accepit in sua membra pius.
 Qui simulac vates mortalia vincla reliquit
 Et moriens campos ivit ad Elysios,
 Illic usque manens alios non induit artus
 Neve sacrum passus deseruisse nemus,
 Marsilius donec divina e sorte daretur,
 Indueret cuius membra pudica libens.
 Hinc rigidas cythara quercus et carmine mulcet
 Atque feris iterum mollia corda facit.

Ahogy bármely költői kép esetében, úgy természetesen ebben az esetben, a lélek vándorlásának képzetével kapcsolatban sem dönthető el, vajon mennyire kell szó szerint és mennyire kell csupán metaforikusan értenünk, és az is csupán valószínűsíthető, hogy amit Naldi a befogadó szemével megragad és leír, az többé-kevésbé híven tükrözi vissza Ficinónak saját költői szerepéről sugallt önmeghatározását. Annyi azonban mindenképp megállapítható, hogy a reinkarnáció képze az alapul és abból a magától értetődőnek vett tényből indul ki, hogy Orpheus történetileg is létezett. Ellenkező esetben, ha Orpheus csupán mitikus figura lenne, a lélekvándorlás egész folyamata komolytalan fikcióvá válna. Emellett, a két elégia nem tartalmuk vagy szövegük, hanem csupán mágikus hatásuk alapján nevezi orpheusinak a Ficino által előadott carmeneket, s ezáltal teljesen kikerüli az orphikus iratok (himnuszok) hitelességének kérdését is, azt a kérdést, melyet a korabeli filológia a történetiségre, illetve a hagyomány tekintélyére alapozott érvekkel válaszolt meg. A reflexió hiánya azonban ezúttal is inkább a képtelenség hiányából fakadhat: ahogy az elégiák világában megkérdőjelezhetetlen, igazolásra nem szoruló adottságnak számít Orpheus egykori létezése, ugyanilyen természetességgel feltételezhető, hogy az új Orpheus által megszólaltatott carmenek az eredeti Orpheus alkotásai.

Ami pedig a *De laudibus*-ban megrajzolt Orpheus-portrét illeti, első pillantásra is szembeötlő, milyen szorosan kötődik a Ficino-elégiákhoz szellemében is, szö-

között közvetít. A lélekvándorláshoz lásd még FALCO, Raphael, *Is There a Genealogy of Cultures?* – *Critical Essay* = *Criticism*, 42(2000); SORANZO, Matteo, *Conjecture and Inspiration: Astrology, Prophecy and Poetry in Quattrocento Naples*, Ph.D. Dissertation, Wisconsin-Madison, 2008, 68–139., amellyel érvel, hogy Ficino alapvetően bizalmatlan volt a diszkurzív gondolkodással és a fogalmi nyelvhasználatl szemben, és ezért részesítette előnyben a nem racionális módon szerzett tudást és a többértelműségre alapozott nyelvhasználatot.

vegszerűen is. Ez a portré is Orpheusnak kizárólag azt a természetfölötti képességet emeli ki, melynek révén lantjával és énekével állatokat, növényeket, sőt életelen köveket is képes volt elbűvölni (*De laud.* 2.109–115):

Nec mora, subsequitur rigidus qui carmine quercus
flexerat, et numeris recinens fidibusque canoris
mitia corda feris ita fecit, ut ille canendo
cogeret ex altis descendere montibus ornos,
et volucres caeli suavissima verba secutae
e silvis vatemque sequentibus Orphea nixae
hunc comitarentur terras ubicumque per omnes.

A szövegszerű egyezések pedig a megfogalmazás legapróbb részleteire kiterjednek; egyes szavak és kifejezések olykor nemcsak lexikailag felelnek meg egymásnak (szó szerint vagy egymás rokonértelmű variációiként), hanem metrikailag is ugyanazt a pozíciót töltik be:

1. táblázat

Ep. LVIII 2.16–17

*Hinc **rigidas cythara quercus et**
carmine mulcet*

*Atque **feris** iterum **mollia corda facit.***

Ep. LVIII 4.1–2

*movi **carmine silvas,***

*Qui **rabidis feci mollia corda feris.***

De laud. 109–111

*Nec mora, subsequitur **rigidas qui**
carmine quercus flexerat, et numeris
recinens fidibusque canoris mitia
corda feris ita fecit*

A fenti átfedések ellenére a *De laudibus* egyáltalán nem sugallja, hogy bármiféle lélekvandorlás venné kezdetét Orpheusszal, az egyezések inkább csak abból adódnak, hogy mindkét passzus alapvetően vergiliusi fordulatokból építkeznek. Érdemes figyelni ugyanakkor arra is, hogy Naldi nemcsak olyan kifejezéseket vesz át Vergiliustól, amelyek Orpheusra vonatkoznak, hanem olyanokat is, melyek más mágikus erejű költőt vagy papot jellemeznek.

A szoros szövegszerű kapcsolatot lehet egyszerű praktikus okokkal is magyarázni: Vergiliusnál „készen” álltak latin nyelvű hexameteres kifejezések Orpheusról és a költészet mágikus hatásáról. A helyzetet azonban lehet úgy is értékelni, hogy nem véletlenül alakult így ki: Vergilius épp azért a legjobb forrás Orpheushoz, mert a leghitelesebb folytatója, beteljesítője az Orpheusszal kezdődő költői hagyománynak. S minthogy hasonló jelenséggel Hésiodos, Theokritos és Nikandros kapcsán is lehet találkozni, azaz a görög költőkhöz a műfaji fejlődés csúcspontját jelentő Vergilius vezetésével lehet eljutni, ezért a második magyarázat valószínűbbnek tűnik.

2. táblázat

<i>carmine quercus / flexerat:</i>	~ <i>agentem carmine quercus</i> , Georg. 4.511 (Orpheusról); ~ <i>rigidas motare cacumina quercus</i> , Ecl. 6.28 (Silenusról)
<i>fidibusque canoris</i>	~ <i>si potuit ... Orpheus / Threicia fretus cithara fidibusque canoris</i> , Aen. 6.119–120 (Orpheusról)
<i>ille canendo ... descendere montibus ornos</i>	~ <i>quibus ille solebat / cantando rigidas deducere montibus ornos</i> , Ecl. 6.70–71 (Hésiodosról), ~ <i>videbis ... descendere montibus ornos</i> , Aen. 4.491–2 (a Massylla gens mágikus erejű acerdosáról);
<i>secutae / e silvis vatemque sequentibus Orpheae</i>	~ <i>Orpheaque in medio posuit silvasque sequentis</i> , Ecl. 3.46 (Orpheusról)

Musaioi

A legendás Musaioi, akit többnyire Orpheus és Hésiodos társaságában volt szokás emlegetni, theogóniai és csillagászati tankölteményéről volt híres.⁴³ Musaioinak hívtak azonban a *Héró és Leandros* című epyllion szerzőjét is. Elképzelhető, hogy a Kr. u. 5. századi költő (a mai kutatók többsége erre az időszakra teszi a kéziratok egy részében magát grammatikusnak nevező szerzőt) szándékosan keltette azt a látszatot, hogy műve a mitikus előd alkotása, mindenestre Bizáncban éppúgy, mint a 15. századi Itáliában általánosan elfogadott volt a nézet, hogy a tragikus véget érő szerelmi történet a Homéros előtt élt hérosz-költő alkotása.⁴⁴ Még Aldus Manutius is őt tekintette a „legrégibb költőnek”, s az 1494-es 'editio princeps' előszavában olvasható indoklása szerint pontosan ezért kezdte a klasszikus görög költők megjelentetésének nagyszabású vállalkozását éppen ővele.⁴⁵ Néhány évtizeddel később pedig Julius Caesar Scaliger nemcsak arról volt szentül meggyőződve, hogy Musaioi időben megelőzte Homérost, hanem arról is, hogy költői kvalitásait tekintve is.⁴⁶ A kialakult konszenzussal ezúttal is Casaubon fordult elsőként szembe. Nyelvi-stilisztikai érvek alapján ő a Kr. u. 5. század-

⁴³ 77–91 F Bernabé.

⁴⁴ ELEUTERI, Paolo, *Storia della tradizione manoscritta di Museo* (Biblioteca di studi antichi, 30), Pisa, 1981.

⁴⁵ παλαιότατος ποιητής-ként aposztrofálja, lásd még GEANAKOPOLOS, Deno John, *Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge, Mass., 1962, 40skk, 120skk és 237skk.

⁴⁶ Arbitror enim ego Musaei stylum esse Homericopolitorem atque comptiorem (*Poëtices lib.* 5. cap. 2. 539).

ra tette az epyllion keletkezési idejét, alkotóját Nonnos és Paulus Silentarius kortársának gondolta.⁴⁷

A *Héró és Leandros* reneszánsz olvasói szemében azonban nemcsak a kéziratokban feltüntetett szerzői név szolgált a hitelesség mellett. Megerősítette ezt számukra két Vergilius-hely is, pontosabban e két helyhez fűzött Servius-kommentár sajátos értelmezése. A VI. ének alvilágjárásában a boldog lelkek ('felices animae') között Musaios körül csoportosul a váteszek csapata, aki magas termetének köszönhetően valamiféle vezetőszerpet játszik köztük (6.667–668). Központi helyzete akkor is meglepő, ha – jelképesen is értelmezhető – fizikai adottságai valamiképp indokolják ezt, hiszen a 'sedes beatae' legtekintélyesebb lakója nem más, mint Orpheus (6.645–648). Ráadásul, amikor a Sibylla őhozzá fordul elsőként eligazításért, megszólításában 'optimus vates'-nak nevezi (6.666–669):

quos [sc. vates] circumfusos sic est adfata Sibylla,
Musaeum ante omnis (medium nam plurima turba
hunc habet atque umeris exstantem suspicit altis):
,dicite, felices animae tuque optime vates, ...

Servius Orpheushoz fűződő rokoni-tanítványi kapcsolatával magyarázza Musaeus kiemelt pozícióját:⁴⁸ theologus fuit iste post Orpheum et sunt variae de hoc opiniones: nam eum alii Lunae filium, alii Orphei volunt, cuius eum constat fuisse discipulum.⁴⁹ A humanista értelmezők közül Angelo Decembrio volt az, aki Musaios első helyét Homéroszhoz és az utána következő irodalmi nemzedékekhez viszonyítva magyarázta: Enimvero a Marone satis constat ea gratia Musaeum omnibus antepositum, non quod Homero fuerit eloquentior, sed certe vetustior. Quem Graeci deinde poetae contemplati versificandi principem et fingendi poematis magistrum habuerunt.⁵⁰ Decembrio értelmezésében így Musaios relatív és abszolút értelemben is az első költőnek számít. Pontosan ugyanez a felfogás jut kifejezésre Naldi költeményében, aki Vergilius 'ante omnis' kifejezését kölcsönözve és egyúttal időhatározónak átértelmezve a következő fordulattal jellemzi tömören Musaeust: cunctosque veterrimus ante poetas (2.115).

Decembrio azonban egy másik Vergilius-helyet is összefüggésbe hoz Musaios személyével. Amikor a *Georgicá*ban szó esik a szerelemnek a természet egészé-

⁴⁷ Lapszéli jegyzet a mű 729. sorában szereplő ἐξολόλυξεν szóhoz a Cambridge University Library Adv.a.3.3. jelzetű kódexében: Hom. hac voce numquam sic est usus: nec Hom. est hoc carmen, nec ullius optimi poetae, nedum Hom., idézi GRAFTON, WEINBERG 2011, i. m. [29. jegyz.] 33.

⁴⁸ Vö. 13 T és 20–23 F Bernabé.

⁴⁹ Donatus a „széles mellű” Platónra történő célzást lát a „magas vállak” kifejezésben, de ennek interpretációs következményeit – talán nem meglepő módon – nem vonja le.

⁵⁰ *De pol. litt.* 1.8.1.

ben megnyilvánuló, olykor az életösztönnél is hatalmasabb erejéről, az emberi szférában Héró és Leandros történetét hozza föl példaként (3.258–263):

Quid iuvenis, magnum cui versat in ossibus ignem
durus amor? nempe abruptis turbata procellis
nocte natat caeca serus freta, quem super ingens
porta tonat caeli, et scopulis inlisa reclamant
aequora; nec miseri possunt revocare parentes,
nec moritura super crudeli funere virgo.

Vergilius nem nevezi nevükön a főhősöket, de Servius kommentárja egyértelművé teszi (ami azért a cselekmény összefoglalásából is világos lehetett), hogy kikről is szól a történet. Fabula talis est: Leander et Hero, Abydenus et Sestias, fuerunt invicem se amantes. sed Leander natatu ad Hero ire consueverat per fretum Hellesponticum, quod Seston et Abydon civitates interfluit. cum igitur iuvenis oppressi tempestate cadaver ad puellam delatum fuisset, illa se praecipitavit e turri. et aliter: Leandri nomen occultavit quia cognita erat fabula. Servius azonban a mítosz Vergilius előtti feldolgozásairól semmilyen adattal nem szolgál, s minthogy az egyetlen fennmaradt latin nyelvű változat Ovidiustól származik, a kérdés így nyitva marad, hogy vajon kinek a művére célozhatott Vergilius. Két papirusztöredék jóvoltából ma már tudjuk, hogy a mítosznak létezett egy hellénisztikus kori feldolgozása is, kiseposz formájában, illetve jambikus metrumban,⁵¹ de ezen szövegek előkerüléséig csábító lehetett arra gondolni, hogy Vergilius az általa nagyra becsült Musaios ránk maradt művére céloz. Decembrio pontosan így kombinált: Cuius [sc. Musaei] adhuc extant opera de nobilibus illius gentis amoris. Quorum et illa sunt Virgilio: Quid iuvenis magnum cui versat in ossibus ignem /durus amor?⁵² Ezzel a kockával a kép teljes lett. Konkrét és kézzel fogható magyarázatot lehetett kapni arra a kérdésre, mit és miért kedvelt Vergilius Musaios művészetében.

Hogy Naldi idáig is követte a Decembrio-féle logikát, nem tudhatjuk. Mindenesetre a történet megszövegezése nem árulkodik közvetlen vergiliusi hatásról (*De laud.* 1.114–118):

Proximus in tabula tantoque affectus honore
Musaeus, cunctosque veterrimus ante poetas
incedens teneros Hero memoravit amores,
tempore, quo tumidum cupidus transire Leander
aequor ad incensum lumen properabat amatae.

⁵¹ *Suppl. Hell.* 901 A, lásd MAEHLER, Herwig, *Ein Fragment eines hellenistischen Epos* = *Museum Philologum Londoniense* (7.) 1986, 109–118; Rylands pap. 486 és P. Oxy. 6.864.6–26, vö. D’IPPOLITO, Gennaro, *Ero e Leandro dai papiri* = *Proceedings of the XVIII. International Congress of Papyrology, Athens 25–31 May, 1986. 2 vols.*, Athens, 1988, 481–491.

⁵² 1.8.1.

Helyette inkább az ovidiusi szerelmi költészet egyik jellegzetes kifejezése ('teneros amores'),⁵³ valamint a történet ovidiusi feldolgozásának néhány kulcsszava ('tumidum aequor', 'lumen')⁵⁴ tűnik föl benne.⁵⁵ Az ovidiusi levélforma mintája magyarázhatja a Naldi-féle változatnak azt a vonását is, hogy a történetnek azt a szakaszát ragadja meg (mindvégig praeteritum imperfectum alakokat használva), amikor Leander a viharos tengeren a hullámokkal küzdve igyekszik a túlsáron álló torony tetején világító lámpa irányába. Ez a pillanat Hero leveléből ismerős, amelynek fiktív idejét pontosan az átúszás jelene adja.

A szövegszerű összefüggéseken túl talán volt egy mélyebb oka is annak, hogy a ma későcsászárkorinak tartott kiseposzt hitelesnek fogadják el a 15. században. Ez pedig a mű témája: a szenvedélyes és végzetes szerelem, mely „az életöszton-nél is erősebb”. A szerelmet hasonlóképpen, vagyis egyfajta 'furor divinus'-nak ábrázoló elégia műfaja olyan elevennek, életerősnek mutatkozott ebben az időszakban (nem utolsósorban Naldi saját költészetében is),⁵⁶ hogy ez komoly készítményt adhatott ahhoz, hogy a műfaj kezdeteit a legkorábbi költők műveiben is felfedezzék, és hagyományait a legősi időig visszavezessék.

Ha tehát az első három – manapság egyöntetűen későbbre datált – szerző megítélését nézzük, összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy Naldi a korban uralkodó elképzelésekkel összhangban, az olykor-olykor hallható kételyekkel nem foglalkozva fogadja el hitelesnek műveiket. Szavaiból az is kiderül, hogy a régiség nem egyszerűen időrendi elsőséget jelent szemében, hanem az adott mű értékét is növeli. A legnagyobb tisztelet a tízes kánon első helyeit elfoglaló alkotóknak jár. A kérdés magától vetődik föl: honnan eredhet a tízes kánon koncepciója? Válaszunkat a tanulmány folytatásában (*A görög költők tízes kánonja*) fejtjük ki.⁵⁷

⁵³ *denique composui teneros non solus amores* (*Trist.* 2.361).

⁵⁴ *obstitit inceptis tumidum iuvenalibus aequor* (*Her.* 18.34), *sit tumidum paucis etiamnunc noctibus aequor*; / *ire per invitas experiemur aquas* (*Her.* 18.192–3); megjegyzendő, hogy ez a jelzős szerkezet már Verg. *Aen.* 3.158-ban is előfordul: *nos tumidum sub te permensi classibus aequor*. A *lumen*hez vö. *Her.* 18.59, 74, 85–86, 106 és 155.

⁵⁵ Az első latin fordításban (mely név nélkül jelent meg Aldus Manutius kiadásában a görög eredeti kíséretként, de Marcus Musurusnak tulajdonítják) nem találtam Naldi szövegére emlékeztető fordulatot.

⁵⁶ Fontos tudnunk, hogy Ficino éppen Naldinak írja meg az isteni örület négy fajtájáról szóló levelét (IX, [8] *Naldo Naldio de quatuor speciebus divini furoris*), ahol a következésképpen méltatja Naldi költészetét, amelyből szintén a valódi szerelmi szenvedély szólal meg: *si amatorium hunc furem tuum pro dignitate laudare aggrediamur; poetico nobis furore opus erit*.

⁵⁷ A tanulmány második része a *Magyar Könyvszemle* 2020. évi 2. számában fog megjelenni. [A szerk.]

BOLONYAI, GÁBOR

**Les trois vates anciens de la Bibliotheca Corviniana
Pour l'interprétation De laudibus augustae bibliothecae carmina de
Naldo Naldi**

Dans mon intervention, je me propose d'analyser la seule description contemporaine de la bibliothèque Corvina, celle du florentin Naldo Naldi, mettant en valeur la grandeur de la collection royale. Au centre de ma réflexion : les trois créateurs grecs d'inspiration divine que les contemporains considéraient comme les plus anciens de tous et auxquels Naldi même accorde une place particulièrement importante dans sa description de la collection : Hermès Trismégiste, Orpheus et Musaeus. Je m'efforce d'explorer la tradition qui a vu dans ces trois vates les premiers poètes de la poésie grecque, ainsi que de présenter les ouvrages poétiques dont la paternité leur était attribuée. L'objectif supplémentaire de mon enquête est l'identification des conceptions poétiques antiques et contemporaines qui se manifestent dans les portraits de Naldi, ainsi que l'étude des attentes qui sous-tendaient l'intensification de l'intérêt des représentants de la vie intellectuelle pour la culture grecque pré-chrétienne.

Keywords: renaissance, reception of Greek literature, prisci theologi, Ficino, Florence.

KÖZLEMÉNYEK

Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának négy újabb, Esztergomban fellelt kötete. Pázmány Péter magánkönyvtárának Esztergomban és Szegeden megtalált kötetei kapcsán írt ismertetésben a további kötetek megtalálásának reménye a most publikált négy kötettel igazolódik.¹ Két-két kötetet az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtára² és az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őriz.

A könyvek között egyháztörténeti munka és a korábban már megtalált Jeremiás kommentár³ második kötete is szerepel. Labata florilegium kötetében ugyan több, a használatra utaló vonás, megjegyzés található, de ezeknek azonosítása a Pázmány életműben további kutatást igényel. A Szűz Máriáról szóló mű szerzője, Pietro Antonio Spinelli olasz jezsuita Pázmány nagy hatású tanára volt.

Az eddig könyvészetileg ismeretlen pozsonyi jezsuita könyvtárba került Pázmány-könyvtár köteteinek újonnan megtalált részének könyvészeti leírása időrendben a következő:

(1) VIALARDI, Francesco Maria

Historia delle vite de sommi pontefici Innocenzio Ottavo, Bonifazio Nono, et del cardinale Innocentio Cybo / Descritte da Francesco Maria Vialardo. – Venezia : Appresso i Sessa, 1613. – [8], 84 fol.; 2°

Megjegyzés: IT\ICCU\TO0E\004881

Francesco Maria Vialardi (1543 előtt–1613 vagy 1614) politikai ügynök és író. VIII. Ince pápa életrajzát élete végén írta meg.

Jelzet: Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtára 306.970

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posonien. Societis Jesu. 1637. 19 Martij.”⁴

„Sigillum Bibliothecae Strigonii Seminarii S. Stephani” [pecsét]

Használói bejegyzés: 0

¹ M. HORVÁTH Mária, *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának újabb tizenhárom kötete = Magyar Könyvszemle*, 132(2016), 479–489. <http://real.mtak.hu/47625/> Pázmány Péter magánkönyvtárának kutatását Mészáros Klára kezdte el Pozsonyban és Knapp Éva folytatta az ELTE Egyetemi Könyvtárban. A kutatás összefoglalásáról l. KNAPP Éva, *Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban (Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban)*, Tanulmány, katalógus, Kiállítás 2012. december 13–2013. március 29., Bp., ELTE Egyetemi Könyvtára, 2012, 5–15.

² Itt szeretnék köszönetet mondani Szalai Katalinnak, az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtár igazgatójának a kötetek megtalálásáért és a kutatásban nyújtott segítségéért.

³ Ismertette: M. HORVÁTH 2016, i. m. 486.

⁴ <http://www.szentadalbert.hu/public/konyvtar/306.970.jpg>, (Letöltve: 2019. 06. 11.)

Kötés: pergamen. Gerincén szerző és cím. A kötet eleje és vége erősen szúrágta.

Azonosítás a 17–18. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus Librorum Bibliothecae Collegij Posoniensis Societatis Jesu Anno Domini 1639*:⁵0
2. *Catalogus Librorum Collegij Posoniensis Societatis Jesu [1655–1663 körül]*:⁶ 0
3. Budapesti Egyetemi Könyvtár, J 24 (*Catalogus Librorum confixorum penes revisoratus Posoniensis officium repertorum, Posonii 6. Dec. 1782*. Továbbiakban: J 24): 0
4. Budapesti Egyetemi Könyvtár, J 11 (*Elenchus generalis librorum qui ex Bibliothecis, quas abolita S. I. in Regno Hungariae, et Provinciis eidem incorporatis habebat Pro Bibliotheca Regiae Universitatis Budensis Velut in eadem adhuc desiderati selecti Budae In Bibliotheca Regiae Universitatis MDCCLXXXII. Diebus Januarii 14–27. Martii. Adiectus est Index Elenchorum Particularium, et Supplementum*. Továbbiakban: J 11): 0
5. Budapesti Egyetemi Könyvtár, J 20/19 (*Elenchus librorum, qui ex bibliothecis infra specificatis, ductu indicis generalis selecti, et ad bibliothecam regiae universitatis Budensis transmittendi sunt. [1782 után] N. 19. Posoniensis Collegii*. Továbbiakban: J 20/19): 0

(2) LABATA, Francisco

Apparatus concionatorum, seu Loci communes ad conciones ordine alphabetico digesti ... / auctore Francisco Labata. – Coloniae Agrippinae; apud Ioannem Crithium, 1615. – [36], 1030, [30] p.; 4°

Megjegyzés: VD17 547:675141D

Francisco Labata (1549–1631)⁷ spanyol jezsuita. *Apparatus concionatorum*... c. műve többször megjelent.

Jelzet: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár 24804, régi jelzetei: KkIV140, K/hII256.

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posonien. Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: kézirásos bejegyzések 485., 491., 620. oldalakon. Két párhuzamos vonás 290., 604., 992. oldalakon. Kereszt alakú jelölések 496. és 497. oldalon. Aláhúzások 595., 596., 620., 659. oldalakon. Tintafojtók a 721. oldalon.

Kötés: pergamen. Leszakadt szalagok nyomaival. A gerincen kézzel írt könyvtári elhelyezésre utaló „C 356” és „D”. Szerző és cím a gerincen. A gerinc alsó fele rongált. A kötet alsó felén ázás nyomok.

Azonosítás a 17–18. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...]* Posoniensis [...] 1639: 0
2. *Catalogus [...]* Posoniensis [...] [1655–1663 körül]: 0
3. J 24: 0
4. J 11: „Nr. 6938. Labata (:Franc:) Apparatus Concionatorius T.I.II. Coloniae 1615. 4° 2. Tyrnaviae”
5. J 20/19: 0

(3) SPINELLI, Pietro Antonio

Maria Deipara Thronus Dei, de virginis beatissimae Mariae laudibus praeclarissimis sub typo divini throni in Apoc. c. 4. adumbratae ... / auctore Petro Antonio Spinello. – Nunc primum in Ger-

⁵ Szövegkiadása: *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, I, Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár, s. a. r. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András, Szeged, Scriptum Kft., 1990, 89–145.

⁶ Szövegkiadása: *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, 145–217.

⁷ SOMMERVOGEL, Carlos, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Bruxelles, Paris, Schepens, 1898, 1291 col.

mania editum. – Colonia Agrippinae : apud Ioannem Gymnicum, sub Monocerote, 1619. – [40], 861, [55] p.; 4°

Megjegyzés: VD17 12:106045Z; Sommervogel 7, 1443

Pietro Antonio Spinelli (1555–1615) olasz jezsuita. A teológia és a filozófia professzora. A Collegium Germanicum és Collegium Romanum igazgatója volt. „Pierantonio Spinelli az utolsó évben volt Pázmány professzora.”⁸ Spinelli a De Deo uno et trino traktátust tanította.⁹

Jelzet: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár 23831

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posonien. Societis Jesu. 1637. 19 Martij.”¹⁰

Használói bejegyzés: 0, de a használatra mutató többféle nyomot tartalmaz. 32–33. oldalon vörös viaszpecsét pontok vannak. Fekete tintafoltokkal több helyen (például: 63., 127., 174., 719., 801. oldalon).

Kötés: pergamen, gerince rongált. Leszakadt szalagok nyomaival. Gerincén elhelyezett kézzel írt könyvtári elhelyezésre utaló 241. A kötet eleje és vége szúrágta.

Azonosítás a 17–18. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639*: 0

2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül]*: 0

3. J 24: 0

4. J 11: „Nr. 11691. Spinelli (Petri) Maria deipara Thronus Dei ... Coloniae 1629[!] 4° 1. Tyrnaviae”, 406. p.

5. J 20/19: 0

(4) GHISLERI, Michele

Michaelis Ghislerii Romani ex clericis regularibus, in Jeremiam prophetam Commentarii. [2.]. Tomus secundus. In quo quid contineatur, elenchus primo tomo annexus indicavit. – Lugduni : Sumptibus Laurentii Durand, 1623. – 938 p.; 2°

Megjegyzés:

Michele Ghisleri (1563–1646) teatinus szerzetes.

Az első kötet¹¹ és Michele Ghisleri egy másik 1617-es műve, melyek Pázmány magánkönyvtárából származnak, szintén az Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtárában találhatóak meg.¹²

Jelzet: Esztergomi Hittudományi Főiskola Könyvtára 307.034

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posonien. Societis Jesu. 1637. 19 Martij.”¹³

„Sigillum Bibliothecae Strigonii Seminarii S. Stephani” [pecsét]

Használói bejegyzés: 0

Kötés: pergamen, szalagokkal. Gerincén szerző és cím. A kötet eleje és vége erősen szúrágta.

Azonosítás a 17–18. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639*: „Michael Gisserus(!) [...] Eiusdem Tres Tomi in Jeremiam Lugdunij 1626 Joan(nes) Kerbergius”¹⁴

⁸ ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. Berzsényi Gergely, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006, 113.

⁹ ÖRY 2006, i. m. 107–108.

¹⁰ http://bibliotheca.hu/possessores/379_pazmany.htm, (Letöltve: 2019. 06. 12.)

¹¹ Ismertette: M. HORVÁTH 2016, i. m. 486.

¹² Ismertette: M. HORVÁTH 2016, i. m. 485.

¹³ <http://www.szentadalbert.hu/public/konyvtar/307.034.jpg>, (Letöltve: 2019. 06. 11.)

¹⁴ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, 100.

2. *Catalogus [...]* *Posoniensis [...]* [1655–1663 körül]: „Michael Ghislerius In Hieremiam pars Ima in alba m(embrana) in fol(io) Lugduni 1623 Idem Pars 2da similiter”¹⁵

3. J 24: 0

4. J 11: Nr. 5030. „Ghisleri (Mich.) [...] Commentaria in Jeremiam Tomus III. Lugduni 1623. f. 1. Posonii Coll.” 186. p.

5. J 20/19: „Ghisleri (Mich) Commentaria in Jeremiam Tomus III. Lugduni 1623. f. 1.” 23. p.

M. HORVÁTH MÁRIA

¹⁵ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, 154.

VITA

A mohácsi csata (1526) értelmezése Brodarics István kancellár leghitelesebb történetének új fordítása kapcsán – Válasz Kasza Péter kritikai észrevételeire* *A Magyar Könyvszemle* 2019. évi 1. számának Figyelő rovatában¹ Kasza Péter irodalomtörténész neolatinista – állítása szerint – „szigorú és méltányos kritikai vizsgálat”² alá vonta a 2018-ban, Illik Péter szerzőtársammal közösen publikált kötetünket,³ főként annak egyik fejezetét, amely Brodarics István kancellár mohácsi csatáról szóló visszaemlékezését tárgyalta.⁴ Kasza Péter a recenziója elején amellett érvelt, hogy az általam közölt szöveg nem más, mint „Kulcsár Péter 1977-ből származó fordításának néhány helyen megvariált utánközlése”.⁵ A kritikára adott válaszomat – Kasza Péteren kívül – elsősorban a tisztelt Olvasóknak szánom, mert szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy az elbaggatellizált fordítási korrekciók milyen horderejű változásokat jelenthetnek az 1526. évi mohácsi csatáról kialakult ismereteinkben. Nem értek egyet Kasza azon értelmezésével, hogy a filológia „egzakt szabályok szerint működő tudomány”.⁶ Kasza Péter egzaktnak véli a filológia tudományát és a (latinról magyarra történő) fordítást, amelynek öszerinte valamiféle köbevésett és lefektetett szabályai vannak, mint a természettudományoknak. A kritikus tehát a filológiát nem tartja értelmező tudománynak. Így kivonja a pszichológia és a fordításelmélet összes, egyébiránt ismert megállapítása alól.⁷

* Mielőtt belekezdenék a reflexiómba, szeretnék köszönetet mondani a *Magyar Könyvszemle* főszerkesztőjének és a folyóirat szerkesztőbizottságának, amiért lehetőséget biztosítottak a válaszadásra.

¹ KASZA Péter, „*Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus.*” *Kritikai észrevételek Botlik Richárd Előszó egy elveszettnek hitt szövegváltozat magyar nyelvű kiadásához* = *Magyar Könyvszemle*, 135(2019), 95–116.

² KASZA 2019, i. m. 95.

³ BOTLIK Richárd, ILLIK Péter, *A mohácsi csata (1526) másképpen, A nagy temető?* Bp., Unicus Műhely, 2018.

⁴ BOTLIK Richárd, *Brodarics István magyar kancellár és szerémi püspök leghitelesebb története a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott ütközetéről*. Előszó egy elveszettnek hitt szövegváltozat magyar nyelvű kiadásához = BOTLIK, ILLIK 2018, i. m. 23–33; a történet fordítása: BRODARICS 2018, i. m. 35–70.

⁵ KASZA 2019, i. m. 96.

⁶ KASZA 2019, i. m. 97.

⁷ Bár – érdekes módon – a kritikai megjegyzései során egy alkalommal maga Kasza Péter is elismerte, hogy „a fordítás nem matek”. KASZA 2019, i. m. 107.

Az ismert, de figyelmen kívül hagyott kézirat nyomtatott verziójának fordításáról

Kasza Péter látványos, több oldalon át tartó nyomozással kezdte a recenzióját, hogy kiderítse, vajon miből készült Brodarics István visszaemlékezésének fordítása, mert a kritikus szerint nem található a legújabb kiadás pontos könyvészeti adata.⁸ Rögvest két kérdés merült fel bennem: Kasza vajon mire alapozta azt az érvelését, hogy a fordítás a legtöbb helyen „rosszabb”, ha – látszólag – azt sem tudta egészen bizonyosan eldönteni, hogy Brodarics művének melyik latin verziója a közlés? Ha pedig bizonyosan tudta, akkor mégis megtalálhatta a könyvészeti adatokat a dolgozat hivatkozásában; így viszont az nem világos, hogy a kritikájában miért volt szükség a felhasználót, állítása szerint „rejtélyes szöveg” kinyomozására?⁹ A fordítás alapját képező latin szöveg kapcsán nem kívánom megismételni önmagam, így most csak a legszükségesebb adatok közlésére szorítkozom. A bevezető tanulmányban – részletesen – kifejtettem az álláspontomat Brodarics István visszaemlékezésének örökségével kapcsolatban, és egyszer sem állítottam olyasmit, hogy megtaláltam a kancellár eredeti kéziratát, ami nyilván valóban szenzációs lenne. Ezért is írtam, hogy a „kötetben közölt fordítás csupán egy vetülete és újraértelmezése Brodarics művének, azaz fordítás és egyben szükségyszerűen értelmezés is. Továbbiakban valami szerencsés, előre nem látható körülmény folytán még előkerülhet – ebben a fordító nagyon is reménykedik – egy olyan kézirat, vagy egy még korábbi nyomtatásban megjelent szövegverzió, ami a fordításomat a jövőben felülírhatja, vagy akár semmissé teheti. Sic fiat!”¹⁰ Talán ezért üdvösebb lett volna, ha Kasza Péter kritikus cikke megírása előtt alaposan átolvassa a bevezető tanulmányt, ahol azt is leírtam, hogy Brodarics „eddigi fordításainak alapja a nyomtatott ág volt, mégpedig Zsámboky közismert, 1568-ban megjelent verziója, ami a bázeli Bonfini-kiadás egyik függelékét alkotta. Ebből a változatból dolgozott tehát Szentpétery, Kardos és Kulcsár is. Véleményem szerint a kéziratok hagyományon alapuló másik ág [...] kiadása sokkal izgalmasabb, mivel ez már 1553-ra egész biztosan elkészült, tehát Zsámboky verziójánál minimum 15 évvel korábbi anyagról van szó.

Másrészt tartalmaz olyan részeket is, amelyek még Brodarics eredeti kéziratában szerepelhetnek, de végül nem kerültek bele a nyomdai kiadásba. [...] Zsámboky verziója mindkettőt elhagyta, hiszen ő a nyomtatott ágból dolgozott, és valószínűleg nem is ismerhette az eredeti kéziratot.”¹¹ Kasza Péter pontosan tudja azt, hogy a Górski-fájlok¹² összesítő Acta Tomiciana dokumentumgyűjtemény Zsámboky kiadása előtt keletkezett másolatokat tartalmaz, és a lengyelországi könyvtárakban elszórt (időközben, a történelem viharában részben már megsemmisült) Górski-féle Brodarics-másolatok – a Kasza által elvárt hegyekhez képest, ha csak egy „egérnyit” is, de – eltérnek a legutóbbi Kulcsár-fordítástól. Eredeti kézirat híján egyikünk sem – még Kasza Péter sem – lehet bizonyos abban, hogy Zsámboky közlése hiteles és szövegű volt 1568-ban (mivel ez a közlés eleve hiányos). Kézirat nélkül ugyanis lehetetlen biztosan állítani, hogy Zsámboky 1568-os közlése hitelesebb, mint az 1550-es évek második felében elkészült Górski-másolatok, hiszen nincs összehasonlítási alap. Akkor pedig miért ne használhatnánk egy, a Zsámbokynál korábban kiadott anya-

⁸ KASZA 2019, i. m. 99.

⁹ KASZA 2019, i. m. 98.

¹⁰ BOTLIK 2018, i. m. 25.

¹¹ BOTLIK 2018, i. m. 26.

¹² Biblioteka Jagiellońska, Jagiellonian Collection, Kraków, Ms. 6550., 257–279 ff. *Biblioteka Książąt Czartoryskich*, Kraków Ms. 262. pp. 320–364. I would like to say grateful thanks to Dr. Patryk Sapala, who generously provided me with both sources of the important facsimile. SAPALA, Patryk, *The Górski Archive (Teki Górskiego) at the National Library of Poland: A Collection of Letters and Official Documents Pertaining to the Reign of King Sigismund I Jagiellon* = *Polish Libraries*, 7(2019), 6–59.

got? Mitől lesznek ezek a Zsámbokynál korábban közölt Górski-másolatok hiteltelenebbek és megbízhatatlanabbak Kasza Péter számára, aki szerint „nemcsak nem újdonság, de filológiaiilag sem releváns” az, amit közöltem?¹³

Tovább megyek. Ha Kasza állítása szerint „Kulcsár Péter figyelembe vette a lengyel levéltári anyag alapján 1860-ban kiadott Acta Tomicianát is, és az abban levő teljesebb, a Praefatiót is tartalmazó szövegváltozatot”,¹⁴ akkor Kaszának arra is magyarázatot kellene adnia, hogy Kulcsár – ha valóban látta az összes érintett lengyel levéltári anyagot – vajon miért fordította például az oszmán sereg meghatározásakor a katonák létszámát 60 ezer főnek, mikor ez az összes Górski-másolatban, és az Acta Tomicianában is 70 ezer? Mint azt közösen írott kötetünkben Illik Péter szerzőtársam megállapította, a 19. században – még a középiskolai tankönyvekben is – a helyes számadat szerepelt, de a jelenkor tudósának ez talán nem számít.¹⁵ Lehet, hogy ez a 10 ezer fős különbség jelentéktelen a visszaemlékezést irodalmi aspektusból tárgyaló tudós(ok)nak, és „egérnyi” apróság volt Kulcsár Péternek, mint ahogy – a közölt kritika szerint – Kasza Péternek is az, én azonban remélem, hogy egy történész, hadtörténész kutató számára kincset érő adat. Ezután pedig teljesen lényegtelen, hogy az irodalomtörténész kritikus értelmezésében, amit találtam, „nemcsak nem újdonság, de filológiaiilag sem releváns”,¹⁶ mivel egyrészt a megjelent fordítás nem filológiai igényű publikáció volt (ez bárki számára feltűnhetett, aki fellapozta a kritika alá vont kötetet), másrészt újdonságát éppen az adta, hogy nem irodalmi szöveggént interpretáltam a visszaemlékezést, és a Kulcsár által használt Zsámboky-változatnál korábban közölt verzióból fordítottam.

Kasza Péter szerint „a gondosan titkolt új szöveg jó eséllyel egy olyan változatot jelent, mely tehát közel 160 éve ismert a kutatás számára”.¹⁷ Kérdésem: miért problematikus, ha valaki publikál egy olyan fordítást (és egyben értelmezést), amely csak egy szűk kutató elit számára ismert latin nyelven? Megkockáztatom az állítást, hogy nemcsak a mohácsi csata iránt érdeklődő olvasók, de még a (had)történész kollégák közül sem mindenki ismerhette a szövegverziók okozta eltérések mibenlétét, és a „160 éve ismert” szöveg jelentőségét. Főleg akkor, ha sajnos még a korszak szakértője, Kasza Péter sem tudja, hogy pontosan miről írta a kritikáját, mivel nem is az általa sokat emlegetett Acta Tomicianá 1860. évi kiadását használtam. A kritikus az alábbiakat írta recenziójában: „Botlik könyvészeti adatokat nem ad meg a műről. Még gyanúsabb azonban, hogy saját maga sem hasznosítja felfedezését, és latin idézeteit a Historia 1860-ban, az Acta Tomicianá VIII. kötetében megjelent szövegére alapozza”.¹⁸ „...Minden jel szerint a Botlik Richárd által nagy csinnadrattával, soha nem látott új verzióként beharangozott müncheni nyomtatvány nem más, mint az Acta Tomicianá 1860-ban kiadott szövege”.¹⁹ A könyvészeti adat megtalálható a kritizált kötet 23. oldalának első lábjegyzetében.²⁰ Ha tehát Kasza vette volna a fáradságot, a dolgozatom legelső lábjegyzetében rögtön megláthatta volna, hogy én valóban az Acta Tomicianá VIII. kötetéből fordítottam Brodaries művét, de nem az általa sokszor említett 1860-as, hanem az 1859-es kiadásból.²¹ Az Acta VIII. kötetének ugyanis – azt gondoltam, hogy ez nem szorul bővebb

¹³ KASZA 2019, i. m. 97.

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ ILLIK, Péter, *Tanulj tinó, avagy a mohácsi csata a hazai tankönyvekben* = BOTLIK, ILLIK 2018, i. m. 231.

¹⁶ KASZA 2019, i. m. 97.

¹⁷ KASZA 2019, i. m. 101.

¹⁸ KASZA 2019, i. m. 98.

¹⁹ KASZA 2019, i. m. 101.

²⁰ BOTLIK 2018, i. m. 23. 1. lj.

²¹ *Acta Tomicianá, Tomus Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum Gestarum, Serenissimi Principis Sigismundi Primi, regis Poloniae et magni ducis Lithuaniae*, Per Stanis-

magyarázatra – több kiadása is létezik, a lengyel- és magyarországi könyvtárak általában az 1860-as verziót őrzik, de a VIII. kötetnek 1857 és 1860 között számtalan kiadott változata van, sőt, néhány kötete év nélküli kiadás.²²

Így az sem lepett meg, hogy Kasza nemcsak a fordítás bevezetőjében szereplő, lábjegyzetben közölt hivatkozását, hanem még a főszövegben olvasható alábbi mondataimat is figyelmen kívül hagyta: „Kasza Péter 2012-ben, Krakkóban – két kivétellel – megtalálta Górski első szerkesztésének köteteit, köztük a minket érintő Brodarics-mű kéziratának másolatát, amelynek – a kutató szavait idézve – *mindenképpen a legkorábbi, autentikus változat alapján kellett készülnie*. Én más utat jártam be az Acta Tomiciana-kötet kapcsán, de lényegében hasonló eredményre jutottam, mint kollégám, Kasza Péter”.²³ Úgy tűnik, Kasza Péter 2012 óta megváltoztatta a véleményét, ha a 2019-ben közölt kritikájában egyaránt leminősítette a Górski-fájlok és az Acta Tomiciana jelentőségét, egyúttal feltette a kérdést: „Mi indokolhatja az újrafordítást? Egyrészt nyilván az, ha előkerül egy korábban nem ismert latin verzió, mely más szöveget hoz és azt érdemes emiatt újra lefordítani. Láttuk, hogy erről nincsen szó”.²⁴

Kasza Péter 2012-ben még úgy vélte, hogy a Górski-fájlok „mindenképpen a legkorábbi, autentikus”²⁵ változatai Brodarics művének, 2019-es kritikájában viszont már – megváltoztatva véleményét – felteszi a kérdést, hogy miért volt szükség egy újabb fordításra? Nemkülönben „egy könyvszetileg nem igazolt, de filológiai színt bizonyosan értéktelen forrás alapján”.²⁶ Amint azt kritikájában Kasza megjegyezte: „Brodarics szövegéről eddig három fordítás is készült: Szentpétery Imréé 1903-ban, Kardos Tiboré 1961-ben és Kulcsár Péteré 1977-ben”.²⁷ Álljunk meg itt egy pillanatra. Ez esetben Kaszának azt is meg kellene magyaráznia, hogy mi indokolhatta Szentpétery vagy Kardos Brodarics-kiadásának újrafordítását? Kardos Tibor és Kulcsár Péter fordításai közt mindössze 16 év telt el, de felteszem, hogy sokan még Szentpétery szövegét sem láthatták elavultnak 1977-ben, ha a mohácsi csata 450. évfordulójára, 1976-ban újra kiadták azt.²⁸ Vajon nem tekinthető-e a közlés alapos indokának az, ha valaki úgy véli, hogy az „újrafordítással” valamit hozzátehet a korábbi fordításokhoz, kiegészítheti vagy újraértelmezheti azokat? Megkockáztatom, hogy

laum Gorski, Cancellarius Cracoviensis et Plocensem, Tomus VIII, Poznań, 1859, CCXCII. 231–253. Vö. BOTLIK 2018, i. m. 23.

²² <https://www.worldcat.org/title/epistole-legationes-responsa-actiones-resgeste-serenissimi-principis-sigismundi-ejus-nomini-primi-regis-poloniae-magni-ducis-lithuanie-russie-prusie-masovie-domini/oclc/716082175> (Letöltve: 2019. 11. 06.) A WorldCat Online Könyvtári Központ – mely a világ több mint 15 ezer könyvtárának állományát őri, és 2019 májusában 450 millió bibliográfiai találattal büszkélkedhetett – az alábbi adatot szolgáltatva az Acta Tomiciana VIII. kötetének kiadásáról: „entre 1857 et 1860”. („1857 és 1860 között”).

²³ BOTLIK 2018, i. m. 27.

²⁴ KASZA 2019, i. m. 101.

²⁵ KASZA Péter, *Stemma correctum sive completum, Adalékok a Brodarics-szöveghagyomány kérdéséhez* = *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. Békés Enikő, Tegye Imre, Bp. – Debrecen, Institutum Doctrinae Litterarum Academiae Scientiarum Hungaricae – Societas Neolatina Hungaricae Sectio Debreceniensis, 2012, 103–104.

²⁶ KASZA 2019, i. m. 116.

²⁷ KASZA 2019, i. m. 101. Brodarics szövegének nemcsak a Kasza által említett három fordítása létezik, hanem egy Szentpétery Imréénél korábbi verzió is. BRODERITS, István, *Második Lajosnak Magyar ország' királyának a' mohácsi hartzon történt veszedelme*, ford. Letenyei János, Pest, Landerer Katalin Ny., 1795.

²⁸ *Brodarics históriája a mohácsi vésről*, fordította és jegyzetekkel ellátta Szentpétery Imre, Bp., Zrínyi (reprint) 1976.

Szentpétery és Kulcsár Brodarics-fordítása 90%-ban egyezik egymással, mégsem merülhetett fel senkiben az a nevetséges gondolat, hogy az egyik másolta volna a másik munkáját. Véleményem szerint ugyanis minél előrébb haladunk Brodarics művének fordításában, annál kevesebb eltéréssel tesszük ezt, és ez teljesen normális jelenség.

Kasza Péter szerint Boronkai Iván kritikai közlését²⁹ félreértelmeztem, a filológus-latinista Boronkai – Kasza állítja – nem is írt Kulcsár Péter 1977-es, magyar nyelven megjelentetett Brodarics-fordításáról. „Feltehetően Botlik is ezért örült meg annak, hogy megtalálta ezt a kritikus recenziót, mert ezzel is alá lehetett támasztani, hogy Kulcsár fordítása, sajnos, rossz. A baj csak ezzel az, hogy Boronkai 1985-ben valóban írt egy recenziót, de *szót sem ejtett benne* az 1977-ben megjelent fordításról. Ő alapvetően az 1985-ben megjelent *latin szövegkiadásban kifogásolta a közlés módját, pontosságát* – Csapodi esetében.³⁰ *Kulcsárról és a Historia kiadásáról rossz szava sincs*. Úgy tűnik, Botlik Richárd nincs tisztában azzal, hogy két teljesen más karakterű szöveget akar összemosni”.³¹ Való igaz, hogy Boronkai Iván nagyrészt az 1985-ös Brodarics-kiadással foglalkozott 1986-os kritikájában, ennek ellenkezőjét nem állítottam én sem. Felhívnam azonban Kasza Péter figyelmét az alaposabb olvasásra, mivel Boronkai recenziója 726. oldalán Kulcsár Péter közlését vette górcső alá: „Márpedig nincs az egész kötetben egyetlen olyan oldal sem, melyen ne botlanánk központozási vétségekbe, olykor nem kis fejtörés árán igazodva csak el a mondat szövegében. Ez pedig humanista prózáról lévén szó, nem is olyan egyszerű feladat. Éppen ezért vár az olvasó e téren is mennél több támogatást a szöveg kiadójától. Egy helyen azután a *Historia* szövege ez okból meg is kavarodik. A 163–164-es számot viselő mondatokról van szó, amelyeket azonban nem lehet külön mondatoknak venni: *ezt a magam fordításával igyekszem igazolni*”.³² Ezután a recenzióban – láss csodát (!) – Boronkai Iván vette a fáradságot, hogy egy hosszú mondat Kulcsár-féle fordítását kijavítsa. Tévedés ne essék: *nem latinul, hanem magyarul* tette mindezt Boronkai! Ha tehát Boronkai – Kasza állítása szerint – kimondottan csak a „latin szövegkiadásban kifogásolta”,³³ és nem is Kulcsár, hanem Csapodi Brodarics-közlését, akkor Boronkai vajon miért javította ki Kulcsár egyik, a *Historiában* található latin mondatát magyarra, ami ugye nem is az 1985-ös kötetben jelent meg? Véleményem szerint Kulcsár latin közlésével többé-kevésbé elégedett lehetett Boronkai Iván, ellenben a magyar fordítását nem tarthatta megfelelőnek, ha a kritikai dolgozata végén ekként fogalmazott a latinista: „Brodarics gyönyörű prózája – de minden egyéb, a tudományos világ „asztalára” leteendő szöveg – megérdemli és meg is kívánja a legnagyobb fokú gondosságot, ez esetben azt, hogy több szem lássa. S Brodarics még azt is, hogy szövegei végre méltó, nem hevenyészett tolmácsolásban legyenek olvashatók magyarul is”.³⁴

²⁹ BORONKAI IVÁN, *Stephanus Brodericus, De Conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*, Edidit Petrus Kulcsár. *Oratio ad Adrianum VI. pontificem maximum*, Edidit Csaba Csapodi, Bp., Akadémiai, 1985 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, tomus VI) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 90(1986), 725–727.

³⁰ Ha már pontosak szeretnénk lenni, akkor Boronkai írása nem 1985-ben, hanem 1986-ban jelent meg... A kritikai közlésében Kasza Péter nem adott meg könyvészeti adatokat Boronkai dolgozatáról.

³¹ KASZA 2019, i. m. 102.

³² BORONKAI 1986, i. m. 726.

³³ KASZA 2019, i. m. 102.

³⁴ BORONKAI 1986, i. m. 727.

Adalékok a Brodarics István kancellár visszaemlékezésében szereplő történeti fogalmak tisztázásához

Kasza Péter szerint Brodarics történetének 2018-ban kiadott – a kritikus szavaival élve – „újrafordítása” lényegében semmi újat nem hozott, vagyis a kritikus értelmezésében ugyanazt olvashatjuk, mint 1977-ben, csak más köntösben kiadva. Remélem, hogy a (had)történészek és a mohácsi csata iránt érdeklődő olvasók mindezt másképp látják. A forráshiányos mohácsi csata miatt volt szükség a „Leghitelesebb történet” korszerű fordítására, mert a latin nyelvű szövegben még olyan adatok rejtőztek, amelyek az ütközet lefolyását érthetőbbé tehetik. Minden egyes szó jelentését tisztázni kell, mert a legkisebb változás is módosíthatja a csatáról ismert tudásunkat. Nem volt szándékomban Kulcsár Péter munkáját kritizálni, csupán a mohácsi csata ismeretanyagát szerettem volna bővíteni vagy egyértelműsíteni, ahogyan ezt az előszóban is megfogalmaztam: „Szentpétery Imre és Kulcsár Péter munkássága tiszteletreméltó, mégis fontos feltárni a korábbi következtetlenségeket, mert ez vezethet a mohácsi csatáról eddig kialakult és kanonizált paradigma, illetve közgondolkodás megújításához. [...] Tisztelettel megőriztem a fordítási verziókban fellelhető pallérozott magyarságot, és csak a legszükségesebb szövegrészeket írtam át”.³⁵ Öröm az ürömben, hogy Kasza Péter a kritikai recenziója végén felsorol öt olyan jegyzetet, „ahol Botliknak van igaza”.³⁶ A kritikus véleménye szerint azonban mindezek a „legtöbb és legjobb esetben jelentéktelenek”.³⁷ Például a kritikus „jelentéktelen” változásnak értékelte, hogy az „újrafordítás” után már Brodarics művének címe is közelebb áll a valósághoz; a kancellár ugyanis nem „Igaz leírást”, hanem „Leghitelesebb történetet” készített a csatáról.³⁸ Örömdetes, hogy Kasza megpróbálta a saját tudományterületének szemszögéből értelmezni a további jegyzeteket is, bár mindezt sajnos önkényesen kiragadott részletekkel, nem pedig a teljesség igényével tette. Amíg néhol dagályos cáfolatot adott a kritikus, másutt említést sem tett az újításokról. Érdemes tehát áttekinteni, valójában miben is nívum az új fordítás.

Kasza Péter több, általa jelentéktelennek tartott mondatot is kiemelt a kritikai közlésében, szerinte ezekről nem is érdemes beszélni, mégis sorolja azokat oldalakon keresztül. Ugyanakkor egyetlen igazán fontos, a csata momentumát felidéző szövegrésszel sem hozakodott elő, és láthatóan csak a fordításra koncentrált, tehát a tartalmi módosulások következményeivel nem számolt, mintha ez nem is lenne érdekes. Pedig éppen ezek az apró, értelmezésbeli különbségek, amik változást hoztak Kulcsár Péter fordításához képest. Brodarics püspök kancellár „Leghitelesebb történetének” kritikájában el kellett volna különíteni azokat a részeket, amelyek nem közvetlenül a csatával foglalkoztak, mégis alapvető változást hoztak. Sok apróság mellett ilyennek vélem a települések és tisztségek tisztázását, amelyet alább szeretnék néhány példával érzékeltetni. A „Macedón-újfalú”-nak fordított, valójában soha nem létezett településnek nem tulajdonítanak túl nagy jelentőséget.³⁹ Ugyanakkor elsikkadt, szóba sem került Kasza Péter kritikai közlésben a ’civitas’ és ’oppidum’ különbözőségének kérdése, ami ezek szerint nem tartozik irodalomtörténeti hatáskörbe.⁴⁰ Ezért lehet(ne) ugyan az egyiket „város”-nak, a másikat „városká”-nak, illetve „nemes városká”-nak (sic!) fordítani,⁴¹ hiszen talán ez utóbbi az irodalmi szövegek kategóriájában nem lenne szeszélyes szarvashiba, bár a középkoros történészek a szívükhöz kapnak. Kulcsár Péter ugyanis

³⁵ BOTLIK 2018, i. m. 25.

³⁶ KASZA 2019, i. m. 116.

³⁷ *Uo.*

³⁸ BOTLIK 2018, i. m. 30.

³⁹ BOTLIK 2018, i. m. 33.

⁴⁰ BOTLIK 2018, i. m. 30.

⁴¹ BRODARICS István, *Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről*, fordította Kulcsár Péter = *Mohács emlékezete, A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb ma-*

'oppidum' (mezőváros) helyett mindenütt „városká”-t fordított Brodarics magyar kiadásában, holott ez a szó nem azt fejezi ki, hogy mekkora egy adott város területe. Ezért indokolatlan a kicsinyítő képző használata. A 16. századi Eszék vagy Debrecen 'oppidum' – „városka” (?) – mellett ugyan is rengeteg 'civitas' („város”) eltörpült a korszakban.

A betöltött tisztségek és titulusok korrekt, a történelmi korszaknak megfelelő fordítása elvárás – legalábbis egy történelmi jelentőséggel bíró forrás esetén. Azért fontos mindezt kihangsúlyozni, mert például a kancellár által latinul írott „maritimum prefectum”-ot lehetne magyarul a Kulcsár által interpretált „tengeri kapitány”-nak is olvasni, hiszen akár ezt jelenthetné egy ókori szövegben, ha nem tudnánk azt, hogy Brodarics valójában nem erre gondolt.⁴² A horvát–szlavón–dalmát bán, a Tengeremellék parancsnoka ugyanis nem volt se hajóskapitány, se „tengeri bán”.⁴³ Ha már a bánnál tartunk, érdemes megjegyezni, hogy nem „szláv”, hanem szlavón csapatai élén érkezett a királyi táborba.⁴⁴ A „szláv” egy elég tág körben használt gyűjtőnév, amelybe sokféle népet sorolhatunk, azonban a latin „Slavonia”-t nem szokás „Szlávország”-nak fordítani.

A Brodarics visszaemlékezésében olvasható „stabuli regii magister” cím nem áll messze a Kulcsár által fordított „királyi lovászmester” titulustól, de tudjuk, hogy a kancellár érzékletesen elkülönítette egymástól a funkciókat, és ezért a kérdéses mondatban „királyi istálló mestert” írt lovászmester helyett.⁴⁵ Meglepő Kasza Péter azon kijelentése, miszerint aki a mohácsi csata idején egy vár élén állt, az az illető feltétlenül az adott erősség kapitánya is: ezért a kritikus jónak véli abban az esetben is várkapitányt fordítani, ha a szövegben semmi olyan konkrét elnevezés sem szerepel, ami arra utalhat, hogy Orbonász András kinevezett esztergomi várkapitány lett volna.⁴⁶ Másrészt a latin „praesum” ige több jelentést hordoz, mint amit Kasza felsorolt, többek közt azt is, hogy valaki véd valamit. Például egy várat. Aki azonban egy várat véd, vagy egy vár élén áll, nem az erősség kinevezett várkapitánya, legalábbis nem Brodarics korában. Ezért meghökkenítő, hogy Kasza szerint, ha „valaki egy adott vár élén áll”,⁴⁷ az már maga a 'kapitány'. A legfrissebb szakirodalom alapján megkockáztatom a következő állítást: a tárgyalt korszakban nem is létezett olyan tisztség, hogy „esztergomi várkapitány”. „A *capitaneus castris* helyes fordítása a vár hadnagya és nem a várkapitány. A latin *capitaneus* jelentése tehát a hadnagy volt, a kapitány szó a 16. század közepén kezdett elterjedni, de még ekkor is az előbbi használata dominált.”⁴⁸ Kasza Péter szakasztikus megjegyzése, miszerint „Botlik, feltételezem, a 'capitaneus' szót várta, amit hát valóban nem használt Brodarics, tekintve, hogy nem klasszikus kifejezés”,⁴⁹ számomra nemcsak érthetetlen, hanem szakmaiatlan fogalom is, és ékes bizonyítéka a kritikus 16. századi történelmi szakszavakban való járatlanságának.⁵⁰

gyar, nyugati és török források, *A csatahely régészeti feltárásának eredményei*, szerk. Katona Tamás, Bp., Európa, 1979, 22.

⁴² BOTLIK 2018, i. m. 31.

⁴³ *Mohács emlékezete* 1979, i. m. 25.

⁴⁴ BRODARICS 2018, i. m. 57.

⁴⁵ BOTLIK 2018, i. m. 30.

⁴⁶ KASZA 2019, i. m. 115. Vö. BOTLIK 2018, i. m. 31.

⁴⁷ KASZA 2019, i. m. 115.

⁴⁸ SZATLÓCZKI Gábor, *Vár a várban, A várak népe és a mezei hadak a 16. század közepén, I. A várak népe*, Szeged, Missiles, 2016, 56–57.

⁴⁹ KASZA 2019, i. m. 115.

⁵⁰ Mindezen okok miatt már az sem lepett meg, amikor Kasza Péter tollából egy másik dolgozatban – ami a *Magyar Könyvszemle* ugyanazon számában, amelyben a kritikai recenzió megjelent – azt olvashattam, hogy II. Lajos király felesége, Habsburg Mária királynő és nem pedig – helyesen – királyné volt. Talán kukacoskodásnak tűnhet, de a két fogalom korántsem ugyanazt takarja, Habsburg Mária ugyanis *sosem volt királynő*. Szomorú, hogy ezt éppen egy irodalomtörténész nem tudja,

Újabb eklatáns példája a fordításokban tapasztalható értelmezési eltéréseknek Thurzó Elek kincstartósága. Míg a korábbi fordításokban egyszerűen csak annyit olvashattunk, hogy Thurzóé volt a kincstartói tisz, Brodarics kancellár ennél sokkal pontosabban fogalmazott: „A kincstartói hivatal Thurzó Elek hatalmában” volt,⁵¹ ami érzékletesen kifejezi, hogy a kincstartó személyén igen befolyásos és komoly szerepet betöltő udvari politikust szükséges érteni. Kasza kritikai recenziója szintén „elfelejtette” megemlíteni a latin „foedus” szó értelmezésbeli különbségét, amit Kulcsár Péter „szövetséggént” fordított, így a fordító értelmezésében I. Zsigmond lengyel király, II. Lajos cseh és magyar király nagybátyja a mohácsi csata előtt „szövetséget” kötött a törökkel. Véleményem szerint az 1525-ös lengyel–török szerződést egyezségnek, nem pedig szövetségnek szabadna fordítani; utóbbi esetben – ha igazat adnánk Kulcsár fordításának – II. Lajos király lengyel nagybátyja már valamiféle török „kollaboráns”, ellenséges ország uralkodójának számítana.⁵²

Kulcsár Péter fordításában a naszádosok voltaképpen „horvát hajósok” voltak: „mert volt neki a Dunán egy hajóscsapata azokból is, akiket mi horvát hajósoknak, saját nyelvünkön naszádosoknak nevezünk”.⁵³ Brodarics kancellár történetében azonban sehol „nem szerepel, hogy horvát hajósok lettek volna a naszádosok, akik valójában nagyrészt szerbek (rácok) voltak”.⁵⁴ A püspök kancellár egyszerűen csak annyit írt a hajóscsapatáról, hogy naszádosok, de a hajósemberek nációjáról nem értekezett.

Elismerem, hogy vannak olyan részek az új fordításban, amelyek minimális változást hoztak, és talán csak az erre fogékony olvasók értik meg mindezen újítások jelentőségét. Ilyen például, amikor a csata előtt II. Lajos megérzi a végzetét.⁵⁵ „Kulcsár Péter itt a „végzet” szó helyett „tragédiát” használt. A király azonban a végzetét érezte, nem a közelgő tragédiát! A rossz végzet (pl. komoly, de nem halálos sebesülés) nem feltétlenül jelent tragédiát, halált. Kulcsár itt az általa már ismert tényt (II. Lajos király halála) vitte bele a fordításba”.⁵⁶ Vagy például Brodarics kancellár a „miseram gentem” alatt érthette akár a Kulcsár által fordított „nyomorult népet” is a magyarok alatt,⁵⁷ én mégis inkább „szerencsétlen nemzetet” írtam a szövegben, mert ez választékosabbnak tűnt.

Észrevételek a mohácsi csatához kapcsolódó új értelmezéshez

Mindezek után következzenek azok a – szerintem lényeges, Kasza Péter szerint lényegtelen – változtatások, amelyek az új fordításban közvetlenül a mohácsi csatához kapcsolódnak. A mohácsi csata lényeges taktikai kérdése, hogy mit kezdjen a keresztény sereg azokkal „a szekerekkel, amelyekkel a király a leginkább bővelkedett, minden oldalról vegyék körül a csatasort, és így mintegy cölöpök és védőfalak között zajlana a küzdelem” – írta Brodarics.⁵⁸ (Kulcsár Péter fordításában

akitől elvárható lenne a magyar nyelv legválasztékosabb használata. Nem pusztá elírásról van szó, mert a főszövegben háromszor is – különböző oldalon – fellelhető az egyértelmű szakmai tévesztés. KASZA Péter, *„Kézirat sosem ég el”, Caspar Ursinus Velius mohácsi csatáról írott beszámolójának és egyéb töredékeinek kézirata az OSZK-ban* = *Magyar Könyvszemle*, 135(2019), 36, 37, 46.

⁵¹ BOTLIK 2018, i. m. 39.

⁵² BRODARICS 2018, i. m. 41.

⁵³ *Mohács emlékezete* 1979, i. m. 26-27.

⁵⁴ BRODARICS 2018, i. m. 50. Vö. SZENTKLÁRAY Jenő, *A dunai hajóhadak története*, Bp., MTA, 1885, 88–101.

⁵⁵ BRODARICS 2018, i. m. 64.

⁵⁶ *Uo.*

⁵⁷ *Mohács emlékezete* 1979, i. m. 46.

⁵⁸ BRODARICS 2018, i. m. 59.

nem a csatasort, hanem a tábornokot kívánták védeni a cölöpökkel és védőfalakkal. Kasza Péter is belátta, hogy ez a fordítás nem volt megfelelő.)⁵⁹ Az ütközet előtti napokban többször is heves vitával kísért tanácskozás folyt arról, hogy milyen taktikát válasszon II. Lajos 25–27 ezer fős serege Szülejmán szultán 70 ezresre becsült katonasága ellen. A Tomori Pál kalocsai érsek és Perényi Péter temesi ispán vezette „harcos” katonai csoport amellett érvelt, hogy az oszmán sereg felkészületlen, a legtöbb katona gyengén felszerelt vagy egyáltalán nincs is fegyvere, s noha a tűzérési fölényük egyértelműen a javukra szól, az ágyúkat főleg keresztény zsoldosok működtetik, akik az irányzékot majd magasra állítják, mert nem akarnak keresztény felebarátaikra tüzelni. Ezért Tomoriék az egymás mögött felvonuló török seregtesteket a csatasorba rendeződés előtt kívánták megtámadni, és azokat többszöri rohammal, részenként megverni. A „harcos tábor” katonái által állítólag megvetett és többször becsmért királyi tábor egyes egységeit vezető parancsnokai – mint például a lengyel Gnoynski, a délszláv Radics Bosics vagy Bakics Pál – a cölöpöket és szekereket nemcsak a táborok, hanem az első és második hadrend, valamint a magyar tűzérési védelmére kívánták felhasználni, de „ez a dolog is, mint annyi más, elhanyagolódott” – írta Brodarics.⁶⁰ Valószínűleg Tomoriék taktikai döntése miatt vált feleslegessé a cölöpök leverése és a szekerek védőfalként való felállítás, hiszen a védekezés helyett a támadás lett az elsőbbség. Tomori Pál tehát a támadás mellett döntött, ugyanakkor érdemes elgondolkodni azon, hogy volt más elképzelés is. Persze azt, hogy a cölöpök és szekerek mögül folytatott védekező harc eredményes lett volna-e, már sosem tudjuk meg. A magyar sereg nyugati irányból történő bekerítését ezek a védelmi eszközök sem akadályozhatták volna meg, és a királyi seregnek csak a Kelet (balszárny) felől hosszan elhúzódó mocsaras rész adott kellő természetes védelmet. Szülejmán szultán tűzériségének száma, hatékonysága (és főként lőtávolsága) minden tekintetben felülmúlta II. Lajosét, így csak idő (talán napok) kérdése lett volna a szekerekkel megerősített, védekezésre berendezkedett királyi csatasor felőrlése, megsemmisítése. Ami a történetet azonban érdekesebbé teszi, hogy a csata előtt még maga a szultán is elhúzódó harcra számíthatott: „S az a hír terjedt el, hogy a gyauroknak rendkívül megerősített táboraik vannak, melyek mindegyike ellen több napig kell harcolni.”⁶¹ Nem elhanyagolható körülmény, hogy több napig tartó hátráltatás esetén viszont egy jelentős, éppen a királyi sereg felé közeledő cseh–morva–sziléziai katonai erősítéssel izmosodhatott volna II. Lajos tábor.⁶² Az oszmán sereg ütközet előtti taktikáját az határozta meg, miként tudják a két leghatékonyabb fegyvernemüket – a tűzériséget és a janicsár gyalogságot – a lehető legközelebb vinni a magyar sereghez, és a nehézlövassági alakulatokat korszerű tűzfegyvereikkel térdre kényszeríteni. A megoldás és – sajnos – a győzelem könnyedén hullott az oszmánok ölébe azzal, hogy a kezdeti magyar sikerek után mindkét hadrend beleszaladt a janicsárok puskattüzébe, és a szakadatlanul tüzelő ágyúk torkába.

Az egész csata lefolyására, valamint II. Lajos király életének alakulására döntő hatást gyakorolt az ütközet két kezdő manővere: egyrészt Jahjapasa-oglu Báli és Gázi Hüszrev csapatainak mozgása, másrészt Tomori Pál kényszerű lépése, hogy a királyi testőrség legütőképesebb alakulatát, a Ráskay–zászlóaljzat a szendrői és boszniai szandzsákbég egyesített könnyűlovasságának felderítésére küldte.⁶³ „Az isztambuli Topkapu Museum defterének jóvoltából azt is pontosan tudjuk, hogy a mohácsi csatában részt vett bosznia-hercegovinai török sereg létszáma 2990 fő volt, és mindössze 126 katonát hagytak hátra Bosznia védelmére.”⁶⁴ Nándorfehérvár parancsnokával, Báli – hasonló számúnak feltételezett – seregével együtt tehát legalább 6 ezer könnyűlovas török katona indult el

⁵⁹ KASZA 2019, i. m. 116.

⁶⁰ BRODARICS 2018, i. m. 60.

⁶¹ *Mohács emlékezete* 1979, i. m. 302.

⁶² BOTLIK Richárd, *Az 1526. évi mohácsi csata „árnyékseregei”*, Bp., E-book, 2017, 68–75.

⁶³ BOTLIK 2017, i. m. 29–30.

⁶⁴ BOTLIK 2017, i. m. 29.

1526. augusztus 29-én, pár perccel délután 3 óra előtt Mohács irányába, de azt még nem lehetett előre tudni, hogy a céljuk vajon a magyar sereg bekerítése vagy a táboraink elpusztítása lesz. Arról is csak találgatni lehet, hogy mekkora volt a felderítésükre küldött Ráskay-zászlóalj nagysága, hiszen pontos adataink erről sincsenek. Az új fordításnak köszönhetően azonban már megközelítőleg tudjuk, hogy „a zászlóalj létszáma minden valószínűség szerint 4-500 fős lehetett, nem érhetett el ezres nagyságrendet”.⁶⁵ Nyilván Brodarics kancellárnak nem volt elég ideje arra, hogy egyenként megszámlálja a katonákat, mégis elég egyértelműen jelezte a mennyiséget a latin „cohors” szó alkalmazásával,⁶⁶ amely mindegyik kritikai kiadásban elsikkadt. Kasza Péter szerint „igaz, Kulcsár nem precizította, hogy a cohors hány emberből álló csapat lenne, de ennek eldöntésére nincs is fogódzónk”.⁶⁷ A kritikus ezután dagályos leírásba kezd arról, hogy a cohors mit jelentett a Római Birodalom idejében, majd megállapítja: „még az sem kizárt, hogy Ráskay alá 600 lovas tartozott”.⁶⁸ Örömmel tölt el, hogy az új fordítás bevezető tanulmánya után immár Kasza Péter is érzekelte a „cohors” szó jelentőségét, s mostantól már ő maga is ezer fő alatti katonai alakulatra érti a latin szó használatát. Zavaró tényező, hogy a „cohors” szó eredetileg gyalogsági alakulatot jelentett, a római lovasságra nem alkalmazták, amint azt Kasza is megállapította. Eppen ezért a Kasza által idézett „tota equitum cohorte” tagmondatot két okból is helytelen egyszerűen csak a Ráskay rendelkezésére álló „egész lovasscsapatnak” fordítani. Egyrészt Brodarics nem minőségi, hanem mennyiségi leírást készített a „cohors” szó alkalmazásával. Másrészt, ahol Kasza Péter szerint leegyszerűsítve „tota equitum cohorte”⁶⁹ olvasható, voltaképpen így találjuk a latin szöveget: Ráskay „cum sociis et tota equitum, qui ei parebant, cohorte festinat”.⁷⁰

Brodarics István „Leghitelesebb történetének” új fordítása tisztázta a magyar táborok kérdését. Kasza Péter szerint mindvégig egy táborról van szó, annak ellenére, hogy a latin szövegben többes számban szerepel, mivel nyelvtanilag ez így lenne helyes.⁷¹ Igazat adok Kaszának, el is fogadható az észrevétele, csak sajnos azt nem érti a kritikus, hogy miért olyan fontos e kérdés tisztázása. Egyrészt Kasza – mint megannyiszor láttuk, most is – kiragad egy részletet a szöveggörnyezetből, nem törődve azzal, hogy Brodarics kancellár a visszaemlékezésében már többször is hangsúlyozta, hogy a valóságban két magyar tábor volt. Nézzünk ezekre alább példákat. Tomori Pál a csata előtti napokban „Perényi Péterrel visszatért az övéihez, akik azon a vízen túl álltak táborban, ha rá tudja beszélni őket, a királyi táborba vigye magával”.⁷² A kalocsai érsek azonban nem tudta rábeszélni öt-hatezer lovasát arra, hogy táborait egyesítsék. Ellenben a „másik” tábor katonai követi később kérték II. Lajos királyt, hogy „táborát Isten segítségével egyesítsék az ellenség szomszédságában fekvő, és ezért támadásra alkalmasabb táborukkal”.⁷³ Úgy tűnik tehát, hogy a „harcos” katonák nem találták megfelelőnek a királyi tábor fekvését. Még precízebben fogalmazott Brodarics kancellár az egymástól jól szeparált táborok létezésével kapcsolatban, amikor a király Tomori Pált kérdezte a magyar sereg nagyságáról: „Elsőre azt válaszolta: *mind a királyi táborban, mind az övében* – mert, ahogy fent mondtuk, *ezek külön voltak* – véleménye szerint nem lehet több húszezer fegyveresnél”.⁷⁴ Végül konszenzusra jutottak a felek a csata előtt: „a mi táborunk az ő táborukkal

⁶⁵ BÖTLIK 2018, i. m. 32.

⁶⁶ BRODARICS 2018, i. m. 63.

⁶⁷ KASZA 2019, i. m. 115.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ AT. VIII. 1859, CCXCII. 249.

⁷¹ KASZA 2019, i. m. 115.

⁷² BRODARICS 2018, i. m. 53.

⁷³ BRODARICS 2018, i. m. 56.

⁷⁴ Uo.

körülbelül fél mérföldre Mohács alatt egyesült, de úgy, hogy ott mi nem keveredtünk, hanem a *mi* és az *ő táboruk* között kis távolság maradt”.⁷⁵ Félreértés ne essék: egy seregről van szó, magyar katonákról, akik nem hajlandóak egymással egy táborban békében élni a döntő ütközet előtt. Lényeges a csata végső momentuma során, mikor Brodarics István menekül a többiekkel, hogy a visszavonulásukkor érintették a „táborok helyeit”, és a kancellár ugyanezen mondatában meglepetten tapasztalja, hogy „azok nyomát se lertük, amikkel annyira bőven voltunk és mindazokat, akiket a táborokban hátrahagytunk, elpusztították”.⁷⁶ Kasza Péter szerint Brodarics, „ha több táborat akar említeni, számneveket alkalmaz”.⁷⁷ Nem értem a kritikus érvelését, miért kellett volna Brodaricsnak számszakilag is kihangsúlyoznia azt, hogy két táboron át menekült, ha – a kancellár szavaival élve – „ahogy fent mondtuk”,⁷⁸ a szövegkörnyezet alapján evidens, hogy két, egymástól külön felállított tábor volt? Ha egy latin szót, mint például a 'tábor'-t, eleve többes számban használnak, Kasza Péter miként tudna elvi síkon két tábor megkülönböztetni egymástól, és egy tábornak lefordítani azt? A kritikus azt állítja, hogy „egyes számban (*castrum*) *sánc*, többes számban (*castra*), és csak abban, *tábor* jelentésben fordul elő, [...] ha valaki latinul a tábor szót akarja leírni, azt csak többes számban teheti”.⁷⁹ Igazat adok, bár sajnos nem ennyire egyértelmű a „*castrum*” és „*castra*” szavak használatának kérdése (sem). A „*castrum*” ugyanis nemcsak a Kasza által vélelmezett „*sánc*” értelemben használatos, hanem megerősített katonai tábor is értettek ezalatt (ahogy ezt már a rómaiak korában is tették), amit történetesen cölöpökkel és árkokkal, védfalakkal védelmeztek. Brodarics kancellár írásában a „*castrum*” szekerekkel körülvett, árkokkal védett tábort vagy akár összekapcsolt szekérvárat is jelenthetett. Egyébként a mohácsi katonai tábor esetében az egyes számban álló „*castrum*”, mint a Kasza által vélelmezett „*sánc*” használata sem lenne helytelen értelmezés. Kasza Péternek igaza van abban, hogy a mezei katonaság táborát latin többes számban szokás feltüntetni, erre számos példát találhatunk a tárgyalt korból. Mindez azonban elégtelen érv Brodarics kancellár visszaemlékezésének igazolására, ahol a szövegkörnyezet meghatározó, és a fordításnak a szöveget szükséges követnie és értelmeznie, nem pedig az abból kiragadott szavakat.

A két különálló tábor és a csatasor elhelyezkedésének pontosított fordításával, apróságok tisztázásával közelebb kerülhetünk a mohácsi csata helyszínének meghatározásához is. Azért fontos mindez, mert az 1526. évi ütközet helyszínének kérdése a mai napig tisztázatlan, vitatott. A helyszín meghatározásának sarokköve a Brodarics István által megnevezett egykori Földvár („Feldwar”) falu pozíciója, mert a kancellár „Leghitelesebb története” szerint itt dült a legádázabb harc azon a bizonyos augusztus 29-én. Ebből a fundamentumból logikusan következett az a hipotézis, hogy az időközben már elpusztult Földvár település körül található a csata leggazdagabb leletegyüttese. Pro és kontra számos „megdönthetetlen” bizonyítékot és perdöntő dokumentumot tettek le a mohácsi csata kutatói a tudomány asztalára, ennek ellenére Földvár települést évtizedek hosszú sora óta megannyi újabb helyen fedezhetjük fel a térképi ábrázolásokon. Mezei ütközetekben – mint például a mohácsi csatában, ahol a szembenálló felek összlétszáma 100 ezer főre becsülhető – általában több, egymástól független helyszínen zajlottak az események. Nem volt ez másként a mohácsi csata esetében sem, ahol Báli és Hűszrev bég lovassága előbb csapást mért Ráskay Gáspár zászlóaljára, majd ezt követően elsöpörte a királyi táborát és a kalocsai érsek táborát is. A táborokat ért csapást követően a magyar sereg hátrál, menekülő jobbszárnyának gyűlt meg a gondja Báliék lovasságával, mert a bégek elzárták Batthyány bán és – az előre kijelölt helyéről, a király mellől a jobbszárnyra „került” – Báthory nádor felbomlott lovasságának északnyugat felé vezető útját. Je-

⁷⁵ BRODARICS 2018, i. m. 58.

⁷⁶ BRODARICS 2018, i. m. 66.

⁷⁷ KASZA 2019, i. m. 115.

⁷⁸ BRODARICS 2018, i. m. 56.

⁷⁹ KASZA 2019, i. m. 115.

lentős lovassági összecsapás volt a magyar sereg előtt emelkedő magaslat lábánál, valamint a Duna árteréhez közeli balszárnyon is. Ezért vélhetően számottevő leletegyüttesek kerülhetnek még elő a mohácsi csata centrumának vélt egykori Földvárhoz képest akár több kilométeres szórásban is.

A mohácsi csata helyszínének megállapításában tehát kulcsszerepet játszik Földvár, és e település forrása, Brodaries István kancellár „Leghitelesebb története”. Ha Földvárnak ekkora jelentőséget tulajdonítunk, akkor a csata 500. évfordulójához közeledve, vajon miért hagyjuk figyelmen kívül a kancellár visszaemlékezésében található pontos földrajzi leírást, és ennek mértékét? E fontos kérdéssel elsőként nem történész, hanem egy amatőr kutató, Halmay Barna foglalkozott, aki Brodaries mér földjei alapján kiszámította, hogy az elpusztult Földvár falu nem lehetett azonos Sátorhely (Sátoristye) major Földvárjával, így a csata centruma a mai Sátorhelytől jóval délebbre volt.⁸⁰ Újabban B. Szabó János „vázlatosan”⁸¹ foglalkozott e kérdéssel, és a hadtörténész egyik korábbi monográfiájában megállapította, hogy „A legtöbb kutató Halmay nyomán Brodaries mér földben megadott távolsági adatainak átlagával számol, de ezeknek az adatoknak az értéke 6 és 9 kilométer között szóródik, így semmi garancia nincs rá, hogy a csatatér esetében akár nem több kilométernyire pontatlan a mér földben megadott adat.”⁸² B. Szabó János tehát Halmay érvelését elfogadta, azzal a kitételrel, hogy Brodaries szerint „a magyar sereg Mohácstól 6–9 kilométerre – azaz az ő mércéje szerint nagyjából egy mér földnyire – csatarendbe állt”.⁸³ Ez a 6–9 kilométeres adat egyértelműen cáfolja Pap Norbert pécsi kutatócsoportjának nemrég publikált hipotéziseit,⁸⁴ egyúttal igen nagy szórást is jelent, hiszen egyáltalán nem mindegy, hogy Halmay koncepciójából kiindulva, Mohácstól számítva 3–4,5 kilométer (fél magyar mér föld) között hol helyezkedtek el a magyar táborok, valamint 6–9 kilométer között a csatasor. Pontosabb adatra van szükség. A két magyar tábor „körülbelül fél mér földre Mohács alatt egyesült” – írta Brodaries.⁸⁵ Hol volt a kancellár szerint a magyar arcvonat? „A hely, ahova a *csatasort* vezényelték, Mohácstól egy, a Dunától fél mér földre fekszik”.⁸⁶ Ezek után már csak az a kérdés, hogy a kancellár korában mit érthettek egy mér föld alatt? Erre is segítséget kapunk a visszaemlékezésből: „a mi magyar mér földünkben”⁸⁷ kell mérni a távolságot. Brodaries István korában egy magyar mér föld 8353,6 méternek felelt meg.⁸⁸ Ezt az adatot már 1926-ban, egy külső forrás segítségével ellenőrizte és megfelelőnek találta Gyalókay Jenő: „Egy magyar mér föld = 8353 méter. Hogy Brodaries magyar mér földben számított, az többek között Burgio pápai követ jelentéseiből is kitűnik.”⁸⁹ A kancellár leírásának hitelességét nemcsak Burgio nuncius jelentései, hanem Brodaries egy korábbi mondata alapján is vissza lehet ellenőrizni:

⁸⁰ HALMAY Barna, *Az 1526-i mohácsi csata keletkezése és igazi helye*, Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadó, 1926, 16–17.

⁸¹ B. SZABÓ, János, *Pap Norbert pécsi földrajzos kutatócsoportjának a mohácsi csatával kapcsolatos „felfedezései” hadtörténész szemmel* = *Hadtörténelmi Közlemények*, 132(2019) 944. (6. lj.)

⁸² B. SZABÓ, János, *Mohács, Régi kérdések – Új válaszok, A Magyar Királyság hadserege az 1526. évi mohácsi csatában*, Bp., HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2015, 125. (413. lj.)

⁸³ *Uo.*

⁸⁴ PAP Norbert, KITANICS Máté, GYENIZSE Péter, SZALAI Gábor, POLGÁR Balázs, *Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői – a mohácsi csata centrumtértségének lokalizálása* = *Történelmi Szemle*, 61(2019), 209–246. PAP Norbert, KITANICS Máté, GYENIZSE Péter, SZALAI Gábor, POLGÁR Balázs, *Az 1526. évi mohácsi csata helyszíneinek földrajzi jellemzői* = *Történelmi Szemle*, 62(2020), 111–152.

⁸⁵ BRODARICS 2018, i. m. 58.

⁸⁶ BRODARICS 2018, i. m. 61.

⁸⁷ BRODARICS 2018, i. m. 44.

⁸⁸ <http://mek.niif.hu/00000/00056/html/184.htm> (Letöltve: 2019. 12. 11.)

⁸⁹ GYALÓKAY Jenő, *Földvár* = *Hadtörténelmi Közlemények*, 27(1926), 292. (13. lj.)

„Budától, a mi magyar mérföldünkben tizenhatnyira Tolna fekszik”.⁹⁰ Ha 8,3536 kilométert beszorzunk tizenhat egységgel, akkor 133,7 kilométert kapunk. Ha valaki manapság Budapest központjából az M6-os úton akarja elérni Tolna városát, 137,1 kilométert kell déli irányba utaznia. Úgy vélem, hogy az eltérő terepi körülmények, valamint az utak 500 év alatt megváltozott nyomvonalának tényezője miatt elhanyagolható a két adat közti különbség, és a Brodarics István által felhasznált mérési eredmény pontos.

Érdekes kérdést vetett fel tehát 1926-ban Gyalókay Jenő azon tévedés tisztázásával, hogy a Brodarics által használt magyar mérföld helyett korábban mindenki olasz mérföldben méregette a csatátér földvári központját: „hiszen úgy tanultuk és hadtörténelmi szakmunkákban is azt olvastuk, hogy a magyar hadsereg Mohácson alul egy olasz mérföldnyire vonult fel, a török hadsereg centruma pedig Sátorhely (Földvár) major közelében foglalt állást”.⁹¹ A neves hadtörténész által bizonyítást nyert Brodarics-féle mérföldek azonban (részben) újból a feledés homályába merültek,⁹² miután Papp László a Sátorhely közelében megtalált tömegsírokról publikálta adatait,⁹³ és e sírok helyén felállított Mohácsi Történelmi Emlékhely az egykori harctér hiteles részeként említi a Törökdombot. A „Mohács 1526–2026: Rekonstrukció és emlékezet” projekt kutatói 2018-ban megállapították: „a Törökdombnak az 1526. évi csatában betöltött szerepére utaló régészeti bizonyíték ezidáig nem került elő, annak ellenére, hogy a kutatók erőfeszítéseket tettek igazolására”.⁹⁴ Viszont egy évvel későbbi tanulmányában Pap Norbert kutatócsoportja indirekt forrásra (például legújabb dolgozatában történeti hagyományra)⁹⁵ hivatkozva kijelentette, hogy Földvár „valahol a mai Sátorhely közigazgatási területén feküdt”,⁹⁶ így a kutatócsoport szerint a mohácsi csata során már a Sátorhelytől egy kilométerre fekvő Törökdombnak is kulcsszerepe lehetett az ütközetben. Ha Brodarics István visszaemlékezését tartjuk alapvető forrásnak, akkor mindezen hipotézisek elfogadhatatlanok a mohácsi csatát kutató magyar történészek számára.⁹⁷ Pap kutatócsoportja figyelmen kívül hagyta azt a körülményt is, hogy Brodarics mérföldjei alapján, a Sátorhely közelében

⁹⁰ BRODARICS 2018, i. m. 44.

⁹¹ GYALÓKAY 1926, i. m. 290.

⁹² Azért írtam, hogy részben, mert Négyesi Lajos hadtörténész, majd Bertók Gábor régész ígéretes kutatásokat folytatott, illetve folytat már évtizedek óta. A teljesség igénye nélkül: NÉGYESI Lajos, *A mohácsi csata = Hadtörténelmi Közlemények*, 107(1994), 62–79. BERTÓK Gábor, POLGÁR Balázs, *A mohácsi csatátér és a középkori Földvár falu régészeti kutatása = Hadtörténelmi Közlemények*, 124(2011), 919–928.

⁹³ PAPP László, *A mohácsi csatátér kutatása = Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960*, Pécs, 1961, 197–253.

⁹⁴ PAP Norbert, FODOR Pál, KITANICS Máté, MORVA Tamás, SZALAI Gábor, GYENIZSE Péter, *A mohácsi Törökdomb = Történelmi Szemle*, 60(2018), 338.

⁹⁵ „A csatával (és Földvár faluval) kapcsolatos történeti hagyomány szerint Sátorhely eredetileg Földvár volt, a csata pedig a falu közelében zajlott.” PAP Norbert, GYENIZSE Péter, SZALAI Gábor, KITANICS Máté, *Lehetett-e Udvar–Buziglica térségében a mohácsi csata? Kritikai észrevételek B. Szabó János rekonstrukciójára*, Kézirat, [2020] https://www.academia.edu/41512404/Lehetett-e_Udvar-Buziglica_t%C3%A9rs%C3%A9g%C3%A9ben_a_moh%C3%A1csi_csata (Letöltve: 2020. 01. 06.)

⁹⁶ PAP, KITANICS, GYENIZSE, SZALAI, POLGÁR 2019, i. m. 232, 245.

⁹⁷ Itt elsősorban B. Szabó János publikált eredményeire gondolok, illetve a hadtörténész fenntebb már idézett recenziójára, melyben szembeszállt Pap Norbert kutatócsoportjának tarthatatlan hipotéziseivel. B. SZABÓ 2019, i. m. passim. Újabban B. SZABÓ, János, *Sem nem Majs, sem nem Sátorhely. Megjegyzések Pap Norbert és szerzőtársai Sátorhely vagy Majs? című tanulmányához = Történelmi Szemle*, 62(2020), 169–177.

megtalált tömegsírok leletei nem köthetők a földvári csata centrumában vívott harchoz, hanem azok a magyar táborok kifosztására utalnak. Ugyanis a tömegsírokban talált csontok egyikén sem fedezhetők fel a Földvár közelében csatasorba állt janicsár hadosztály puskagolyóinak, vagy a falu közvetlen környezetében működő török tűzérési lövedékeinek jellegzetes roncsolása; azokon sokkal inkább a „hagyományosnak” mondható kézitusa hidegfegyvereinek (csákány, buzogány, szablya) nyomai látszanak. A magyar táborokat – mint már fent említettem – Báli és Hűszrev bég lovas-csapatái prédálták, és ez a lovassági alakulat nem rendelkezett löfegyverrel. A magyar táborokat sáncként övező árok később megfelelő eszközzéül szolgált az oszmánoknak arra, hogy a csata hősi halottait az árkokba névtelenül eltemessék. Ez nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy létezett egy másik Földvár nevű település is, mégpedig Sátorhely közelében, vagy amely azonos volt a mai Sátorhellyel. Hiszen a Földvár név használata elég népszerű volt a középkorban. Brodarics „Földvárja” azonban – a kancellár „Leghitelesebb története” alapján – nem a mai Sátorhely közelében, hanem attól jóval délebbre volt, így a mohácsi csata döntő eseménye is Sátorhelytől délebbre zajlott le 1526. augusztus 29-én. Pap Norbert kutatócsoportjának legfrissebb publikációja – amely egyben válasz B. Szabó János idézett dolgozatának kritikai észrevételeire – a mohácsi csata centrumtérségét újfent Sátorhelyhez kötötte, mert a földrajzos kutatók szerint ez a hely 7,5 kilométerre fekszik Mohácstól.⁹⁸ Pap Norbert alapvető tévedését az okozta, hogy ő a *csatater*, és nem pedig a Brodarics kancellár által megnevezett magyar arcvonalt (*csatasor*) távolságát mérte Mohácstól, ekként: „Brodarics István szerint a *csatater* (amelynek Földvár falu a középpontjában feküdt) egy mérföldre feküdt a középkori Mohácstól, és fél mérföldre a Dunától”.⁹⁹ A csata centruma semmiképpen sem lehetett Sátorhely közvetlen környezetében, mert Brodarics szerint a Mohács alatt 8,35 kilométerre felálló magyar *csatasornak*¹⁰⁰ déli irányban folytatott, erőltetett menetben kellett elérnie a török tűzérési és a janicsár hadosztály elé. E két oszmán fegyverem a magyar hadvezetés számára a terepi adottságok miatt nemcsak a csata kezdetén, a Tomori érsek által vezényelt támadás, hanem a második hadrend előrenyomulása során is még „láthatatlan” volt.

Összegzésként egyfelől megállapítható, hogy Brodarics István püspök kancellár „Leghitelesebb történetének” 2018-as közlése változtatott az ütközet korábbi értelmezésén, és a történettudomány számára nem elhanyagolható az 1526. évi mohácsi csata legértékesebb forrásának korszerű és pontosított fordítása. Az ütközet 500. évfordulójának kapujában fontos és nélkülözhetetlen tisztázni a korszak történelmi fogalmait, titulusait, szóhasználatát, mert alapvető, hogy a tudományos kutatók a táborok alatt a továbbiakban már ne csatasort, a csatasor alatt pedig ne csatateret értsenek. Brodarics István csaknem fél évezrede írott művében a kancellár pontosan ezért, az utókor hiteles tájékoztatása miatt törekedett a csata „Leghitelesebb történetének” megfogalmazására. Másfelől fontos megjegyezni, hogy amennyiben egy fordításra értelmezésként és narratívaként tekintünk, akkor abból megengedett akármennyi, és nem szükséges megállni az eddig megjelent háromnál. Talán a negyedik fordítás nem is önnön jelentéktelensége miatt váltotta ki a heves felzúdulást, és remélem, hogy egy ötödik, hatodik minden eddiginél pontosabb lesz, mert így halad előre a tudomány.

BOTLIK RICHÁRD

⁹⁸ PAP, GYENIZSE, SZALAI, KITANICS [2020], kézirat, i. m. oldal nélkül. PAP, GYENIZSE, SZALAI, KITANICS 2020, i. m. 134.

⁹⁹ PAP, GYENIZSE, SZALAI, KITANICS [2020], kézirat, i. m. oldal nélkül. A *Történelmi Szemle* 2020. évi 1. számában megjelentetett tanulmányban – amely nagyrészt a kéziratra támaszkodott – a szerzők már kihagyták a kéziratból idézett mondatot.

¹⁰⁰ BRODARICS 2018, i. m. 61.

Brevissima responsio avagy Nagyon rövid viszontválasz Botlik Richárdnak. A *Magyar Könyvszemle* 2019/1-es számában közzétettem egy hosszabb kritikát Botlik Richárdnak Illik Péterrel közösen jegyzett, 2018-ban megjelent tanulmánykötetében¹⁰¹ közölt egyik szövegéről.¹⁰² A szerkesztőség a tudományos korrektség alapján lehetőséget biztosított Botlik Richárdnak, hogy válaszoljon a cikkemre. Miután ő élt a lehetőséggel, a szerkesztőség még megjelenés előtt elküldte nekem a választ, hogy röviden reagálhassak rá. A vita két utolsó darabja így egy számban jelenhet meg.

Mivel minden érdeklődő olvasónak lehetősége van elolvasni az eredeti vitacikket, senki idejével nem kívánok visszaélni, hogy újra elismételjem érveimet. Röviden, csak mintegy emlékeztetőül összegezném Botlik eredeti, a vitát kiváltó tanulmányának kulcsállításait. A kiindulópont, hogy

- (1.) Botlik a müncheni *Bayerische Staatsbibliothek*ban megtalálta Brodarics művének egy olyan szövegváltozatát, mely minden eddig ismertnél bővebb verziót közöl.
- (2.) Erre alapozva új fordítást készített, „nem irodalomtörténeti aspektusból [...] minden sallang nélkül, szakszerű és korszerű magyar nyelvre” ültette át a szöveget, kiküszöbölve ezzel a korábbi, rosszabb verzió alapuló fordítások hibáit és félreértéseit.
- (3.) Az így létrejött változat pedig, mely minden eddiginél közelebb áll Brodarics eredeti szándékaihoz, kiküszöböli „a korábbi következtetlenségeket” és ezáltal elvezethet a „mohácsi csatáról kialakult paradigma, illetve közgondolkodás megújításához”.¹⁰³

Kritikámban magam is három pontban foglaltam össze kifogásaimat. Amellett érveltem, hogy Botlik tanulmányának mindhárom kulcseleme téves vagy nem is létezik. Mert nézetem szerint:

- (1.) Botlik nem talált filológiaiilag releváns, eddig nem ismert változatot, legalábbis annak létezését semmivel nem támasztotta alá;
- (2.) nem készített semmiféle új fordítást; az általa közölt szöveg Kulcsár Péter 1977-ből származó fordításának néhány helyen megvariált utánközlése;
- (3.) a szöveghez fűzött javításai, kiegészítései, értelmezési javaslatok az esetek túlnyomó többségében egyszerűen nyelvi tévesek, ha pedig nem, akkor is olyan jelentéktelen módosításokat tartalmaznak, hogy azoktól paradigmaváltó fordulat aligha várható.

Egy válaszcikknek az a feladata, hogy ezekre az állításokra reagáljon, és akkor sikeres, ha megcáfolja őket. Botlik válaszcikkét olvasva én úgy látom, hogy neki ez nem sikerült: fejtegetéseim java részére egyáltalán nem válaszolt (így azokat meg sem cáfolhatta), amikre pedig igen, ott a cáfolat nem meggyőző. A csata menetét illető, az újabb kutatásokat is beemelő fejtegetései viszont (ha helyesek, ha nem) nem tartoznak a tárgyhoz. A magam részéről bízom a mindenkori Olvasóban, a cikkek ismeretében majd eldönti, kinek van igaza, így nem pazarlom az időt terjedős fejtegetésekre, csak pár jelenségre hívnám fel – a címben ígértem szerint – nagyon röviden a figyelmet.

Első állításom szerint Botlik filológiaiilag semmi relevánsat nem fedezett fel, amikor a *Historia Acta* Tomcianában (AT) közölt változatát tette cikke alapjául. Attól ugyanis, hogy válaszában többször mantraszerűen leírja, hogy Kulcsár Péter fordítása a hiányos Zsámboky-kiadáson alapult, ez még nem lesz igaz. Kulcsár Péter 1985-ben adta közre Brodarics latin kritikai kiadását. Ennek

¹⁰¹ BOTLIK Richárd, ILLIK Péter, *A mohácsi csata (1526) másképpen. A nagy temető?* Unicus Műhely, Bp., 2018.

¹⁰² BOTLIK Richárd, Brodarics István *magyar kancellár és szerémi püspök leghitelesebb története a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott ütközetéről. Előszó egy elveszettnek hitt szövegváltozat magyar nyelvű kiadásához* = BOTLIK, ILLIK 2018, i. m. 23–33; illetve maga a fordítás: *Uo.*, 35–70.

¹⁰³ BOTLIK 2018, i. m. 23–25.

szövegváltozatához már felhasználta a korábbi kiadásokban mellőzött lengyel levéltári anyagot. Ezt ő valóban nem ismerte kéziratban, de az AT szövegközléséből igen. Kulcsár *minden elemet bevett* az AT-re is épülő kiadásba és a fordításába, ami a szöveg hagyomány alapján Brodaricsnak volt tulajdonítható és *minden elemet elhagyott*, amiről joggal feltételezte, hogy nem Brodarics, hanem a *Historiát* másoló Górski kiegészítése. Én a 2000-es évek elején valóban megtaláltam a Górski-kéziratok néhány fennmaradt változatát, melyek korábbiak, mint a Zsámboky-kiadás. De mivel ezeket az AT a 19. század közepén kiadta, Kulcsár pedig az AT-t felhasználta, nem volt értelme kritizálni Kulcsár kiadását és fordítását. Az, hogy Botlik úgy véli, az AT-kötet néhány paratextusa is Brodarics műve, az ő dolga. De azt ismételtetni, hogy Kulcsár az AT-t nem ismerte és nem használta, holott a stemmában is feltünteteti, komoly szakmai baklövés.

Szintén komoly hiba volt, hogy miközben Botlik azt állította, talált egy releváns új forrást, nem adta meg annak könyvészeti adatait. Válaszában cáfolni igyekszik ezt a vádat:

Kasza vajon mire alapozta azt az érvelését, hogy a fordítás a legtöbb helyen „rosszabb”, ha – látszólag – azt sem tudta egészen bizonyosan eldönteni, hogy Brodarics művének melyik latin verziója a közlés? Ha pedig bizonyosan tudta, akkor mégis megtalálhatta a könyvészeti adatokat a dolgozat hivatkozásában; így viszont az nem világos, hogy a kritikájában miért volt szükség a felhasznált, állítása szerint „rejtélyes szöveg” kinyomozására. [Kiemelés tőlem. K. P.]

Ez elég megmosolyogtató érvelés. Poirot nem azért tudja, hogy ki a gyilkos, mert kinyomozta, hanem azért, mert Agatha Christie megadta az adatokat? Botlik valóban lehivatkozta az első lábjegyzetben az AT VIII. kötetét. Egy *Historia*-hely kapcsán. Ugyanakkor egy szóval nem utal rá, hogy a sajátos, soha nem látott jelentőségű új forrás ez a kiadás lenne. Sem a bevezetőben, sem később nem fedi fel. Ezt tehát én onnan tudom, hogy filológus vagyok és kinyomoztam, szakmám egzakt szabályai szerint.

De már azért megérte megírni a választ, mert most már nemcsak én nyomoztam ki, hanem Botlik is közölte (elismerte?), hogy az AT-t vette alapul. Megtalált egy olyan szövegkiadást, melyet több mint másfél százada ismer és használ a szakma, és melynek adatait Kulcsár Péter beépítette a kritikai kiadás apparátusába. Végző csapásként ugyan odavágja, hogy egyébként mégis tévedek, hiszen ő az AT VIII. kötetéből dolgozott ugyan, de nem az 1860-as, hanem az 1859-es kiadásból. Mellékelhetne egy címlapfotót. Az AT-nak ugyanis egyetlen kiadássorozata van, ebben a VIII. kötet is egyszer jelent meg, 1860-ban. 1859-ben egyébként egyetlen AT-kötet sem jelent meg.

Vitacikkem második pontjára Botlik nem sok szót veszteget. Kiemeli, hogy milyen fontos az a pár szöveghely, melynek én is elismertem a korrekciós értékét (öt ilyen van). Egy szóval nem érinti, pláne nem cáfolja azonban a hosszan sorolt fordítási anomáliákat, félreértéseket, durva magyartalanságokat, melyeket cikkemben a fejére olvasok. Ha a hallgatás beleegyezés, akkor vegyük ezt beismerésnek.

Nem reagál a két hasábian összevetett szövegre sem, ahol napnál világosabb, hogy Botlik néhány színonima alkalmazásával „újítja meg” Kulcsár „értelmezhetetlen” „irodalomtörténeti aspektusból” készített fordítását.

Így értelemszerűen arra sem reflektál, hogy a szövege lényegében plágium. Ha azzal takarozik is, hogy „Tisztelettel megőriztem a fordítási verziókban fellelhető pallérozott magyarságot, és csak a legszükségesebb szövegrészeket írtam át”, a plágiumtól nem szabadulhat. Ha korrekciós cikket írt volna, ahol a Kulcsár-fordítás problémás, vagy szerinte problémás helyeit veszi szemügyre és finom kiigazításokat téve von le következtetéseket, senki nem kifogásolhatná, hogy Kulcsár-szövegét használja. De ahogy a tanulmányban, most, a válaszcikkben is úgy utal saját munkájára, mint új fordításra, ami tehát az ő szellemi terméke. Csak tiszteletből megtartotta Kulcsár szövegének 95%-

át. Ha egy szakdolgozó tiszteletből újraközli forrásának szövegét, megbukik. Ha hivatkozás nélkül teszi, saját szellemi termékének állítva be azt, jogi konzekvenciákat maga után vonó plágiumvétséget követ el. Ezt *doktor* Botlik Richárdnak tudnia kell(ene).

A válaszcikkben hosszú fejtegetéseket olvasunk a legújabb Mohács-kutatásokról. Erre nem kívánok reagálni, mert semmi köze a vitacikkemben írottakhoz. Azt, hogy Kulcsár (!) fordítását ki, hogyan értelmezi, hasznosítja, nem tartozik ide. De a tudományos diskurzus alapja továbbra is Kulcsár szövege lesz, mert Botlik-fordítás nem létezik.

Vitacikkemben kifejtett álláspontomat – a fentiekre való tekintettel is – változtatás nélkül fenn tartom.

KASZA PÉTER

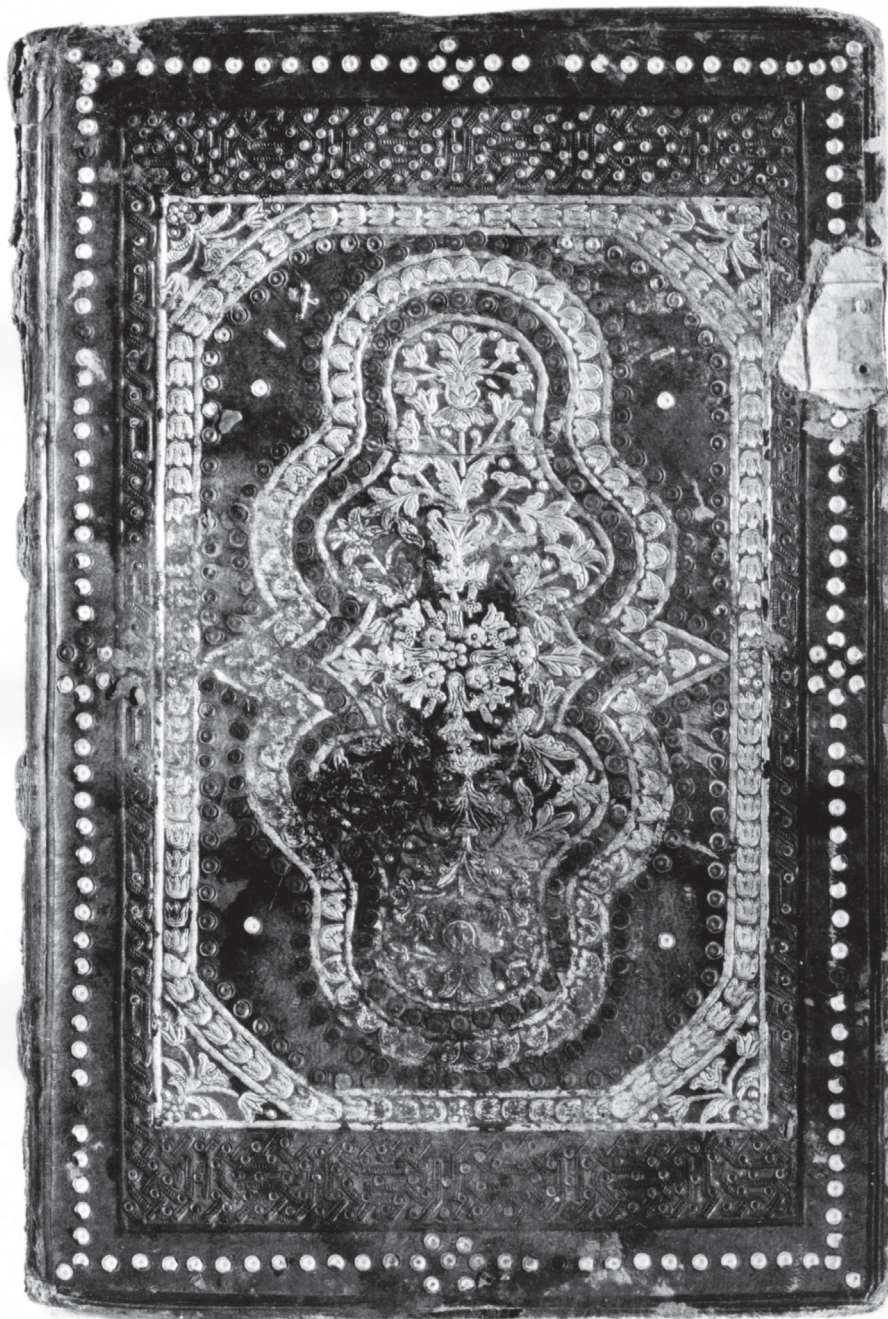
FIGYELŐ

Rozsondai Marianne magyarországi könyvkötéstörténete. – Rozsondai Marianne, *A magyar könyvkötés a gótikától a művészkönyvekig*, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ – Kossuth Kiadó, 2019. 540 lap, 153 színes és fekete-fehér kép; külön mellékletben 48 bélyegző-tábla.

A Bécsben, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (az Österreichische Nationalbibliothekban) őrzött Lucretius-corvina címlapja szerényen díszített, fehér indafontos tucatáru, és a possessor-címert is kivakarták a lap aljáról. Kötése sokkal pompázatosabb. Aranyozott corvina-bőrkötés borítja ugyanis, olyan, mint sok más corvinát, egy dologban azonban különbözik a többitől: az előtábláján évszám látható. Az egyesbélyegzőkkel nyomott, fura arab számjegyeket a kutatás 1481-nek olvasta, és a kódex sokáig kulcsdarabja volt a corvina-mester működése datálásának. A képbe belezavart, hogy a kötés eredeti Mátyás-címerét is eltüntették valamikor, de ilyesmire más példa is akad. A talányt Rozsondai Marianne oldotta meg egyszer s mindenkorra: bebizonyította, hogy a címet eldologzó könyvkötő – GA vagy GR mester – Budán vagy Bécsben (vagy Budán majd Bécsben) működött, valamikor 1510-es években, és ezzel az illegális akcióval függött össze a másodlagos számjegyek elhelyezése is. A számjegyek közül a harmadik nem csonka nyolcas, hanem ötös, csak a kutatók nem hittek a szemüknek, mert akkor a kötésnek nem lenne köze Mátyás királyhoz. Az aranyozott corvinabőrkötéseket sokáig datáló kulcsdarab évszáma tehát hamisnak bizonyult, a másodlagos bélyegzők használata a Corvina Jagelló-kori széthordásának titkos – csak nagysokára le-buktatott – tanúja. Azért idéztem ezt a trouvaille-t bevezetésként ilyen részletesen, hogy érzékeltessék, az egyes bélyegzők körüli finom pepecselés az egész könyvtárra nézve döntő felismerést eredményezett.

Idézhetnék még Rozsondai Marianne új könyvéből ilyeneket – fogok is –, de azt is szeretném jelezni itt legelől, hogy az egész munka tele van hasonló felismerésekkel. A kötések, a kötések történetének beható ismerete nélkülözhetetlen a régi könyvek kutatói számára, és következésképp mindazok számára is, akik a könyvekkel összefüggő dolgokkal foglalkoznak. Komoly szaktudást igényel a régi könyvkötések meghatározása; eredményeinek nem ismerete, hiánya régtől fogva égető kellett volna legyen. Tapasztalataim szerint azonban a társtudományok művelői hajlamosak elbagatellizálni a kötéstörténetet – mint általában a vizuális problémákat. Rozsondai Marianne súlyos tudományos könyve talán most ezt a hozzáállást is meg fogja változtatni.

Mi is tehát az a kötet, amelyet most a kezünkben tartunk? Az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb hazai könyves szakmunkája: a magyar díszített könyvkötés története és részleges repertórium a 15. századtól a 21. század elejéig. 540 nagy alakú oldalon, több mint másfélszáz színes és fekete-fehér képpel és a mellékletben 48 korrekt bélyegzőtáblával. Felső időhatára ugyan napjainkkal zárul, de teljességre csak a korai századoknál törekedett a Szerző; minél közelebb jutunk a mához, annál inkább a 'pars pro toto' elve érvényesül. Ez pontosan tükrözi a könyv, a könyvtár reprezentatív szerepének változásait a történelem folyamán, és persze a ránk maradt régi anyag arányait is jól mutatja. A monográfia azonban nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi tudományos-

1. ábra: A Lucretius-corvina előtáblája a hamis évszámmal
(Bécs, ÖNB, Cod. Lat. 170.)

ságban is kiemelkedően fontos munka. Benne van a magyar emléktanyag, de a nemzetközi elvárásoknak megfelelően feldolgozva. A Szerző ugyanis szakterületének nemzetközi szaktekintélye, módszerei és eredményei maradéktalanul illeszkednek a kötéskutatás trendjeibe. Nagy pillanata ez a magyar tudománynak. Már pusztán ezért is érdemes volna idegen nyelven megjelentetni minél előbb.

A könyv műfaja, felépítése különleges. Szakkönyvként különleges. Nem szerepel a címében az a szó, hogy „történet”, sőt, a bevezetésben sem fordul elő. Később sem túl gyakran. Tanakodtam rajta, mennyire szándékos ennek a szónak a kihagyása a címből, mert végül is a magyarországi könyvkötések történetét tartjuk a kezünkben; a gótika előttről nálunk nem maradt fenn semmi – Európában sem sok a román kori könyvkötés –, a kortárs művészeti könyvek pedig mégiscsak a sor legvégén állnak. A monográfiában valóban nincs meg a hagyományos narratíva, pontosabban fogalmazva csak szaggatottan van benne a történelem. De ezt a nagy összefoglalást másképp nem lehetett volna megírni. A mű ugyanis egyszerre alapkutatás, feltárás és bemutatás, az anyag ugyanakkor időrendbe van állítva. Maguk a nagy fejezetcímek is stílustörténeti kategóriák (gótika, reneszánsz, barokk stb.). Részletes kötéisleírások, zárt csoportok váltakoznak magyarázó szövegekkel, bevezetésekkel, vitairatokkal, konklúziókkal; nem ritkán a megoldatlan problémák továbbmutató, gondos részletezésével.

Tekintsük át röviden a könyvet. Kezdjük a gótikával. Mintegy hatvan oldalon sorakozik a gótikus emléktanyag, 11 bélyegzőtáblázat kíséretében. 12 kötet maradt ránk a lövöldi karthauziaktól, az 1478 és 1519/1520 közötti időszakból. A legutolsó darab a Jordánszky-kódex, a legteljesebb magyar bibliafordítás kézírata. A lechnitzi karthauziak könyvtárából négy kötetet ismerünk, a kassai domonkosoktól húszat, a pálosoktól talán csak mutatóban maradt valami. Különlegesség Hess *Chronica Hungarorum*a három eredeti kötésben fennmaradt példányának meghatározása: budai gótikus kötés borítja a prágai és a szentpétervári példányt; a Jankovich-gyűjteményét pedig ugyanott kötötték be, ahol a Nagyeniedi Kódexet, vagyis ezt is Magyarországon. A felvidéki gótikus kötések közül alig pár ad ki egy-egy csoportot, az erdélyiek még ritkábbak. Hogy csak néhány gótikus kötéstábla lokalizálható, jól mutatja középkori emléktanyagunk óriási arányú pusztulását.

A reneszánsz kötések már bővebben maradtak ránk. Reneszánsz stílusának konvencionálisan azt a kötetet tekinti a kötéskutatás, amelyiknek kompozíciója centrális, valamint elő- és háttáblája azonos. Régóta foglalkoztatják a kutatókat azok a kódexek, amelyeket Vitéz János és Janus Pannonius személyéhez lehet kapcsolni. Vitéz címere van némelyikben, néhány a Corvinába is bekevert. Rozsondai Marianne teljesen újra strukturálta ezt a nagylétszámú kötés-csoportot. Itt is vannak olyan darabok, amelyeknek nincs párjuk, mint például a Dubnici Krónika kódexe, vagy az Országos Széchényi Könyvtár Pálóczi-missaléjának táblái. Sok a kifelé vezető szál, nincs elég analógia.

Nem látni közvetlen stílári kapcsolatot e hazai kora reneszánsz kötések és a Corvina Könyvtár aranyozott bőrkötései között sem. Az aranyozott – és festett! – bőrkötések budai megjelenése továbbra is konkrét előzmény nélküli, pedig elemzésükkel, összegyűjtésükkel, tipologizálásukkal legalább százötven éve foglalkozik már a hazai és az európai tudomány. Rómer Flóris, Csontos János, Ráth György, Gulyás Pál és Végh Gyula neve említendő feltétlenül; legutoljára Koroknay Éva foglalkozott a corvinakötésekkel, ő különítette el az Ulászló-koriakat. Felderítetlen darab talán nem is akad közöttük, bár épp Rozsondai Marianne talált egy ősnymtatványt Västeråsban, Svédországban, amely a Corvina végjátékában kap szerepet. A most közölt bélyegzőtáblázatok minden eddigi publikációnál teljesebbek. A Szerző alapvető új felismeréseket fogalmazott meg: a feliratok olasz ortográfiával íródtak, tehát feltehetjük, hogy az ismeretlen könyvkötő olasz volt. A bécsi Lucrétius-corvina évszáma hamisnak bizonyult, ezt a bevezetőben említettem. Nagy felfedezés még Lucas Coronensis identifikálása is, akit a nemzetközi kutatás laza mozdulattal meggett Mátyás könyvkötőjének. Ő is csak jóval Mátyás halála működött Budán. Rozsondai Marianne volt az, aki

ezt a kérdést – hogy ti. Mátyás király könyvkötője „vlach” volt-e – véglegesen lezárta, amikor a téves információ forrásául szolgáló párizsi Mynas-kódex kötéstábláit sikerült az 1510-es évek végére datálnia és nyolc másik könyv kötésével együtt Budára lokalizálnia.

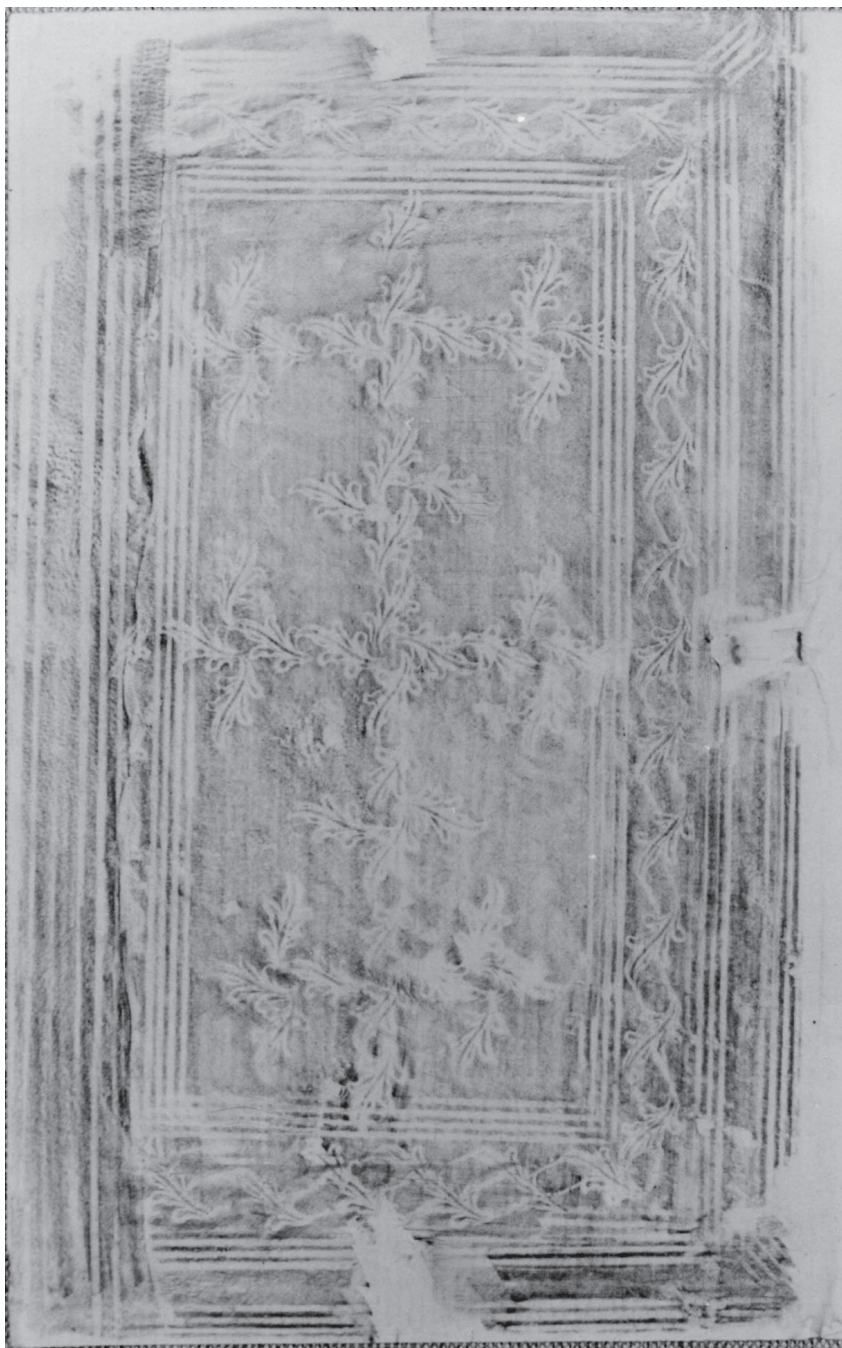
Ezzel már át is léptünk a Corvinán túli időszakba. A Jagelló-kornak a könyvkultúrája is hihetetlenül gazdag. Szerencsére Koroknay Éva itt óriási anyaggyűjtést végzett, és az adatokat csoportosította is – könyve közel félévszázaddal ezelőtt jelent meg. Itt látszik az előmunkálatok fontossága. Rozsonдай Marianne Koroknay művéből kiindulva teljesen újra írta a Jagelló-kori magyar kötetstörténetet. Megtriplázódott az emléanyag száma is, és mások lettek az összefüggések. Ezekre most nem térek ki; nem élek vissza az olvasó türelmével. A monográfiában mintegy kilencvenoldalmi terjedelemben tárgyaltnak. Báthory Miklós váci püspök könyvtárának kötetait szeretném csak kiemelni, mert ezeket Rozsonдай Marianne-nak a kötés alapján sikerült kiegészítenie az oxfordi Keble College Ficino-ösnyomtatványával.

Már ez a rész is nagyon izgalmas, hisz a Jagelló-kor művelődésében, művészetében sok a felderítetlen részlet. Ami azonban a középkor után következik, igazi 'terra incognita'. Mostantól fogva Rozsonдай Marianne táblázataira lesznek a turistajelzések az utána jövők számára. A kötetben a Buda elestét (1541) követő évtizedek még a reneszánsz korszakhoz tartoznak. „Német típusú magyar reneszánsz könyvkötések”, mondja az alfejezet címe, és nagyszombati, németújvári, pozsonyi köteteket gyűjt együvé, csoportosít a 16. század második felétől kezdve. Különösen fontos kérdés, legalábbis számomra, hogy a Jagelló-kor budai reneszánsz kötése egyedi stílusának nincs folytatása, miután az oszmánok másfél-két évtized alatt kiradírozták az ország közepét. A reneszánsz e szakaszát a habánok kötése zárják, teljes joggal, hiszen ezek itt készültek, itt is használták őket, és az anabaptisták kerámia- és üvegedényei, kályhái Magyarországon az elit kultúrájához tartoztak. E tekintetben különösen érdekes, hogy Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmének* is van habánkötésű példánya. Utóbbi újdonság; hiányzik a habán kötések 2011-ben megjelent – Rozsonдай Marianne által egyébként igen sok magyarországi adattal gazdagított – német monográfiájából is.

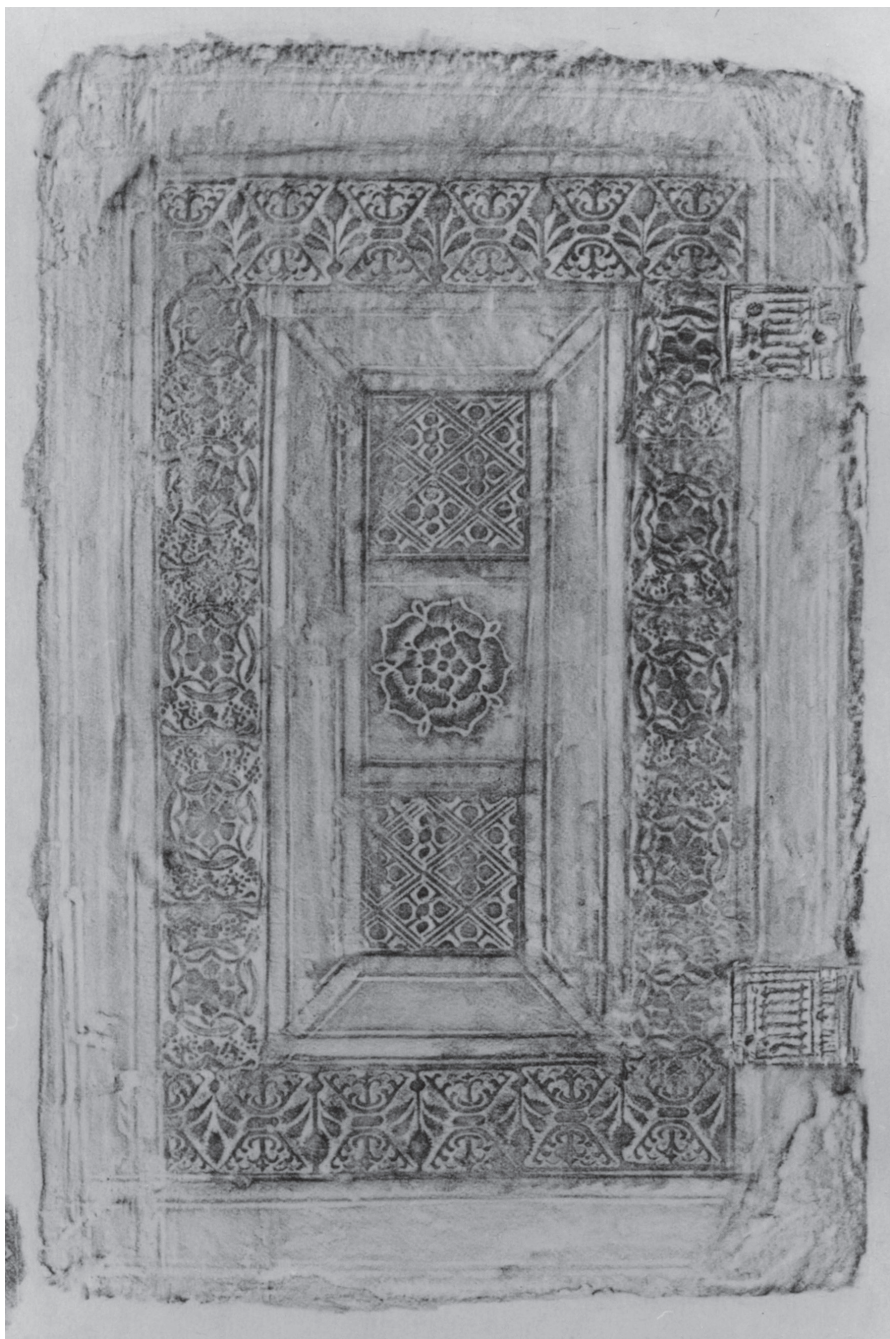
A következő nagy fejezetek címei immár századokat jelölnek, mutatva, hogy a stílus kategóriák nem igazán használhatók a továbbiak rendszerezésében. A 17–18. század egyik felét az erdélyi kötések teszik ki, a másikat a felvidékiek és a nyugat-magyarországiak. A városi könyvkötőműhelyek lesznek a főszereplők, bár a könyvkötőcéhek viszonylag későn jönnek létre. A kötések reprezentatív szerepe egyre kevésbé érvényesül, egyre kevésbé érdekes. A könyvben készülni helyük meghatározása továbbra is a fő cél. Tudománytörténeti szempontból persze ismét előjön, hogy a stílus kategóriák – például a „barokk” vagy a „rokoko” – nem ugyanazt jelentik, mint a művésztörténetben. A kötetstörténetben ezek jól definiált terminus technikusok. Maga a művészettörténet a 18. században és később már annyira gazdag építészeti, festészeti, szobrászati és iparművészeti emlékekben, hogy a könyvkultúrával alig foglalkozik. Az utolsó másfélszázadra nézve a művészettörténet-írás haszonnal forgatja majd Rozsonдай Marianne monográfiáját, de a saját szempontjait érvényesíti majd. Minél közelebb ér a saját korához a régi korok kutatója, annál elfoglaltabb lesz – így vagyok ezzel én is –, Rozsonдай Marianne például nem szívleli a historizmust. Tíz éve én sem szerettem, ma már érdekel; korábban nem szerettem az art decót sem.

A könyvben rejlő történeti narratíva tehát a vége felé közeledve – ahogy jeleztem a bevezetésben – egyre szaggatottabbá válik. Két pontot érdemes még kiemelni: a debreceni festett pergamenkötéseket és a művészkönyvek problémáját.

A debreceni festett-aranyozott pergamenkötések igazi hungaricumok. Stílusuk eredete, ha jól értem, nem deríthető fel pontosan. Évtizedeken át készültek a 18. század közepétől a 19. századig. Debrecenben mesterremekként előírás volt négy könyvet is bekötni, és a Nagykönyvtár ezekből sokat megőrzött. Különös ellentmondás, hogy a színpompás kötések kompozíciója régies, bélyegzőik motívumkincse viszont új. Az a – szintén debreceni – specialitás ötlük az eszembe, amely az oszlopos kannák sorozatában mutatkozik meg: a 16. századi reneszánsz kannaforma, monumentá-

2. ábra: A jénai Guarino-kódex kötéstáblájának rajzlevonata Rómer Flóris hagyatékában (Budapest, OSZK, Kézirattár, Fol. Hung. 1110/I. fol. 179r)

3. ábra: Rozsondai Marianne rajzlevonata egy colligátum kötéstáblájáról; a kötés Lucas Coronensis munkája (Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 09/1166.)

lisra növelve, a 18. században is követendő minta marad. E nagyszerű művek kései példáin azonban megjelennek a rokokó ornamentumok.

A művészkönyvek már az utolsó, rövid kitekintő fejezet tárgyát képezik. Könyvek-e még egyáltalán ezek a művek, vagy könyv alakú plasztikák, a szobrászat speciális alfaját alkotva? Mit reprezentálnak? Hisz a könyv korábban könyvként, könyvtárként jelezte a tulajdonos igényeit, aki mégiscsak olvasott. Nehéz ügy, nem annyira könyvtörténeti, mint inkább kortárs művészeti probléma, vagy legalábbis ez is, az is. Nagyon jól tette a szerző, hogy ezt is megmutatja az olvasónak. Innét visszatekintve a kötések történetére, sok új kérdést lehet föltenni.

A bennem lakozó kisördög ezen a ponton – az önálló művészi alkotás a kérdés – újabb problémát szeretne fölmutatni. A ceruzalevonat, az Abreibung, nemcsak kutatási eszköz, hanem grafikai alkotás is. Szinte látom a régi könyvesek meghökkenését. Pedig így van: a papírra készült ceruzalevonat, a frottázs, önálló grafikai lapként is megállja a helyét. Kétségkívül egyéni a stílusuk. Rozsonдай Marianne keze például nagyon finoman futó nyomokat hagy, halvány levonatokot készít, a sötétebb részek a mintákat hangsúlyozzák, látni, hogy ott nyomja meg a puha ceruzát, ahol bélyegző van. Az üres felületeken sietős mozdulatokkal dolgozik, de a filéták vonalának éleit mindig precízen végig követi. Koroknay Éva levonatainak összképe más, nála a sima felületek is egyenletesen sötétek, utólag lettek besatírozva. Rómer levonatai halványak, nem kontúrosak, nem is teljesekek, valóban segédletek, pedig Rómer szépen rajzolt. Végh Gyula akvarelljeit nem is említhetném itt, annyira speciálisak, nem alkalmasak a bélyegzőazonosításra. Viszont karakteresek az egésze nézve, és Rozsonдай Marianne is fölhasznált egyet közülük, a stuttgarti Augustinus-corvina képét. Szép gesztus a nagy előddel szemben.

A tudományos monográfiát – a teljesség kedvéért lajstromozom – rövidítés- és képjegyzék zárja, valamint mutatók, amelyek között a modern őrzőhelyek indexe is szerepel. A Szerző saját bibliográfiáját is közli a mutatók előtt, ami rendkívül hasznos a kutatók számára. Egyúttal jelzi, hogy a Szerző is tisztában van műve súlyával.

Ilyen hatalmas összefoglaló munkát ugyanis nem lehet csak másodlagos művek felhasználásával megírni. Kíváltkodik akkor nem, ha ezek a másodlagos művek hiányoznak. A Szerző szerényen szabaddzik, hogy sokszor kellett elődei munkásságára támaszkodnia, de jól tudjuk, hogy a fél kezűnkön meg lehet számolni, hány komoly munka áll ott ebben a sorban. Az anyaggyűjtés és a korábbi adatok ellenőrzése sem volt egyszerű feladat. Nem olyasmi, amit ripsz-ropsz el lehet végezni. Egyenként kézbe kell venni ugyanis a világ minden tájára szétszóródott köteteket, ellenőrizni a kiadói és bibliográfiai adatokat, a possessor-bejegyzéseket, és főképp elkészíteni az eredeti kötésről a rajzlevonatot. Nem arról van szó, mint egy középkoros történész esetében, aki átrágja magát a levéltári fondon (esetleg csak online üzemmódban), majd eljut a megvilágosodás pillanatáig, hanem a célzatos keresés a mi esetünkben olyan munka, mintha igazi tűt keresnénk az igazi szénakazalban. Emellett marad a tallózás, amelynek során viszont minden a kezébe akad a kutatónak. Jó esetben beengedik a raktárba, mint annak idején Rómer Flórist, aki így találta meg – a régi kötések egyenként leemelve a polcokról – a két veronai Livius-corvinát. Nem túlzás: egy fél élet kell ahhoz, hogy valaki komoly eredményre jusson ezen a terepen. Abban a könyvben, ami előttünk fekszik, a személyes bibliográfia tanúsága szerint is sok-sok évtized szorgalmas munkája akkumulálódott. Ez nem metafora, hanem maga a kézzelfogható, ceruzalevonat-csoportokba gyűlt valóság. A magyar tudomány – könyvesek, irodalmárok, történészek és művészettörténészek közössége – végtelenül hálás kell legyen, hogy Rozsonдай Marianne elvégezte a munkát és megírta ezt a könyvet. Nem egyszerűen könyvet írt, hanem sikerült megfogalmaznia az európai könyvkötéstörténet egyik fejezetét, azt, amelyik eddig hiányzott: a magyar fejezetet.

MIKÓ ÁRPÁD

A Zaragozai Egyetem (Universidad de Zaragoza) újabb könyvtörténeti kiadványai. Mi, magyarok, sokat panaszkodunk. Kis nép, „jaj, a legyőzötteknek”, nyelvünk és kultúránk iránti érdeklődés folyamatosan csökken (tegyük hozzá rögtön, mindkettőt mi felejthetjük el, és romboljuk a tudatlanságig, de azt tudottan – és ezen is sajnálkozva, önmagunkat sajnálva – tesszük). Tudományos eredményeink elfogadtatásához a világra erőltetett 'lingva franca', az angol közvetítése kell, és egy idegen nyelven, bárki, bármikor, helyzeti hátrányban van. De mit mondanak a spanyolok? Nagyobb nép, nagyobb kultúra, világnyelv, és mégis, rájuk is ráerőltették az ánglus egyenmázt, akkor is, ha a világ spanyolul beszélő népessége nő. A mediterrán lelki alkat, mondjuk úgy, az emberieségét (annak állatiasságával együtt) megőrző, és létét élvező attitűd számára az a kérdés, hogy „nemzetköziesített-e a tudományunk?”, vagy „jól látszunk-e a világban?” valójában másodlagos kérdések, amelyek hiányában még emberek, akárha tudós emberek maradunk. A spanyol könyvtörténetírás eredményei a mi, közép-európai világunkból nem nagyon látszanak, a kiadványok nem nagyon jutnak el a nyugati keresztény Európa keleti, északkeleti végeire. Még a könyvtörténészek Mekkájába, wolffenbütteli *Herzog August Bibliothek*ba, vagy a *University of St Andrews* – egyébként jelentős – könyvtörténettel foglalkozó tanszékeire sem. Persze ha valaki a lyoni *Bibliothèque de la Part-Dieu* régi könyves olvasójának kézikönyvtárát is látókörében tartja, akkor ott már jelentősebb spanyol (és portugál) kézikönyv állomány áll rendelkezésére, még akkor is, ha az utóbbi tizenöt évben ez is jelentősen amerikanizálódott.

A könyvsorozatok, a szakmai folyóiratok léte, dacára ezek intézmény jellegének, nagyon is személyfüggő. Egy-egy hangsúlyos, fajsúlyos egyéniség szakmaisága, emberi tekintélye alapozza meg ezeket, és tartja fenn őket addig, amíg nem jön egy újabb, már nem az ő iskolájához tartozó hasonló formátumú szakember, aki újat alapít. A régi aztán tovább létezik, talán sokáig is, és ha szerencsés az ország, a kulturális közösség, nemes versengésükben közösen alkotnak nagyot. Az *Universidad de Zaragoza* Bölcsészettudományi Karának magyarosan Könyvtártudományi és Tudománytörténeti Tanszékén (*Departamento de Ciencias de la Documentación e Historia de la Ciencia*) 2015-ben indult újjá évkönyv jelleggel egy új könyvtörténeti folyóirat:

Titivillus, Revista Internacional sobre Libro Antiguo – International Journal of Rare Books, I (2015) – .

A főszerkesztő, Manuel José Pedraza Gracia, az említett tanszék oktatója. Az évkönyv több szempontból igazolja a bevezetőben elmondottakat. A szerkesztőség a zaragozai és a madridi egyetemek szakértőiből, és a spanyol Nemzeti Könyvtár munkatársaiból verbuválódott. A tudományos tanácsba spanyol és olasz szakembereket hívtak, évről évre kiegészítve a névsort latin-amerikai, görög, dél-franciaországi kollégákkal. No és egy-egy angliával, hiszen mégiscsak ... (persze kiválasztva, az Ibériai-félsziget iránt érdeklődő kollégák). Az angломániát egyébként nem erőltették túl, bár a semmitmondó, ámde 'comme il faut Abstract'-ot ők is közölnek a tanulmányok elején.

A főszerkesztő minden évet egy *Editorial*al kezd, és persze az első év kiadói jegyzetét Titivillusnak szentelte. Ez a démon az ibériai világban sokkal elevebben van jelen, mint a germán, a szláv, illetve a közép-európai térségben. Talán azért, mert környékünkön kevesebb volt a scriptorium, aztán a nyomda, így a másoló hibáját, vagy éppen a „nyomda ördögét” kevesebbszer kellett emlegetni (bár azért mindenütt ügyködik ez a démon). Pedig a 13. században éppen az alemann Caesarius Heisterbacensis (cca. 1180–cca. 1240) értekezik róla először (ő, aki az egyik első Árpád-házi Szent Erzsébet legendát is írta), majd a ferences Johannes Galensis (John of Wales; †1285). Persze Titivillus zavarja össze a szavakat a liturgiát végző egyháziak szájában, és más gazságokra is képes (akár Magyarország is).

Titivillusról elnevezni egy könyvtörténeti lapot tehát kockázatos dolog, de bátorság is, talán egyfajta 'captatio benevolentiae', vagyis a démon előzetes kiengesztelése; de mindenképpen medi-

terrán gondolat: csak igazi humanista lélek gondolhat ilyenre, persze úgy, igazi filológusként, hogy Titivillus valamennyi lehetséges felbukkanását számba veszi. Végző soron az „új könyv”, az elektronikus világ megjelenését is ennek a démonnak tulajdonítja. Valóban, Titivillus a szöveg, a könyv, a könyves emberek liturgiájának teljes megrontására tör? Nos, ezt kell ellensúlyozni, akár a vele való kiegyezéssel is.

A kézzel készült könyv történetének nemzetközi lapja. Ilyen van már több is, persze a nemzetköziséget franciásan, vagy éppen most, spanyolosan kell érteni: a nyolcvan, kilencven százalék spanyol téma mellé, összehasonlító jelleggel kell más példa is. Olasz, francia, portugál, a régebbi korokból bizánci, vagy éppen latin-amerikai. Vagyis nem anakronisztikusan gondolkodva. Angol kultúra, vagy német, akkor, amikor valóban olyan hatás érte az ibériai világot. Például „Németország évszázadában” (Henri-Jean Martin), amikor a német művészek/mesterek elvitték a nyomtatás tudását mindenhol a nyugati keresztény világba. A *Titivillus* folyóirat kötetei ritkán tematikusak, de előfordulnak ilyen blokkok, és egy-egy könyvtörténeti konferencia anyagát is közlik. Ilyenkor a 220–230 oldalas évkönyv terjedelme megduplázódik.

A nemzetközi jelleg azonban főként a mindenütt vizsgált történeti témák sorra vételében, és azok elméleti hátterének azonosságában mutatkozik meg, amelyre alapozva egy új könyvsorozatot is indított az említett Tanszék, ugyancsak Manuel José Pedraza Gracia sorozatszerkesztésében.

... **in culpa est**, amely sorozatot is az említett démon inspirálta, tudniillik „Titivillus in culpa est”, vagyis ő a felelős minden hibáért, és – ahogy az eddig mondottakból kiderül – őmiatta alapít lapot és könyvsorozatot a Tanszék, hiszen ha nem teszik, a könyv eltűnik, története homályban marad. A baj elől nem futhatunk el, cselekedni kell (‘in culpa est animus, qui se non effugit umquam’). A könyvsorozat nemzetközi mintákat követ, főként ‘francophone’ példákat. Ahogy a *Titivillus* című évkönyv az *École pratique des hautes études* (Frédéric Barbier) által alapított, a Droz kiadónál megjelenő annalest (*Histoire et civilisation du livre, Revue internationale*), az ... *in culpa est* a *Maison d’Érasme* (Anderlecht) alapította, napjainkban a Brepols kiadónál megjelenő *Nugae humanisticae* sorozatot. Ennek megfelelően ezek a kötetek tematikusak, estenként egy-egy konferencia anyagát foglalják magukban. A kötetekben elmaradtak az angol nyelvű összefoglalók.

Los paratextos y la edición en el libro Medieval y Moderno, ed. Helena Carvajal González, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2016 (... in culpa est, 1), 143 p.

A kéziratok és nyomtatott könyvek főszovegeit kísérő szövegek, és mint ebből a kötetből hangsúlyosan is kitűnik, a képek kutatásának évszázados irodalma van, de az 1990-es évektől – nem függetlenül az informatikai eszközök kínálta elemzési lehetőségektől (Titivillus csábító eszköze?) – egy új szakirodalmi hullámról beszélhetünk. Konferenciák sora foglalkozott a kérdéssel, a ‘paratextus’-nak már új tipológiája is megalkotott, amelyben helyet kapnak az iskolai szövegek tanár, vagy a diák által megjegyzésekkel kísért változatától a szövegközi képek ‘paratextus’-ként való értelmezéséig minden. Ebben a kötetben a kilenc tanulmány közül hat valamilyen formában a képek szövegértelmező, szöveget illusztráló, a szöveget kiegészítő jellegével foglalkozik, főként kézíratos példákon. Számomra az egyik legérdekesebb Helena Carvajal González tanulmánya Hrabanus Maurus *De laudibus sanctae Cruce* fennmaradt kézíratairól és kora újkori kiadásairól abból a szempontból, hogy a szerző képének megjelenése milyen funkciókkal bírhatott a különböző megjelenési időszakokban, és mennyiben függ össze a kéziratok illusztrációja, a nyomtatott könyvekben található arcképekkel. Az esettanulmányok mellett átfogó elemzést is olvashatunk a spanyol barokk könyv ajánlásainak (‘dedicatio’, ‘Widmung’) vizsgálata alapján a kultúra jellegének változásairól, azaz lényegében a 17. századi spanyol könyv társada-

lomtörténetét (Rosa Margarita Cacheda Barreiro). A szerzői reprezentáció jellegét az üdvözlő versek elemzésével ismerhetjük meg a kora újkori cordobai szerzőkről szóló esettanulmány kapcsán (Carlos M. Collantes Sánchez), míg a jogi (a kiadás körülményeiről, engedélyeztetéséről szóló) 'prelimináriá'-k vizsgálatával visszatérünk a könyv társadalomtörténetéhez (Fermín de los Reyes Gómez).

Carlos Clavería Laguarda, *¿Cuánto cuesta leer! Reflexiones sobre el precio de algunos libros Españoles (1543–1806)*, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2017 (... in culpa est, 2), 84 p.

Mennyibe került az olvasás? Mármint, mennyibe került egy-egy könyv, népszerű, vagy kevésbé ismert szerző kiadása, és ezen keresztül a könyv ára? Nem egyszerűen arról van szó, hogy megismerjük a könyvkiadás folyamatában keletkező költségeket. Ez ugyanis a spanyol levéltári viszonyok közt lehetséges már a 16. századtól kezdődően (megmaradtak a kiadói levéltárak, bennük a betűk ára, a metszetekre fordított pénz, a korrektor fizetése stb., stb). A szerző szemlélete a könyv és az olvasás társadalomtörténetére alapozódik. Az olvasó közönség is befolyásolta az árat. Ez az, amit a 21. századi, főként szakkönyvkiadók elfelednek, amikor az összes költséget és a szerény hasznot is biztosítva látni kívánják egyáltalán ahhoz, hogy belefogjanak a kiadásba (az eladás, így, nem igazán érdekli őket). Nem volt ez mindig így, és ezt a spanyol könyvkiadás példáin mutatja be a szerző, a jelenségek két és fél évszázados változásaival együtt.

***Del autor al lector, El comercio y distribución del libro Medieval y Moderno*, dir. Manuel José Pedraza Gracia, eds. Yolanda Clemente San Román, Nicolás bas Martín, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2017 (... in culpa est, 3), 213 p.**

A kiadó jegyzetén kívül hét tanulmány foglalkozik a spanyol könyv kereskedelmének szempontjaival a késő középkortól a 19. század első harmadáig. A tanulmányok átfogóak, elméleti jellegűek, vagyis nem csupán egyes esetekre koncentrálnak az általános tanulságok levonása előtt. A spanyol könyvkiadás az Ibériai-félszigeten komoly ellenőrzés mellett bővült (volumenében éppen úgy, mint tematikájában, és közben – az inkvizíció tevékeny közreműködésével – kialakult a spanyol irodalmi nyelv). Az 'editorial' jellegű bevezetés Manuel José Pedraza Gracia tollából ezt a jelenséget kíséri végig a jelzett időszakot tekintve. Az egyes tanulmányok reflektálnak is megállapításaira, néhol kiegészítik, néhol vitatkoznak vele. Külön olvashatunk a órás könyvek kereskedelmi lehetőségeinek változásairól a kéziratvilágból a nyomtatottba való átmenet idején (Francisco J. Docampo Capilla), a magánkönyvtárak kialakulásáról, az magánszemélyek közötti könyvforgalomról kapunk képet 16. és 17. századi példákon (Camino Sánchez Olivera), majd Trevor Dadson mutatja be a szórakoztató könyvek piacát a 17. századi spanyol területeken. A három utolsó írás a spanyol könyvkereskedelem egyes fejezeteiről szól, különböző források elemzésével. Így a kiadói és aukciós katalógusok (Yolanda Clemente San Román), kiadói levelezés (Alberto Gamarra Gonzalo) kerülnek terítékre, illetve a 18. századi londoni és párizsi könyvpiacra kerülő spanyol könyvekre vonatkozó vegyes források (Nicolás Bas Martín). (Itt nagyon hiányzott nekem egy fejezet a prágai és a bécsi spanyol könyvpiacról, hiszen a Habsburg Birodalom központjaiban ez ismert jelenség – no meg, ha már nemzetköziség, és ugye egy Európa ... még a Közös Piacnak [= EU] is tagja Ausztria és Csehország.) A kötetben Carlos Clavería Laguarda egy érdekes kísérletet tesz arra vonatkozóan, hogy a különféle Suetonius *De vita caesarum* munkájának kiadásai kereskedelmi értéke miként változott a szöveg filológiai kiadója (pl. Giovanni Baptista Cesario, Erasmus, Beatus Rhenanus), a kiadó (Aldus, Frobenius), illetve az ajánlásban szereplő személyek (pl. a százsz Bölcs Frigyes, stb.) ismertségének és elismertségének függvényében.

Doce siglos de materialidad del libro, Estudios sobre manuscritos e impresos entre los siglos VIII y XIX, dir. Manuel José Pedraza Gracia, eds. Helena Carvajal González, Camino Sánchez Oliveira, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2016 (... in culpa est, 4), 606 p.

Napjainkban ez a leginkább felkapott téma: a könyv tárgyasululásának és tárgy jellegének a története. Abban az értelemben, hogy az íráshoz, és a könyv előállításához során használt anyagok, az előállítás technológiai és technikai, továbbá esztétikai előállításának vizsgálatával mondunk újat akár a szöveg terjedéséről, vagy éppen egyes technológiák vándorlásáról. Zaragozában 2016 szeptemberében szervezték a második *Congreso Internacional sobre el Libro Medieval y Moderno*-t (az első anyagát a *Titivillus* 2015. évi kötetében adták közre), így az 'editorial'-t követő 33 tanulmány alapja az ott elhangzott előadások. Persze a sok tanulmányt tartalmazó kötet címe és tartalma, mint nagyon sok esetben, most is eltér egymástól. A kongresszus egy adott baráti kör találkozója (mint általában), és mindenki arról beszélt, amivel éppen foglalkozott. A kötetben két francia, két olasz nyelvű, és egy portugál előadás is helyet kapott, minthogy a találkozó nemzetközi volt.

Természetesen minden szerző megindokolja, miként kapcsolódik a saját könyvkiadásról, könyvkereskedelemtől, vagy könyvtárak tartalmi összetételének változásairól szóló előadása a könyv, „mint tárgyasult, kulturális tárgy” *materialitásához*, valójában azonban kevés előadó foglalkozott a könyv anyagának fizikai összetételével. Persze kifejezetten ilyen témájú tanulmányokat is olvashatunk a kötetben. A könyvkötés történetéből több, a kötés anyagának változásáról szóló írás a középkori textilkötésektől (Laura Rodríguez Peinado), a 18. századi bibliofil egyedi kötés megoldásokig (Yohanna Yessica Flores Hernández), vagy a nyomtatott könyv anyagi, technikai megoldásairól a nyomdászat felfedezésétől annak iparosításáig. Olyan esettanulmányokkal, amely például Ovidius *Metamorphoses* című művének változatait a megvalósítás technikai megoldásai szerint mutatja be egy 19. század eleji kiadás kapcsán (Patrícia Meilán Jacome).

Sandra Establés Susán, *Diccionario de mujeres impresoras y librerías de España e Iberoamérica entre los siglos XV y XVIII*, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2016 (... in culpa est, 5), 578 p.

A nyomdászok korán haltak. A folytonos ólommal való munkálkodásnak is köszönhető volt ez. A nyomdák, sokszor a kiadók is, a feleségekre szálltak, és az új férj vitte tovább a vállalkozást. Persze sokszor az asszonyok is. Sandra Establés Susán nem egyszerűen monografikus feldolgozást adja a címben szereplő témának, hanem egy prozopográfiát tartunk a kezünkben. Először évszázadonként bemutatja a szereplőket, az asszonyok kiadói stratégiáját, és munkájuk láthatóságát, majd ez után következik az adattár az életrajzokkal. A kötet függelékében pedig 15 kiadó család genealógiai táblázatán keresztül is megmutatja, hogy mely korszakokban vitték tovább az üzletet a család nőtagjai.

Carlos Clavería Laguarda, *Los correctores: tipos duros en imprentas antiguas*, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2019 (... in culpa est, 6), 153 p.

Az általános könyvtörténeti egyetemi kurzusokon is tanítjuk, hogy a 'corrector' a korai nyomdákban a legnagyobb tudósok közül került ki. Munkája egy-egy jól megőrzött kiadói levéltár anyagából pontosan leírható. Sok szövegkiadás pontossága köszönhető nekik, hiszen sokszor a kortárs szerzők stílusán is változtattak, amellet, hogy nyelvi hibáikat kijavították. De a 'corrector' munkája minden máshoz kötődött egy nyomdában (szerző, vagy szövegválasztásban a kiadó, majd a betűmetsző, a szedő, a nyomómester). Így, Clavería Laguarda kismonográfiája a teljes nyomdai munkafolyamatot leírja, persze a szöveg 'corrector'-a szempontjából. Kiadványa és szerzője válogatja,

de ő, már az első döntéseknél is jelen kell, hogy legyen, és volt is, ahogy a szerző történelmi példákkal bizonyítja. Ha egy Rotterdami Erasmus dolgozik Frobeniusnak, és éppen Juan Luis Vives szövegét adják ki, akkor Erasmus és Vives levelezése egy-egy szöveg helyi helyessége kapcsán filológiai történeti pillanat. Ha ókori szerző kiadását javítja a 'corrector', ő maga is sajtó alá rendező, összevet ('collacional') különböző szövegváltozatokat. Egy kortárs szerző művét ugyanakkor sokszor nem összeolvasva a szedést ellenőrző személy, hanem fejből olvasta, és adott esetekben belejavított a szövegbe a szerző megkérdése nélkül is. Az idő előrehaladtával, ahogy a könyvek kiadására többféle szakma szakosodott, és elvált a kiadó a nyomdától, a kiadó a kereskedő cégtől, a 'corrector' munkája a nyomdában már nem ugyanazt a felelősséget igényelte, és már a 17. századtól sok helyen nem képzett, önálló alkotásra is képes értelmiségieket alkalmaztak. (Mára addig „fejlődött” az emberiség, hogy a kiadóknak szerkesztője sincsen, nem hogy korrektora – biztosan ez is Titivillus műve.)

Representatividad, devoción y usos del libro en el mundo Medieval, ed. Helena Carvajal González, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2019 (... in culpa est, 7), 147 p.

A nyolc tanulmányt magában foglaló kötet jól mutatja a spanyol középkori könyvművészet és könyvkultúra gazdag forrás ellátottságát, és hatalmas szakirodalmi örökségét. A 9. századtól a 'reconquista' lezárulásáig tartó időszakból hoznak példákat a szerzők. A könyv értékét többféleképpen körbejárják: a vételártól kezdve a használati, illetve az erkölcsi, a nevelő (didaktikus), illetve szellemi értékig. Az ibériai félsziget középkori liturgikus hagyományának áttekintése is megtörténik (Mercedes López-Mayán), hiszen – és utalunk ismét Titivillus ördögi eszközének, az IT technológiának előnyeire – ma, a szétszóródott korabeli kódexanyag áttekintése már lehetséges, vagyis teljes földrajzi régiók liturgikus hagyománya írható le úgy, hogy hasonlítható más régiókéhoz. (Magánvéleményem, hogy ha ma az „Euro-regio” fogalma földrajzilag a középkori liturgikus régiókat fedné le, közelebb jutnánk – a talán komolyan csak kevesek által vágyott – Európához. Elkerülhetnénk az olyan bornírt jelenségeket, ahol mondjuk Trier nem Luxemburggal egy Euro-régióhoz tartozik, no meg, megakadályozható lenne, hogy kisebbségeket a régiónkénti 20% alá szorítással 19. századi viszonyok közé kényszeríthetnek [mint a demokratikus Szlovákiában, vagy Romániában] – a könyvtörténet is tanít.) Részben a liturgiátörténethez is kapcsolódóan figyelemre méltó a monasztikus élet szókinccse változásának bemutatása (Elisa Ruiz García). A középkori könyv ikonografikus jellemzői örökzöld téma a művészettörténészeknél kívül az olvasás történetét kutatóknak is. A kötetben két tanulmány is foglalkozik ezzel, részben időben elválva – 9–10. század: Vincent Debais; 12–15. század: Helena Carvajal González –, részben tematikusan, hiszen amíg előző a szöveg szereplőinek vizuális megjelenítésében rejlő kulturális üzenetekről értekezik, utóbbi a képnek a kegyességi értékeit vizsgálja, vagyis az elemi olvasási készséggel rendelkező, vagy akár az olvasni tudó híveknek a lelki elmélyülésére gyakorolt hatást.

La fisonomía del libro Medieval y Moderno, entre la funcionalidad, la estética y la información, dir. Manuel José Pedraza Gracia, eds. Camino Sánchez Oliveira, Alberto Gamarra Gonzalo, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2019 (... in culpa est, 8), 556 p.

Egy újabb nemzetközi konferencia anyaga, 38 tanulmány. Egy angol, egy mexikói, kettő olasz, de tematikájában még néhány olasz párhuzam, egy holland és egy dél-németalföldi. Úgy a könyv arculatának vizsgálata, mint annak funkcionalitása könyvtárnyi szakirodalmat tud magáénak. Mégis Pedraza Gracia kollégánk milyen új programelemekkel hívta össze a találkozót? Erről az 'editorial' jellegű bevezetésében ír. Kiinduló-, és következetes nézőpontja a könyv értéke, és ez esetben tartalmi értéke, még akkor is, ha a könyv „kinézete”, például díszítettsége az anyagi, pénzületi érték-

ket is meghatározhatta. Alapvetően a használhatóság és az esztétikai elemek, mint érték az, ami őt, és ezzel a konferencia szereplőit érdekelte. Eset-, összefoglaló-, illetve elméleti írások is találhatók a kötetben, a korszakok arányait tekintve harmada középkor és kéziratosság, harmada korai nyomdászat, majd harmada a már fejlett nyomdatechnika időszeke, a 19. század első évtizedéig. Nem csupán a luxus kivitelű, gazdagon díszített kódexekkel találkozunk, kifejezetten tanulságos Jorge Jiménez López írása a középkori iskolai könyvek formavilágáról (szövegtűkör, jegyzetek, kommentárok helye, illusztráció). A középkori kéziratok képeinek elhelyezése, formák és ezek funkciói kérdéskör elméletileg Michelle P. Brown foglalja össze (angolul). De tartalmilag hihetetlenül gazdag a kötet, a kora újkori képversektől a nyomtatott liturgikus könyvek képi világának elemzéséig. Természetesen számos tanulmány érinti a szövegtűkör kialakításának a fontosságát ('mis en page'), a betűk formavilágát, a kezdőbetűk esztétikai megalkotását. A 16. századi könyvre vonatkozó ismeretek elméleti összefoglalásának feladatát Manuel José Pedraza Gracia tekintette át, persze a spanyol könyvekre koncentrálva. A kötetstörténet sem maradhatott ki a témák közül, különös hangsúllyal a külső tulajdonjegyek ('supralibros') szerepére, és persze eljutunk a 18. század betűművészetének nagyságaihoz, igaz jobbára Bodoni a főszereplő (Pedro M. Catedra, Andrea De Pasquale).

A könyvtörténetről, azt hiszem, régóta európai szinten gondolkodnak Európában (és nemcsak a Közös Piac területén). Lassan a közép-európai régió nemzeti könyvtörténetírásainak eredményei is nyomot hagynak a nyugati rész szakembereiben. Nagy reményink azért ne legyenek. Viszont az itteni gondolkodás igyekszik követni, akárha divatszerűen csak, a nyugati szakirodalmi trendeket. A *Titivillus*, mint folyóirat, és vele párhuzamosan „*A Titivillus könyvei ... in culpa est*” modellt már Magyarországon is bevezettük, hiszen a Magyar Könyvszemle mellett útjára indítottuk a Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei sorozatot. Zaragozai kollégáink ezt persze nem ismerik, így nem mi adtuk az ötletet nekik.

MONOK ISTVÁN

SZEMLE

***Calliotheca: kincsek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárából*, összeáll. és tervezte Horányi Károly, szerk. Krähling Edit, Budapest, MTA KIK, Kossuth, 2017. 469, [2] p., ill.**

Végül is hárman maradnak: Isten, a bor és a könyv. Hamvas Béla méltán híres könyvecskéjének nyitómondatát – eléggé el nem ítéhető módon – kifacsartam és a drámai körülményre aktualizáltam. Hamvas imakönyvet írt az ateistáknak Balatonberényben, az Akadémia könyvtárosai pedig egy bibliofil kiadást készítettek az olvasók (vagy az olvasás előtt állók) számára a bibliotékában. Hamvas 1945 nyarán látott neki rövid munkájának, a *Calliotheca* (Tóth Gábor szellemes szóalkotása) megjelenésekor ádáz viták kezdődtek az Akadémiáról, míg e sorokat írom, egymillió fölé küszökött a vírusfertőzöttek száma. Éppen ideje, hogy e fenti háromnak szenteljük figyelmünk egy részét.

Bármennyire lapos közhelynek tűnik, de attól még igaz: a bezártságélmény (és ezt használhatjuk szó szerint vagy átvitt értelemben) feloldására a legjobb módszer továbbra is az olvasás. Lehetővé válik a magyar és világirodalmi klasszikusok újraolvasása, a szakirodalom pótlása, és átélhetjük ismét a szemet-lelket gyönyörködtető könyvek kézbevételeének, lapozgatásának örömét. És ez nem kevés. A *Calliotheca* egy bibliofil kiadvány a könyvszeretők számára a 'kincset őrző sárkányok', a könyvtárosok tollából. Erről az őrzésről beszél Lovász László is az olvasóknak írt üdvözlétében. Kihangsúlyozza, hogy ez nem csupán a könyvek (értsünk most ezalatt minden muzeális könyvtári dokumentumot) fizikai megőrzését, állományvédelmét jelenti, hanem azok tudományos igényű rendszerezését, valamint művelődéstörténeti jelentőségének meghatározását is. Ezeket egészítik ki az egyre inkább szerepet kapó közművelődési feladatok: az online jelenlét, a múzeumpedagógia és a tudományos ismeretterjesztés. Manapság bárhová nézünk a világban, a különlegességeket őrző gyűjtemények egyik kiemelkedő feladatává vált, hogy minél szélesebb közönség ismerhesse meg az általuk őrzött kincseket. Erre a feladatra a Lovász által is számontartott, jól képzett, tudós könyvtárosok alkalmasak, akik sok esetben évtizedes tapasztalattal és átfogó ismerettel bírnak a rájuk bízott gyűjtemény szinte minden egyes darabjával kapcsolatban. (Ide elég egy friss példa: e könyvtár kéziratárában kutatva – a bőséges szakirodalmi hivatkozásokat követve – kikértem a szoba jöhető összes levelet, ám kettővel többet kaptam, ugyanis a gyűjteményt gondozó veterán könyvtáros biztos volt abban, hogy ezeket is szívesen elolvasom és majd fel tudom használni a munkámban. Igaza lett.) Azért is fontos ezt hangsúlyozni, mert sajnos látni arra való törekvést, hogy a különgyűjteményeket megszüntessék, valamint a hozzájuk kapcsolt komplex és hatékony munkát (gyarapítás, állományvédelem, feltárás, tájékoztatás, reprográfia, múzeumpedagógia, tudományos kutatás) széttagolják.

Monok István bevezető tanulmányában a Magyar Tudományos Akadémia létrehozásának körülményeit tárgyalja. Felhívja a figyelmet arra, hogy Magyarországon (értve ez alatt Erdélyt is) nem koronás fő alapította a nemzeti intézményeket (utal a Széchényiekre, Teleki Józsefre, Batthyány

Ignáca). Hangsúlyozza az előzményeket, kitér Mátyás király könyvtárára, a lőcsei teológiai szakgyűjteményre, a nagyszombati egyetemre, végül a pozsonyi és németújvári tudóskörre is.

Babus Antal a kéziratár kincseiről rajzol átfogó képet, és ez az áttekintés új ismereteket ad a gyűjtemény rendszeres használóinak és a régi idők amatőr szerelmeseinek. (Mostanság pejoratív értelemben használatos, francia eredetű 'amatőr' szavunk eredetileg olyan személyt jelölt, aki nem hivatásszerűen, hanem csupán kedvtelésből, a téma iránti szeretetéből fakadóan műveli – többnyire – a sportot vagy a művészetek valamely ágát. Az 1861-ben önálló szervezeti egységgé váló kéziratár több mint másfél évszázados munkája jó példa arra, hogy a különgyűjtemények létrejötte nem holmi úri huncutság, hanem az európai és a magyar humán kutatásokba [kodikológia, irodalom-, művészet- és művelődéstörténet; a sort folytathatnánk] szervesen beleilleszthető [sőt, beleilleszteni-dő!] folyamat, melynek tudományos-ismeretterjesztő eredményeit látványosan bemutatják a kötetben szereplő szebbnél szebb képekkel illusztrált műtárgyak és a hozzájuk kapcsolódó izgalmas és tanulságos történetek.)

Sokan tudják már – de talán még nem elegenden –, hogy a Széchenyi téren is őriznek rejtélyes, eddig megfejtetlen kódexet, nemcsak a connecticuti Beinecke Könyvtárban (a Voynich-kéziratot). A Rohonci kódex 1838-ban került az Akadémia bibliotékájába a Batthyányak kastélyából, és azóta forgatják a tudósok jobbról balra, balról jobbra: milyen nyelven íródhatott, ki és mikor jegyezte le, és valójában miről is szól a több mint félszáz, bibliai témájú tollrajzzal díszített kötet. (Például a 21. levél rektóján valóban a háromkirályok, József, Mária és a kisdéd látható a betlehemi csillaggal.) Mivel a kézirat Literáti Nemes Sámuel kezében is megfordult, így a neves könyvgyűjtő hamisító munkásságát ismerők joggal kételkednek, hogy talán soha nem lesz megfejtése. A kódexek közismert darabjait (a Carbo-korvina, a *Bellifortis*, a bourges-i óráskönyv) vagy a magyar nyelvemlékeket (a Czech- és a Kriza-kódexeket) nem kell külön bemutatni, hiszen a korvinát megcsodálhatunk nemrég kiállításon is, ám nem árt pár szóban megemlíteni az eddig kevesebb figyelmet kapó darabokat. Ilyen a verespataki tábla, mely egyben a legrégebb, 1800 éves műtárgya is a könyvtárnak. Pápai Páriz Ferenc emlékkönyvét azért emelem ki, mert elismerésre méltó honlap is kapcsolódik hozzá (hasonlóképpen a másik csodás, Ibrahim Mütefferika életművét bemutató oldalhoz). Ez ékes példája a magas színvonalú filológia és a fejlett, tetszetős technológia szerencsés találkozásának. Megmutatja ugyanis, hogy a különgyűjteményi munka eredményeit miképpen lehet mindenki számára érthetővé és elérhetővé tenni (és itt nemcsak az online felületre, hanem a laikus olvasók elérésére is gondolok). E gondolatmenetből egyenesen következik, hogy idővel a *Calliotheca* anyaga is felkerül majd ebbe az akadémiai kincstárba. A nagy és jelentős hagyatékok (Berzsenyié, Széchenyié, Vörösmartyé, Aranyé, Adyé, Radnótié) mellett érdemes kitérni olyan, nem feltétlenül könyvtárba tartozó, ám a gyűjtemény szerves részévé váló különlegességekre, amely talán a szélesebb olvasóközönség figyelmét is megragadja: Petőfi kokárdájára, Czuczor Gergely rabláncára, vagy Ady Endre halotti maszkjára. Ugyancsak szép találkozás az olvasó számára a *Calliothecát* lapozva, mikor a legnagyobb magyar megemlékezését olvassa az egyik legnagyobb – hiszen egy külön tudományág, a tibetológia alapítójáról van szó – magyar tudósról és (ne felejtsük el!) kalkuttai könyvtárossal. Kőrösi Csoma Sándor dardzsilingi síremlékét ábrázoló képhez írt Széchenyi István pár örökvényű sort, melyek a magyar könyvtárosok szívéhez most is közel álló gondolatok: „pénz és taps nélkül, de elszánt, kitartó hazafiságtól lelkesítve”. Ne feledkezzünk el a kevésbé közkeletű könyvtári relikviákról sem. Bár az erdélyi fejedelmekről és viseletekről készült akvarell-gyűjtemények képei ismertek a magyar történelmi könyveket szívesen forgatók előtt, ám jóval kevesebben tudják, hogy eredetiben hol csodálhatják meg ezeket. Hasonlóképpen ez a helyzet a Martinovics-összeesküvés „családfájával”, Johann és Thomas Ender rajzaival is. Az irodalomtanároknak pedig fontos segédlet lehet a kiadvány, hiszen a magyar literatura jelentős darabjairól (*Szózat, Vén cigány, Az ember tragédiája, Elbocsátó szép üzenet, Harmadik ecloga*) készült művészi másolatok az alkotói folyamatokba (áthúzások, javítások) is betekintést nyújtanak.

Boross Klára és Tóth Gábor a régi nyomtatványok világába kalauzol bennünket. Nem véletlenül a legjelentősebb magyar gyűjtemények között tartja számon a szakma, hiszen ez az elsőrangú kollekció mindig is kedvelt területe volt a humán kutatóknak. A szerzők bemutatják a legjelentősebb adományozókat (Teleki és a Batthyány család, Ráth György, Kresznerics Ferenc, Vigyázó Ferenc) és pontos jellemzést adnak a könyvgyűjtemény nyelvi és tartalmi megoszlásáról. Ha a külföldi látogatók megkérdezik – és ezt nagyon szeretik megkérdezni –, melyik a legrégebbi nyomtatványa az Akadémiának, a könyvtárosok büszkén vágathatják rá, hogy a 42 soros *Biblia* töredéke, melyet 1921-ben kaptak ajándékként. A jól ismert ősnymtatványok mellett (elég itt utalni Rozsonдай Marianne és Rozsonдай Béla 2013-as nagyszerű katalógusára) említsük meg a Johannes Alexander Brassicanus számára összekötött Dürer-kötetet, Gyulaffy Lestár versgyűjteményét (Pietro Gherardi, *In foedus et victoriam contra Turcas... poemata*), Dobai Székely Sámuel Heltai-krónikáját, Jankovich Miklós és Toldy Ferenc jegyzeteivel kiegészített Ilosvai Selymes Péter-históriát, Prágay András Guevara-fordítását a I. Rákóczi Györgynek (a későbbi fejedelemnek) szóló dedikációjával és a kivégett Nádasdy Ferenc tulajdonosi bejegyzését.

Kelecsényi Ágnes és Dévényi Kinga az 1951-ben megnyíló Keleti Gyűjteményt mutatja be a bibliofileknek. A kollekció alapításában kiemelkedő szerepe volt Ligeti Lajosnak és Rásonyi Lászlónak. A legváltozatosabb hordozóanyagokon őriznek elképesztően sokszínű könyvtári dokumentumokat: nyomódúcok, illusztrált fanyomatok papíron, szerencsehozó amulettek, tibeti kották, héber, török és perzsa kódexek, Stein Aurél fotói, fakéregre írt jóskönyvek, kínai selyemkönyvek, örmény kéziratok és természetesen a már említett Ibrahim Mütefferika-nyomtatványok és a Csoma-hagyaték sorakoznak egymás után.

Isztray Simon a törzsgyűjteménybe, Hay Diana az Akadémiai Levéltárba kalauzol bennünket. Számos könyvészeti ritkaságra bukkanhatunk a törzsgyűjteményben is: megemlíthetjük a Panzer-, valamint a Hanh-féle rovarokkal és pókokkal foglalkozó kötetek színezett metszeteit, Boilly humoros képeit, illetve a William Turner rajzai alapján készült 1830-as nyomtatványt. A kutatók számára kiemelkedően fontosak a levéltárban található fondok: nevezetesen a Magyar Tudományos Tanács anyaga, az Akadémia elnökeinek, főtítkárainak és más vezetőinek iratai, illetve a Titkárság – régebben: az Akadémia Központi Hivatala – iratai. A reprodukciók között megtaláljuk a Nobel-díjas Hevesy György és Szent-Györgyi Albert magyar nyelvű leveleit is.

Jól látható tehát, hogy még mindig fontosak számunkra a különleges gyűjtemények: a *különgyűjtemények*. Továbbra is nélkülözhetetlenek a kincseket őrző könyvtárosok, akiknek egyaránt otthon kell lenniük szakmájuk tudományos életében és a ritkaságokat bemutató ismeretterjesztésben. És szükség van ránk, olvasókra is. Végezetül – *A bor filozófiája* szelleméhez híven – a *Calliotheca* olvasásához-forgatásához egy palack szekszárdi vörös dukál. A bibliofil kiadványt Horányi Károly állította össze, Krähling Edit szerkesztette, munkatársa volt (a már említettek mellett) Mázi Béla. A reprodukciók elkészítésében részt vett Láng Klára.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Riccarda Suitner, *Die philosophischen Totengespräche der Frühaufklärung*, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2017 (Studien zum achtzehnten Jahrhundert, 37). 276 p.

A fiatal olasz kutató, Riccarda Suitner könyvét olvasva egy izgalmas irodalmi nyomozás részei lehetünk. A nyomozás tárgya egy felvilágosodás kori szövegegyüttes, az 1729 és 1734 között megjelent, német nyelvű filozofikus halotti párbeszédek („philosophischen Totengespräche”), amelyek a kutató hipotézise szerint egy összefüggő, koherens szövegegységet alkotnak. A felvilágosító

dás és a heterodox áramlatok eszmétörténete iránt elkötelezett Martin Mulsow tanítványa nehéz feladatra vállalkozott. A feltárni szándékozott szövegkorpusz keletkezési körülményeiben ugyanis jóval több az ismeretlen, mint az ismert elem.

A Lukiánosztól eredeztethető halotti párbeszéd a 18. század elejének nagyon népszerű irodalmi műfaja volt, ekkor élte virágkorát. Míg a 17. században a humanizmus által újra felfedezett műfaj még teljes mértékben Lukiánosz formai modelljét követte, a felvilágosodás korára egyre inkább vitairodalommal formálódott, a közérdeklődésre számot tartó, érzékeny kérdések kockázatok nélküli megszólaltatására adott módot, később pedig privilegizált politikai propagandaeszközzé vált.

A nyomozás legnagyobb nehézségét az jelenti, hogy a röplapirodalom más műfajaihoz hasonlóan a halotti párbeszéd szerzői, kiadói és illusztrátorai névtelenül vagy álnéven publikáltak. A művek megírásának hátterében legtöbbször személyes konfliktusok, intellektuális társaságok, mesterek és tanítványok közti rivalizálás, és nem utolsósorban gazdasági érdekek húzódtak meg. Alkalmi jellegűből adódóan a halotti párbeszéd nem hosszú távú megőrzésre íródott, sokkal inkább aktuális igényeket kívántak kielégíteni, és abból valamiféle gyors hasznot húzni. Általában véve provokatív témájuk és meglehetősen személytársításuk okán (pl. egy II. Frigyes porosz uralkodó által írt halotti párbeszéd Szűz Máriát és Madame de Pompadourt helyezi egymással szembe) garantált jövedelmet biztosítottak. Mivel a műfaj regionális elterjedtséget mutat, és olyan egyetemek vonzáskörzetében jelentkezett, mint Halle, Lipcse és Jena, a fellelhető példányok is leginkább a közép-németországi könyvtárakban találhatók szétszóródva, különböző más jellegű szövegekkel egybekötve. Az elemzett filozofikus halotti párbeszédet (amelyek egyáltalán ismertek voltak) David Fassmannak tulajdonította a szakirodalom, a halotti párbeszéd műfaját népszerűsítő, *Gespräche im Reiche der Toten* címmel havi rendszerességgel megjelentetett kiadványai miatt. Suitner egyik kiemelt célja ezért annak bizonyítása volt, hogy nem megalapozott a szakirodalomnak a szerzőséget illető feltételezése.

A filozofikus halotti párbeszéd megírásának apropóját minden esetben a dialógus egyik főszereplőjének halála jelentette, aki mellé egy már korábban elhunyt közismert személyt választottak partnerül a fiktív, holtak birodalmában lejátszódó beszélgetéshez. A cél többek között az éppel elhalálózott személy előtt való tisztelgés, életrajzának és érdemeinek megismertetése volt. A beszélgetések résztvevői a 18. sz. elejének, illetve az előző generációnak prominens gondolkodói, teológusai, illetve filozófusai voltak, olyanok, mint Christian Thomasius és August Hermann Francke, René Descartes és Andreas Rüdiger, Nikolaus Hiernonymus Gundling és Johann Franz Budde, Johann Friedrich Mayer és Johann Wilhelm Petersen, Balthasar Bekker és Christian Scriver valamint Gottfried Wilhelm Leibniz.

A filozofikus halotti párbeszéd az átlagosnál műveltebb olvasót kívánt meg, aki olyan utalásokat is értett, amelyek nem közismert művekből, hanem magas színvonalú, esetleg tiltott irodalomból származtak. Ki kellett ismernie magát nemcsak az ókori és modern filozófiában, hanem a legfelsőbb körök disputáiban is (általában a pietistáknak és a velük szemben álló irányok képviselőinek vitájában. Ebben úgy tűnik az erdélyi báró Lázár János is jártas volt, akitől egy versrészletet is idéz a szerző.).

A könyv a bevezető és az első, műfaj történettel foglalkozó fejezet után 7 fejezetben tárgyalja a filozofikus halotti párbeszédet. Mindegyik fejezet egy-egy megtalált párbeszédet elemmez, a születési és terjedési kontextus egy bizonyos aspektusának elmélyítésével. Ezek az aspektusok (pl. műfaji átfedések, kiadók közti konkurenciaharcok, a rézmetszők működése stb.) a többi dialógus esetében is jelen vannak, de az adott dialógus esetében hangsúlyozottabban nyilvánulnak meg. A könyv közepén egy címlapokat, rézmetszeteket, versrészleteket tartalmazó képmelléklet segíti az olvasót a formai jegyek, illusztrációk, szimbólumok megismerésében. Nem csupán a hosszú bibliográfiából, hanem a lábjegyzetekből és az elemzésekből is kitűnik a szakirodalom nagyon alapos ismerete.

A nyomozásban csupán olyan mellékesnek tűnő jegyek segítenek, mint az oldalszámozás, pecsét, kötés, és a különböző példányok közti eltérések, a címlapillusztráció, a rézmetszetek szimbólumai és monogramjai. A sok név és a szétágazó szálak követése nem kis kihívás az olvasónak. Ennek a nehézségnek azonban úgy tűnik a szerző is tudatában van, és módszeresen vezeti az olvasót, többnyire az egyes alfejezetek, egységek végén.

Bár nem lehetséges teljes bizonyossággal megállapítani egyetlen halotti párbeszéd szerzőségét, kiadóját sem, legfeljebb a kiadás évszáma és egyes rézmetszők neve derül ki egyértelműen, a nyomozás mégis számos, a szerzőség megállapításánál fontosabb eredményre vezet. A kutakodás közben ugyanis feltárul az a félig hivatalos és félig titkos egyetemi világ („subakademische milieu”), amelyben az adott írárok születtek, a szociális és földrajzi kontextus, a 18. század eleji publicisztika gazdasági dinamikája, és megrajzolható egy viszonylag precíz olvasói profil. A szerzők és rézmetszők, kiadók utáni kutatás közben megismerhetjük a felvilágosodás korát leginkább foglalkoztató vitakérdéseket, az illusztrátorok, rézmetszők világát, a pietizmus és a különböző divatossá váló új filozófiai eszmék harcát, a könyvpiac korabeli működését, a kalózkidványokat és a kiadók, szerzők közti plagizálási és konkurenciaharcot. Merthogy a filozofikus halotti párbeszéd sok fronton vitát gerjesztettek, nem csupán filozófiai, hanem teológiai, gazdasági és személyes téren. Olyan témákkal foglalkoztak, mint pl. az apokatasztázis és chiliazmus, a lélek és a test viszonya, kínai filozófia, kabbala, matematika és filozófia, teológia, valamint exegézis közti kapcsolat, ókori és modern ateizmus, démonológia, és olyan filozófiai rendszerek, amelyek elsősorban Christan Wolf, Descartes és Leibniz nevéhez kötődtek. A szövegek gazdagok intertextuális utalásokban, és a háttérben észlelhető a heterodoxia és a ’literature clandestine’ irodalmának hatása (lásd pl. Spinoza vagy Martin Seidel *Origo et fundamenta religionis christianae*-jának értékelését).

A bemutatott könyv egy bizonyíték kíván lenni arra, hogy a nyilvános, legális kiadványok és a tiltott irodalom között létezett egy ún. félhivatalos, köztes szintje is a kommunikációnak. Ennek a kultúrharc formáját öltö kommunikációnak egyik közkedvelt főszereplője volt a halotti párbeszéd, egy olyan polemikus műfaj, amely jelentősen befolyásolta a felvilágosodás sorsát, eredményeit.

Riccarda Suitner könyvét mindenképpen ajánlom azoknak, akik a 18. századi filozófia és publicisztika iránt érdeklődnek, valamint a pietizmusnak és a heterodox áramlatoknak a felvilágosodásban jelentkező hatását kutatják.

ÚJLAKI-NAGY RÉKA

Géza Pálffy, *Die Krönungsfahnen in der Esterházy Schatzkammer auf Burg Forchtenstein, Die Geschichte der Krönungsfahnen der Länder der Stephanskronen vom Spätmittelalter bis Anfang des 20. Jahrhunderts*, Eisenstadt, 2018 (Mitteilungen aus der Sammlung Privatstiftung Esterházy, 10).

Sok tekintetben különleges az a kiadvány, amely Pálffy Géza, a Szent Korona Kutatócsoport vezetője tollából született meg néhány hónappal korábban. Pedig a téma első ránézésre nem lehet meglepetés szakmai berkekben, hiszen a szerző több éve foglalkozik a magyar királykoronázások alkalmával használt zászlók történetével. Ismeretes a fraknoi várban található Esterházy-gyűjteményben tett felfedezése a legkorábbi ilyen alkalomból készült tárgyakkal kapcsolatban, és magáról a koronázásokról, illetve a Szent Koronáról is számos alapművet tett le az asztalra a magyar és a nemzetközi tudományos közegben egyaránt. Ezzel együtt ez a kötet több szempontból elűt a megszokottól, és mivel mindez elgondolkodtató tanulságokkal jár, most ezeken a sajátosságokon keresztül méltatnám a kiadványt.

Elsőként a könyv szerkezete hökkentheti meg az olvasót. Az első – és egyben nagyobbik – felét a Magyar Királyság országainak szimbólumai, ezen belül különösen a koronázási zászlók, és a Fraknón

talált tárgyakhoz köthető koronázási ceremóniák német nyelvű bemutatása teszi ki. Mindez a kiadó profiljának ismeretében – erről később még lesz szó – érthető, így aztán, ha a kötet befejeződne a 133. oldalon, nem szólhatnánk semmit, hiszen kaptunk egy szép és tartalmas német nyelvű kötetet. Ám a könyv nem ért itt véget. Az ízlésesen tördelt, képekkel bőven illusztrált, 9 fejezetre osztott szöveget egy rövid megjegyzés követi Alojz Ivanišević tollából, majd angol, magyar, horvát, szerb és szlovák nyelven az „eredeti” német rész némileg rövidített összefoglalása olvasható. Magyarországon ezt a könyvszerkesztők általában egyszerű mutálással oldják meg, azaz ugyanazon oldalképekbe egyszerűen csak befolytatják az egyes szövegeket, és így valójában ugyanolyan kiadványokat kapunk eltérő nyelveken. Ebben az esetben azonban a különböző nyelvű szövegek mellé mindig új képek társulnak, és ez könyvészeti értelemben egy valóban egységes kiadványt eredményezett. Mindez meglepő lehet az egynyelvűségre szoktatott hazai olvasónak, ám valójában komoly jelzésértéke van: az angolt leszámítva a könyvben szereplő nyelvek olvasóinak ez a történet ugyanolyan érvénnyel szól.

Kézenfekvő, hogy a szövegek nyelveivel folytassuk a könyv ismertetését. Ma, amikor a modern marketing virágkorát éljük, csak pénz és üzleti célok kérdése, hogy milyen nyelven jelenjen meg egy-egy nyomdatermék. A leggazdagabb vállalkozások, kulturális intézmények és cégek külön-külön elkészítik az egyes nyelveken a saját albumaikat, kiadványaikat. Ám ez esetben az egyik nyelv használóját valószínűleg hidegen hagyja, hogy még kiknek szól az adott szöveg, örül, hogy valaki gondolt rá. Itt azonban valóban másról van szó. A magyar olvasóközönség hosszú kulturális szocializáció után ritkán gondol bele, hogy a Szent István koronája alá tartozó Magyar Királyság korántsem volt annyira homogén és egységesen magyar – bár sok vita zajlik a nemzetfogalom tartalma körül, itt most a nyelvében, identitásában magyarra gondolok –, mint ahogy ma elképzeljük. Sőt éppen a koronázási zászlók által szimbolikusan megjelentetett királyságok és tartományok sokasága mutatja a közép- és kora újkori eltérő államberendezkedést, mely (ön)kép (és fikció) a koronázás ceremóniájában egészen 1916-ig fennmaradt. A magyar koronával való koronázás rítusa korántsem tekinthető tisztán magyar aktusnak, a Horvát Királyságban élő horvátok, a Duna menti városokban megtelepedő szerbek, a tömbökben élő szlovákok és románok ugyanúgy sajátjukként ünnepelehtették az új koronás főt ezen alkalmakkor. Azonban az irodalomban és közbeszédben már a 19. század folyamán mindinkább magyarrá vált a királyságunk jellege, és ezt hasonlóan élték meg a határokon belüli nemzetiségek tagjai is. Azaz a fejekben már 1920 előtt bekövetkezett a soknyelvű történelmi valóság hagyományának átalakulása, ám Pálffy Géza könyve most megmutatja azt, hogy miként is lehet a legautentikusabban írni a közép-európai „kozmetopolitá” témáról, és ha angol mintára fennmaradt volna a monarchia intézménye, akkor milyen formátumban kellene beszámolni egy jelenkori koronázásról: ma is német, magyar, szlovák, horvát, szerb és román nyelven készülnének a ceremóniáról szóló kiadványok.

Külön ki kell térni a kiadóra is, hiszen a korunkban nem mindennapi jelenség, hogy egy családi alapítvány áll egy kézirat mögé. Az Esterhazy Privatstiftungtól persze nem idegen a tudományos kutatások és publikációk felkarolása, hiszen jelen kötet immár a tizedik az általuk gondozott sorozatban. Az is igaz, hogy mivel éppen az alapítvány kezelésében levő fraknói kincstárból kerültek elő azok a koronázási zászlók, melyek jelen kötet kutatási tárgyát alkotják, így ez a kiadvány az Esterházak „dicsőségét” (is) zengi. Ezzel együtt ez egy ízig-vérig tudományos munka, melynek minden mondatát források tucatjai támasztják alá, így teljes joggal jelenhetett volna meg akadémiai kiadók gondozásában is. Az azonban, hogy ez mégis a magyar néven Kismartonban bejegyzett Esterházy Alapítványnál jelent meg, egy régi, Magyarország szinte teljes egészében elfeledett gyakorlatot elevenít fel, jelesül a civil mecenatúráét. Nem túlmisztifikálva a dolog jelentőségét, de szinte közhely, hogy évszázadokon keresztül természetes volt az arisztokrata családok szerepvállalása a kultúra és a tudomány területén. Az ismert történelmi okokból ez a 20. században megszakt, és 1990 után is csak hézagosan támadt fel újra. Az Esterhazy Privatstiftung mellett a Nádasdy Alapítvány igyekezett betölteni valami hasonló hivatást, ám mára leginkább csak az előbbi maradt a porondon. Remélhetjük csupán, hogy példájuk vonzó és követendő lesz a következő években más

történelmi családok számára is, akiknek a történelem meghagyott valamit a kezükben. A kötet kiadói háttere is azt a korszakot idézi fel tehát, amikor még természetes volt ez a fajta szerepvállalás a kultúra és tudomány világában, és nemcsak állami intézmények vagy üzleti vállalkozások kezében volt az irányítása.

Érdeemes kitérni a kötetben szereplő képekre, ugyanis ez rengeteget elárul a szerzőről és a kiadó kompetenciáiról. Végiglapozva nem kétséges, hogy ez a mű akár képes albumként is megállná a helyét. Láthatóan a szerzőnek, illetve a kiadónak is fontos volt a felhasznált illusztrációk minősége. Nem „agyonhasznált”, az interneten lépten-nyomon visszaköszönő illusztrációkat helyeztek el benne, hanem profi fotós által készített képek jelentek meg kitűnő minőségben. Ez igaz a tárgyakra és festményekre egyaránt. Igazán örömteli a részleteket is kitűnően bemutató nagyításokat nézegetni, és a kismartoni kastély dísztermében található, Carpofo Tencala által készített falképciklus allegorikus ábrázolásait sem láttam még ilyen minőségben máshol. Talán éppen ez fog valakit ráébreszteni arra, hogy elolvassa Galavics Géza erről szóló tanulmányát, míg külföldön arra jönnek rá, hogy barokk mecenatúra létezik a Lajtától keletre is. A könyv tehát rendkívül igényes ilyen szempontból is, és a képek nagyon jól segítik a szöveg megértését.

Végezetül illik magáról a könyv tartalmáról is megemlékezni. A kora újkori és újkori magyar királykoronázások és az ezzel kapcsolatos ceremóniák az elmúlt évtizedet leszámítva nem voltak preferált témái a magyar történettudománynak. Túlságosan Habsburg, katolikus, barokk és arisztokratikus lehetett minden éraban, és ezek egyike sem számított izgalmas hívószónak. Éppen a BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport eredményei világítottak rá arra az alapigazságra, hogy az uralkodói udvar reprezentációjában testesült meg minden kornak a saját magáról alkotott önképe, azaz az 1526–1918 közötti államalakulat jobb megértéséhez megkerülhetetlen fontosságú a magyar királykoronázások alaposabb ismerete. A modern kor nemzetállami vízióiból ugyanis szinte érthetetlen, hogy miként történhetett meg egy pozsonyi koronázáson, miközben egy német fejére helyezik a magyar koronát, épp egy magyar arisztokrata viszi a horvát címerrel díszített zászlót. Generációkon keresztül tanították és tanultuk, hogy a Habsburg Monarchia egy idejémmúlt, retrográd politikai képződményként ékelődött be Európába, és elmaradottsága okozta a vesztét az első világháború végén. Azonban épp e könyv tartalma bizonyítja, hogy a Habsburgok birodalma sikeresen integrálta magába országainak és tartományainak hagyományait és szimbólumait, és fennállása nagy részében eredményesen rendezte be otthonossá a területét minden itt élő nép számára. Nem merném ebből azt a következtetést levonni – a kötet szerzője sem teszi – hogy követendő sikertörténetnek láttassa a Habsburgok uralmát. Ám a koronázásokon használt úgynevezett országzászlók, és azoknak az Esterházyak kincstárában való megőrződése egyszerre mutatja meg azt a rendkívül bonyolult történelmi igény- és szimbólumrendszert, amely a koronázásokban kifejeződött, és azt a sokszínű valóságot, amely egyben az akkori Magyar Királyságot jelentette. Ennek megértése azonban nem egyszerű, vélhetően még sok ilyen szemléletű könyvnek kell hozzá megszületnie, hogy saját sokszólamú múltunkkal igazán megbarátkozhassunk.

VARGA SZABOLCS

Manuscrisele medievale occidentale din România, Census, compil. de Adrian Papahagi (coord.), Adinel-Ciprian Dincă în colaborare cu Andreea Mârza, Iași, Polirom, 2018 (Biblioteca medievală). 254 p.

A Románia területén található 515 meglévő, és további 10, csak a szakirodalomból ismert, egykor megvolt kézirat modern katalógusát veheti a kezébe az, aki a német, a magyar, a szlovák, a romániai, illetve a nyugati kereszténység közös írott kulturális öröksége iránt érdeklődik. *Cen-*

sus, vagyis számbavétel. Gyűjteménytörténet és intézménytörténet, de ezen túlmenően kiváló mentalitástörténeti emlék lesz azok számára, akik a 21. század közép-európai értelmiségtörténetén dolgoznak.

Adrian Papahagi, az európai horizontú filológus, a román középkorkutatók egyik legkiválóbbja. Részben Itáliában nőtt fel, de mindenképpen latin műveltségű, poliglott, így számos szakirodalmi hagyományt és filológiai, illetve művészettörténeti iskolát ismer. A magyart is, ahogy a kéziratok leírásából, és a példaszerű bibliográfiából pontosan kitűnik. A bibliográfia egyébként jó kiegészítése is a magyar bibliográfiai adatbázisoknak, hiszen ezek a szlovák és a román szakirodalmat hiányosan tartják számon. Adinel-Ciprian Dincă történész, kiváló kodikológus, akinek germán orientációja is hangsúlyos olaszos műveltsége mellett. Hallatlan elkötelezettséggel járja az erélyi falvakat, a kisebb régikönyv- és kéziratgyűjteményeket veszi számba, főként a középkori kódexanyagot, és az ősymotatványokat, azokat is, amelyek nem nagy állami gyűjteményekben maradtak fenn, hanem például egy templom padlásán. Munkatársuk, a fiatal Andreea Mârza, akinek édesanyja szlovák, a lőcsei középkori könyvtár egyik legismertebb kutatója, és mint közismert, ezt a könyvtárat a 18. század végén élt erdélyi püspök, Batthyány Ignác vásárolta meg az erdélyi római katolikus közösség kulturális és tudományos színvonalát emelni kívánó programja háttéréül. Mindhárom szerző követi a magyar kutatási programok eredményeit is.

Arra a kérdésre tehát, hogy ez a számbavétel ('census'), ad-e valami újat a 19. és a 20. században magyar szerzők által összeállított katalógusokhoz képest, azt tudjuk válaszolni, hogy igen. A kötet célja természetesen Románia kulturális örökségének a jegyzékszerű összeírása, illetve egy olyan kép kialakítása (a felületes használatban), hogy Románia szellemi orientációja nyugati volt már évszázadokkal ezelőtt is. Ettől eltekintve a kötet előszavában korrekt gyűjteménytörténeti vázlatokat olvashatunk, és jól orientáló megjegyzéseket, a kéziratokat ma őrző intézmények történetét is. Fontos azonnal kimondani, hogy a számbavétel munkája során számos kézirat restaurálásáról is gondoskodtak. Az egyes kéziratok leírásakor a szerzők a kérdéses kötetre vonatkozó teljes szakirodalmat áttekintették, és több helyütt bővítették a tartalmi leírást, újszerűek a művészettörténeti értékekre tett megjegyzések, és a paleográfiai, továbbá a kodikológiai leírások a 21. századi nemzetközi gyakorlatnak felelnek meg. A kötetek korábbi tulajdonosainak bejegyzéseit is teljességre törekedve közlik, a korábbi katalógusok adatait is javítva. Nincsen szó tehát arról, hogy a mostani kötet a 20. századi magyar katalógusokból kompilált leírásokat adna pusztán közre.

A kötet címét jól választották meg. Kikerülték napjaink teljesen elfogadhatatlan gyakorlatát, ami a szakirodalmi rangú munkákban is a tájékozatlan újságíró vagy politikus topográfiai ismereteire akronisztikus módon hagyatkozik. Így Temesvár nem lesz Erdély ebben a kötetben, és Bukarest sem válik a „középkori Románia” fővárosává, minthogy ilyen királyság akkor nem volt. A nyugati kéziratok, amelyeket a hat bukaresti gyűjtemény őriz, a 20. században kerültek a mostani helyükre, és a 34 kötetből csak három az, ami biztosan erdélyi provenienciájú.

Az említett 515 ma is kézbe vehető kéziratot 14 városban, 24 intézményben őrzik. Az említett bukaresti hat gyűjteményben 34-et, Temesvárt egy intézményben kettőt, a maradék 479-et 12 erdélyi város 17 gyűjteményében. 309 a gyulafehérvári Batthyanaeum tulajdona, 38 kolozsvári könyvtárakban, 98 Nagyszebenben lelhető fel. Jól látszik tehát, hogy a középkori könyvanyag Erdélyben is a Batthyanaeumra koncentrálódik. Nagyon fontosnak látom azonban, hogy plébániákon, parókiákon maradt kéziratok is a szakemberek látókörében vannak.

Egy katalógusnak a lelke a mutatók rendszere. A szerzők és műcímek mutatója az egyes korok, illetve gyűjtők szellemi orientációjának a tükré. Együtt olvasandó persze a proveniencia-mutatóval. Sem Erdélynek, főleg nem Romániának a középkori könyvtár- vagy olvasmánytörténetéről nem mond sokat a katalógus egésze, ha nem tanulmányozzuk például ezen utóbbit. Ebből az derül ki, hogy a legnagyobb, ma is meglévő középkori állományok a 18. századi gyűjtőtevékenység révén jutottak Erdélybe, a bukaresti gyűjteményekbe csaknem kizárólag a 20. században. A prove-

niencia-jegyek pontos nyilvántartása nagy kincs a különböző német országok, vagy éppen Itália könyvkultúrája kutatóinak, mert az említett gyűjtők jellemzően ezekről a területekről vásároltak könyveket. A középkori Magyar Királyság könyvkultúrája ugyanakkor jól jellemezhető ebből a katalógusból, hiszen a lőcsei könyvtár anyaga jelentős részben megmaradt Gyulafehérvárt. A szépiességi és az erdélyi németek könyves műveltségéhez is kiváló ellenőrző adatokat tartalmaz a mostani 'census', kiegészítve a szakirodalomban eddig felbukkant olvasó polgárok névsorát.

Az európai középkori könyvtörténethez adalék a másolók és írnokok mutatója, ahogy a könyv-illusztrációkat és a zenei kéziratokat külön felsoroló index is. Az időrendi mutatót jó látni, hiszen rögtön szembetűnő a tény, hogy egyetlen 9. századi, egy 10. századi és kettő 11. századi kézirat van összesen Romániában. A zöm a 14. és a 15. századból (ez a legtöbb) maradt fenn, illetve a 16. század első harmada is szép számmal képviselteti magát (52). A datált kéziratokat külön mutató is jelzi (1323–1535).

Nagyon fontos lenne, és reméljük, hogy a Romániában található ősnymtatványoknak is elkészül egy új *censusa*, immár a proveniencia-adatokkal és újabb ősnymtatványok leírásával kiegészítve az Elena-Maria Schatz- és Robertina Stoica-féle katalógust (*Catalogul colectiv al incunabilelor din România*, București, CIMEC, 2007).

MONOK ISTVÁN

Hungarikumok a Cseh Irodalmi Múzeum levéltárában, Literární archiv, Památník národního písemnictví, közread. Mészáros Andor, Kovács Eszter, Marta Pató, Miloš Sládek, Budapest, ELTE BTK, 2018. 542 p.

Rendkívül fontos kézikönyvet tart most a cseh–magyar kapcsolatok iránt érdeklődő olvasó a kezében. Csehország és Prága kapcsolata a magyarországi művelődés történetével több évszázadra tekint vissza, és igen szorosnak mondható. A cseh könyvtárak és levéltárak számos magyarországi vonatkozású emléket, dokumentumot őriznek. Jelen kötet a Cseh Irodalmi Múzeum (Památník Národního Písemnictví) levéltárában (Literární archiv, továbbiakban: LA PNP) fellelhető hungarikumok leírását közreadó repertórium.

Az adattár a kötet összeállítói sokéves teammunkájának eredménye, akik a Cseh Irodalmi Múzeum levéltárának gyűjteményéből kigyűjtötték, feltárták, és leírták a valamilyen szempontból magyar vonatkozású dokumentumokat, segítséget nyújtva ezzel az egyes részterületek kutatóinak további munkájához.

Maga az Irodalmi Múzeum Levéltára jelentős történeti múltra visszatekintő intézmény – ahogy a bevezetésből megtudhatjuk. Kezdetben a Cseh Nemzeti Múzeum Könyvtárának részeként működött Prágában. Gyarapodása a 19. században adományokból történt. Az első levéltári egységek, Josef Dobrovský és a bibliográfus Josef Bartsch iratanyaga 1829-ben kerültek ide. Az első jelentősebb vásárlás Pavel Jozef Šafárik irodalmi hagyatéka volt, amelyet a 19. század hatvanas éveiben szereztek be. A gyűjtemény anyaga a második világháborút követően hirtelen megnövekedett, ezért 1953-ban elhagyta a Nemzeti Múzeum tűlszűfolt Vencel téri épületét és a Strahovi Kolostor államosított épület-együttesébe költözött. 1964. január 1-jétől az Irodalmi Levéltár végleg elkülönült a Nemzeti Múzeum Könyvtárától és a Památník Národní Písemnictví (A Nemzeti Írásbeliség Emlékhelye) része, a cseh irodalom emlékeit őrző, kutató, bemutató gyűjtemény és muzeális intézmény lett. Az LA PNP jelenleg mintegy 43 000 kartonban elhelyezett több, mint 2300 levéltári fondot tartalmaz, ami összességében 4300 folyóméternyi iratanyagot tesz ki. A gyűjteményben nemcsak írók levéltári anyaga található, hanem történészek, nyelvészek hagyatéka, néhány kiadó és a cseh irodalmi élethez kapcsolódó egyes iratanyaga is. A legerjedelmesebb fond kétségkívül a Csehszlovák Írószövetségé, amely a 20. század ötvenes és nyolcvanas éve között összefogta a cseh írók közösségének hivatalos tevékenységét.

A fondok között találhatók a két világháború közötti időszakban Csehszlovákiában élő orosz és ukrán emigrációhoz kapcsolódó hagyatékok és a csehszlovákiai emigrációt képviseli Heinrich Mann német író hagyatéki anyaga is, utóbbi nem tartalmazhatott magyar vonatkozású dokumentumokat, mert a repertóriumban magában nem szerepel. A feldolgozott levéltári anyag magába foglal személyekhez és szervezetekhez kapcsolódó levelezést, egyéb kéziratokat, nyomtatványokat, újságkivágásokat, fényképeket, kisebb illusztrációkat, illetve tárgyakat, de a könyvtár és a művészeti gyűjtemény anyagára nem terjed ki. A magyar íróknak nincsenek önálló fondjai az LA PNP gyűjteményében, a hungarikumnak számító dokumentumok elszórva, a cseh írók, tudósok és mások levéltári anyagában találhatók.

A repertórium gyűjtőköréről is a kötetből tudhatunk meg többet: Az itt összegyűjtött magyar vonatkozású anyag nyelvi, területi, szerzői, valamint tartalmi hungarikumokból tevődik össze. Nyelvi hungarikumnak számítanak a teljesen vagy részben magyar nyelvű dokumentumok, a területi hungarikumok körébe sorolhatóak a magyar állam mindenkori területén keletkezett dokumentumok. Szerzői hungarikum a magyar vagy (a területi hungarikumoknál követett elvnek megfelelően) magyarországi szerzők írásai, tartalmi hungarikum a minden egyéb kategóriába nem sorolható, de a magyar politika-, irodalom- vagy kultúrtörténethez kapcsolódó anyag. Az 1918 előtti területi hungarikumok jelentős része egyben szlovácikum is. Az LA PNP gyűjteményében leggyakrabban az egyes levelezésekben találhatóak hungarikumok (levelek, levelezőlapok, képeslapok), több fondban magyar irodalmi művek cseh fordításai, illetve elvéve cseh művek magyar nyelvű fordításai lelhetők fel. Előfordulnak a magyarországi viszonyokat bemutató, azokra reflektáló kisnyomtatványok is. A hungarikumok jelentős része nem magyar nyelvű. A cseh nyelvű dokumentumok mellett gyakoriak a szlovák, német, francia és latin iratok is. A feltárt anyag nagyobb része 1918 előtt keletkezett, hiszen addig a magyar és a cseh művelődés szoros kapcsolatban, egy államkeretben fejlődött. Megjegyzésre érdemes, hogy az LA PNP gyűjteményében a germanikumoknál, ruszlikumoknál, polonikumoknál és a jugoszlavikumoknál kevesebb a hungarikum. A gyűjtemény 2019-ben új helyre való költözés előtt állt. Hogy a költözés megvalósult-e, arról nincs információnk.

A repertórium felépítése a következő: A levéltári anyag leírását rövid életrajzi bevezető, szervezetek esetén az alapvető adatok, illetve az adott fondban található hungarikumállomány ismertetése előzi meg. A bevezetőhöz két-három alapvető tételt tartalmazó válogatott bibliográfia is kapcsolódik. Ezt követi a hungarikumok leírása a PNP levéltári rendszerének megfelelő sorrendben (dokumentumok, levelezés stb.), az egyes egységeken belül betűrendben. A levéltári anyag eltérő mértékű feldolgozottsága miatt az egyes tételek leírása kis mértékben eltér egymástól. A tételleírásokban szerepel még az adott dokumentumegység nagyságának és összetételének feltüntetése is.

Mivel a repertóriumban szereplő cseh szerzők nagyobb részének munkássága a 19. századra tehető, amikor a Habsburg Birodalom közös államkeretein belül alkottak egy időben magyar nyelvű kortásaikkal, így a legnagyobb számú kapcsolódási pont ebben az időszakban található, melyek jó része ismert volt eddig is. A hungarika vonatkozású dokumentumok így elsődlegesen a szerzők levelezésében, kortásaikkal folytatott írásos polémiáik dokumentumaiban, fordításaikban, illetve az általuk szerkesztett folyóiratokban lelhetők fel.

Itt említ meg a 19. századi polgári átalakulás korának Európa-szerte sokat hivatkozott, általánosan olvasott, német nyelvű, Prágában hetente háromszor megjelenő, a Kelet és Nyugat közti közvetítést szolgáló, mérvadó *Ost und West* (1837–1848) című irodalmi lapját, mely alapvetően szláv beállítottsága ellenére számos magyar vonatkozású közleményt tartalmaz. (Lásd erről: RÓZSA Mária, *A prágai Ost und West magyar vonatkozású közleményei, 1837–1848 = Magyar Könyvszemle*, [133]2017, 3, 283–296.) Rudolf Glasernek, a lap szerkesztőjének hagyatéka a prágai Városi Levéltárban (Archiv hlavního města Prahy) található. Alois Hofman figyelmét elkerülte Glaser levelezése egyébként kitűnő, 1957-ben megjelent, az *Ost und West*et tárgyaló monográfiájában – jegyzi meg Richard Pražák. (PRAŽÁK, Richard, *Tudományos és kulturális kapcsolatok a felvilágosodás korában*, ford. G. Kovács László = PRAŽÁK, Richard, *Cseh–magyar párhuzamok, Tanulmányok*

a 18–19. századi művelődéstörténeti kapcsolatokról, Bp., Gondolat, 1991, 17 [Hungaro-bohemico-slovaca, 5; = Regio könyvek, 5]).

A többnyelvű, többkultúrájú vidékeken tevékenykedők adatait Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című bibliográfiája is tartalmazza, bár nemzetiségük miatt néha nem a legpozitívabban nyilatkozik róluk. A hungarika vonatkozással bíró szerzők közül néhányat az alábbiakban kiemelek. Szinnyei bibliográfiája mellett megjegyzendő, hogy az általam a következőkben számba vett, a 19. században alkotó szerzők mindegyike, de még Čapek is megtalálható az Osztrák Tudományos Akadémia által folyamatosan megjelentetett *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950* egyes köteteiben, ami jól példázza azt, hogy a Habsburg Birodalom határain belül született, és ott tevékenykedő, különös tekintettel a többnyelvű, több kultúrához kötődő és több esetben német egyetemeken tanult, németül is publikáló 19. századi szerzőket akár osztrák állampolgárnak is fel lehet fogni, függetlenül attól, hogy ők milyen nemzetiségűnek, jelen esetben csehnek vallották magukat.

Elsőként feltétlenül említésre érdemes Josef Dobrovský (1753–1829) cseh nyelvész, irodalomtörténész, aki a szlavisztika tudományának megalapítója. Ő ráadásul magyarországi születésű is, a Győrhez közeli Gyarmaton született, de már gyermekkorában Csehországba került. A közép-európai felvilágosult tudományosság nagy alakja, a cseh nemzeti ébredés első generációjának legfontosabb képviselője, a modern cseh nemzeti mozgalom egyik megindítója. A levéltárban őrzött hagyatéka jelentős magyar vonatkozású iratanyagot tartalmaz. Egy része levelezése (Ribay Györggyel, Pavol Jozef Šafárikkal), de fontos források vannak a kéziratok között is: magyarországi utazásaival kapcsolatos leírások, dokumentumok, tudományos, nyelvészeti, irodalmi, történelmi kéziratok.

A természettudós, filozófus Jan Evangelista Purkyně (1787–1869) a prágai egyetemen folytatott orvosi tanulmányokat, majd a wroclawi egyetemen tanított. A cseh nemzeti mozgalom lelkes híveként a cseh nyelv természettudományi szókincsének legfontosabb gyarapítója volt. Több cseh tudományos írása jelent meg, de szépirodalmi műveket is alkotott. Az elsősorban orvosként tevékenykedő szerzőnek egy hungarikumnak számító műve is fennmaradt, a töredékes *Maďarsko-Německý Slovník* című magyar–német szótára.

A következő meghatározó személyiség Ján Kollár (1793–1852), aki 1819-től három évtizeden át Pesten volt evangélikus lelkész. Kollár emellett költő, filológus, népdalgyűjtő, valamennyi közép-európai szláv kultúra meghatározó alakja. A pozsonyi evangélikus liceumban tanult, majd a jenai egyetemen folytatott tanulmányokat. Legfontosabb költői műve a biblikus cseh nyelven írt *Slávy dcera* (Szlávia leánya, 1824, 1832, 1852), amelyet egész élete folyamán bővített. Több mint 600 szonettje és a hozzájuk írt filológiai magyarázatok (*Výklad čili přjmětky a vysvětliwky ku slawy dceř*, 1832) a modern szlovák és cseh nemzeti kultúrának, történelemnek alapját képezik. Kollár a reformkori nyelvi és politikai küzdelmek emblematisztikus alakjává vált, aki valamennyi területen a szlávok kulturális és politikai érdekérvényesítéséért küzdött. *Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stämmen und Mundarten der slavischen Nation* (Az irodalmi kölcsönösség a szláv törzsek és nyelvjárások között, 1836) című tanulmányával a közép-európai szlavofilizmus megalapítója lett. Kollár szlovák népköltészeti gyűjtését *Narodnie zpiewanky* (Nemzeti énekeskönyv) címmel jelentette meg (I. 1834, II. 1835). A magyar szabadságharc leverése után Bécsbe menekült, ahol a császári udvar szláv, szlovák ügyekért felelős tanácsadójaként és a szláv régiségtan professzoraként működött. A levéltárban megtalálható kortársaival folytatott kiterjedt levelezése, munkái és azok kéziratai, ezen kívül néhány vele kapcsolatos tárgyi dokumentum is. A Kollárral kapcsolatban a Levéltárban fellelhető anyag mennyiségéről sajnos hiába keresünk adatot.

Pavol Jozef Šafárik (1795–1861) történész, filológus, szintén a többnyelvű, több kultúrához köthető tudós típusának képviselője. Szinnyei szokása szerint magyar keresztnévvel Šafárik Pál Józsefként szerepelteti, aki a felvidéki Feketepatakon (Gömör-Kishont vármegye, ma: Čierny Potok/SI.) született és „1805-ben a rozsnyói gymnasiumba ment, hol a három osztályt elvégezte és

megtanult magyarul és németül.” – írja Szinnyei. Majd 1810-ben a késmárki liceumban folytatta tanulmányait. Jenai egyetemi tanulmányait követően 1819-től az újvidéki szerb gimnázium tanáraként és igazgatójaként működött, ahol jelentős szerepet vállalt a déli szláv népek és kultúrák megismertetésében. A Délvidékről 1833-ban Prágába költözött, ahol a cseh tudományos élet vezető alakja lett. Folyóiratok szerkesztése mellett 1844-től a prágai egyetem könyvtárnoka, 1848-ban a prágai egyetemen a szláv filológia professzora lett. A forradalom idején részt vett a prágai Szláv Kongresszuson, ezért az abszolutizmus éveiben rendőri megfigyelés alatt tartották. Szinnyei munkájában Šafárik *Geschichte der südslavischen Literatur* című többkötetes alpművére hivatkozik sokszor, melyet halála után adtak ki. Šafárik nagy fontosságot tulajdonított a népköltészetnek, ezért Ján Kollárral közösen jelentették meg két kötetben ilyen irányú gyűjtésüket Písň světské lidu slovenského v Uhřích (A magyarországi szlovák nép világi dalai, 1823, 1827) címmel. Újvidéki tartózkodása idején adta ki a *Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* című munkáját, amely az első jelentős áttekintő mű az újkori európai tudományosságban a szláv kultúrák történetéről, 1826-ban nyomtatták Budán az Egyetemi Nyomdában. Prágai működésének eredménye a *Slovanské starožitnosti* (Szláv régiségek, 1837) című történeti műve, amely töredékeségében is részletes és alapos áttekintés a szlávok történelméről, a szláv népekre vonatkozó forrásokról. 1842-ben jelentette meg *Slovanský národopis* (Szláv néprajz) című munkáját, amely pontos tudományos információkat szolgáltatott a szláv népekről. Az ötvenes években jelentős filológiai munkákat írt a déli szláv népekről és a glagolita írás eredetéről. Šafárik hagyatéka a Cseh Irodalmi Múzeum Levéltárában 26 kartont tesz ki, és az 1795–1865 közötti időszakot öleli fel. Teljes anyagát hungarikumnak tekinthetjük. A repertóriumba csak az 1833-ig, magyarországi ténykedésének végéig, illetve az ezután keletkezett, kifejezetten magyar vonatkozású anyag került felvételre.

František Palacký (1798–1876) történész, politikus, író, a cseh tudományos élet egyik fő szervezője. A morvaországi Hodslavicében született, gimnáziumi tanulmányait Trencsénben és Pozsonyban végezte, ott került kapcsolatba a szlovák nemzeti mozgalom képviselőivel, köztük Pavol Jozef Šafárikkal és Ján Kollárral. 1819-ben felsőfokú teológiai és bölcsészeti végzettséget is szerzett. 1819-től a Szerdahelyi, majd a Csúzy családnál lett nevelő. Magyarul is jól megtanult, sőt ez a csehek között kivételnek számított, mert „a cseh írók és az értelmiség a magyar irodalmat többnyire külföldi fordításból, vagy német kiadásban ismerte.” – jegyzi meg Richard Pražák. (PRAŽÁK, Richard, *A magyar reformmozgalom visszhangja Csehországban*, ford. Deák Eszter = PRAŽÁK 1991, i. m. 80) 1823-ban Prágába költözött, és a Šternberk család levéltárosa lett. 1838-ban a Cseh Királyság történszének nevezték ki. Részt vett a *Monatschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen*, és ennek cseh változata a *Časopis Společnosti vlasteneckého museum v Čechách* című tudományos folyóiratok szerkesztésében. Szerepe volt a Matica česká, a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Színház alapításában, emellett számos tudós társaság tagja volt. 1834-ben a Magyar Tudományos Akadémia is tagjai közé választotta. 1848-tól egyre aktívabban vett részt a politikában, a Szláv Kongresszus elnöke volt. Ekkor még a bécsi udvar pártján állt, később a hatvanas években az osztrák–magyar közeledés, majd a kiegyezés hatására szembefordult korábbi nézeteivel, és konzervatív cseh nemzeti vonalat képviselt. Történelmi, irodalmi és politikai értekezései mellett legnagyobb műve a cseh nemzet történetét 1526-ig 5 kötetben feldolgozó német és cseh nyelvű nagy monográfiája (*Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*). Az 1967-ben feldolgozott levéltári anyag 31 kartonnyi, mely az 1812 és 1876 közötti időszakból származik, ezt egészíti ki Palacký tevékenységének recepciója a 20. század első feléből – jegyzi meg a kötet összeállító.

Ludovit Štúr (1815–1856) szlovák politikus, lapkiadó, nyelvész, a modern politikai szlovák nemzet megeremtője. Gimnáziumi tanulmányait Győrben végezte, tehát ő is tudott magyarul, majd a pozsonyi evangélikus liceumban tanult. 1838-tól 1840-ig a hallei egyetemen hallgatott teológiát és nyelvészetet, ez utóbbi tudásának később nagy hasznát vette az új szlovák irodalmi nyelv meg-

alkotását célzó nyelvtudományi munkáiban. Németországból való visszatérése után élénk politikai tevékenységet fejtett ki. 1840-ben szembekerült Zay Károly gróffal, az evangélikus egyház világi felügyelőjével, aki az egyházon belül a magyarnyelvűség elérésére törekedett. Zay kezdeményezésére Štúrt elbocsátották liceumi tanári állásából. 1843-ban megalapította az új, közép-szlovák nyelvjárási alapokon álló irodalmi nyelvet, amellyel megszüntette a szlovákok konfesszionális megosztottságát. Az új irodalmi nyelv védelmében megírta a *Nárečja slovenskuo alebo potreba pisaňja v tomto náreči...* (A szlovák nyelvjárások vagy az e nyelven való írás szükségessége...) című tanulmányát, amelyben Kollárral szembehelyezkedve megkülönböztette a cseh és a szlovák nyelvet. 1845-ben elindította a *Slovenskje národne noviny* című lapját, amely a szlovák nemzeti mozgalom politikai és irodalmi fórumává vált. 1847-ben Zólyom képviselőjeként a magyar országgyűlés tagja lett, és beszédeiben többek közt a jobbágyság eltörlése, a városi jogok megerősítése és a nemzeti egyenlőség mellett emelt szót. 1848 májusában fő kezdeményezője volt a *Žiadosti slovenského národa* (A szlovák nemzet követelése) című iratnak, amelyben az ország federalizációját követelték (szlovák országgyűlést, a szlovák etnográfiai határ kijelölését és szlovák nyelvű iskoláztatást). A magyar kormány elfogatóparanccsal reagált a követelésekre, amely elől előbb Prágába, a Szláv Kongresszusra menekült, majd 1848 májusától a szlovák felkelést szervezte a magyar szabadságharc ellen. Politikai célja az volt, hogy Bécs támogatásával kivívja a szlovákok függetlenségét. E reményeit a császári udvar nem váltotta be, és az ötvenes években rendőri felügyelet alá helyezték. Modori magányában 1851-ben Štúr a *Slovanstvo a svet budúcnosti* (A szlávok és a jövő világa) címmel írt politikai értekezést, amelyben a szláv nemzeteket Oroszország patronátusa alá helyezte. Megjegyzendő, hogy a kortárs liberális német periodikumok is ellenérzessel viseltettek a pánszlávizmus eszmerendszerével szemben, mert ezzel a Monarchia lehetséges felbomlását kötötték össze, amely víziójuk szerint az európai egyensúly megbomlásához vezetett volna. Szinnyei egyszerűen „tót nemzetiségi agitátor”-nak nevezi. A PNP-ben Štúrnak 1 kartonnyi rendezetlen iratanyaga van, mely a Nemzeti Múzeum 1918 előtti anyagából származik.

A 20. századi szerzők közül kiemelhető Karel Čapek (1890–1938) író, aki 1925–1933 között a PEN Klub csehszlovákiai tagozatának elnöke volt. Čapek az első Csehszlovák Köztársaság vezető értelmiséjje volt, aki T. G. Masaryk köztársasági elnök szűk tanácsadói körébe tartozva nagy hatást gyakorolt az államéletre. 1936-ban felszólalt a Népszövetség Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottsága ülésén. Itt elhangzott beszédét József Attila fordította magyarra. Több magyar művésszel is jó kapcsolatot ápolt, köztük Bartók Bélával. Jelentősebb műveinek magyar fordítása is megjelent. Hagyatékának nagy része a PNP Levéltára tulajdonában van, köztük magyar vonatkozású újságcikk-kéziratok, a *Harc a szalamandrakkal* című regény magyar fordításának kézirata, műveinek magyar fordításait bemutató újságcikk-kivágások. Čapek hagyatékának 73 kartonja az 1868–1980 közötti időszakot öleli fel.

A prágai születésű Egon Erwin Kisch (1885–1948), a „száguldó riportert”, bár csehszlovák állampolgárságát végig megtartotta, az osztrák irodalomhoz tartozó szerzőként tartja az irodalomtörténet-írás számon, mivel egész életében németül publikált, akárcsak a két évvel idősebb, Franz Kafka, vagy az 1875-ös Rainer Maria Rilke, illetve Franz Werfel (1890), akiket csak kitérőleg említ meg, mert – bár prágai születésűek voltak – szintén a német nyelvű irókhoz tartoznak. Utóbbiakkal kapcsolatos dokumentumokat azonban a Levéltár nem őriz. A 20. századból kiemelhetném például a fordító Arno Krauset, (1895–1975), aki hozzájárult sok magyar író cseh nyelven való megismertetéséhez, vagy Karel Krejčí (1904–1979) szlavista egyetemi tanárt, akinek fondja számos magyar kollégájával folytatott levelezését tartalmazza.

Az adattár helynév- (magyar és cseh nyelvű) és személynévmutató teszi teljessé. A repertóriumból a cseh–magyar irodalom- és kultúrtörténeti kapcsolatok legújabbkori történetének több, mint kétszáz éve rajzolódik ki. A tárgyalt kötet megjelenésével hézagpótló kézikönyv lát napvilágot, mely nemcsak a magyar–cseh irodalmi, történelmi és művelődéstörténeti kapcsolatok iránt

érdeklődő kutatók munkáját fogja segíteni, de jól használható segédlete lesz a magyar–cseh–szlovák, illetve a tágabb közép-európai régió kultúrtörténetének mélyebb összefüggéseit feltáró további kutatásoknak, valamint az egyetemi oktatásnak is.

RÓZSA MÁRIA

Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése, sajtó alá rendezte Viskolcz Noémi és Zvara Edina, Király Péter és Kiss Erika közreműködésével, Budapest, MTA, Kossuth Kiadó, 2018. 352 p.

A kora újkori főnemeselek magánleveleinek kiadása a 19. század óta alapvető témája a forrásfeltáró politika-, művelődés-, és családtörténeti kutatásoknak. Házaspárok egész (fennmaradt) levelezésének kritikai kiadása, és monografikus teljességre törekvő feldolgozása azonban mindmáig csak néhány család esetében történt meg (a kutatás inkább egy-egy személy leveleinek feldolgozását részesítette előnyben). Kivételt jelent, hogy Szilágyi Sándor 1875-ben kiadta ugyan a fejedelmi Rákóczi család levelezését, benne I. Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsanna levélváltásaival, majd Szabó Károly 1879-ben a Történelmi Tárbán Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna levelit, Tóth Ernő 1900-ban ugyanitt Kemény János és Lónyai Anna levelezését, de a következő, hasonló jellegű munkára, egészen az udvarkutatás új szemléletre és módszerekre ágyazott fellendüléséig, az 1970-es évekig kellett várni. 1975-ben Benda Kálmán megjelentette Nyáry Pál és Várdy Kata levelezését, 1988-ban Vida Tivadar pedig Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levélváltásait, ezt követően azonban ismét megszakadt a főnemesi házaspárok magánlevelezésének kiadása.

A Viskolcz Noémi és Zvara Edina által, Király Péter és Kiss Erika közreműködésével sajtó alá rendezett, *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése* című kötet egyrészt a napjainkban ismét fellendülő (mozaik)családtörténeti érdeklődés másrészt pedig a Nádasdy család (főként Nádasdy Ferenc országbíró) életét feldolgozó kutatások, és az azt folytató Esterházy-kutatások eredményeként jött létre. Ez utóbbi interdiszciplináris kutatások herceg Esterházy Pál nádor életét, udvarát és mecenatúráját állítják a középpontba. (Ez utóbbi kapcsán ld.: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. Ács Pál, Bp., Reciti, 2015. kötet tanulmányai.)

A kötet első egységét két tanulmány alkotja: Viskolcz Noémi: *Esterházy Pál és Esterházy Orsolya* című munkája, a házaspár „párhuzamos életrajzai”, valamint Kiss Erika: *„Ami megvan, az megvan – No de mi lett a hozománnyal? Esterházy Pál és Orsolya* című munkája. Viskolcz Noémi a levelezés részletes elemzésével ismerteti Esterházy Pál és Orsolya egymáshoz való viszonyát, külön töltött mindennapjaikat, és a levélváltásokon keresztül fenntartott kommunikációjukat. Kiss Erika pedig a házaspár vagyonát, az ingó és ingatlan vagyon megosztását mutatja be. Ez utóbbi téma részletezése különösen fontos, hiszen a vagyon egyben tartása volt maga a házasság alapja és elsődleges célja.

Esterházy Pál 1635-ben született, Orsolya pedig 1641-ben. Viskolcz Noémi tanulmányában rámutat, hogy mivel Esterházy Orsolya szülei Esterházy István és Thurzó Erzsébet voltak, így mind apai oldalról (apai nagyanyja, Dersffy Orsolya révén), mind pedig anyai oldalról (anyai nagyapja, Thurzó Imre révén) jelentős vagyon örököse volt. Miután Esterházy István (1641-ben) és Thurzó Erzsébet (1642-ben) elhunytak, Orsolya gyámságáért (és ily módon a neki járó vagyon kezelési jogosultságáért) komoly harc indult. Ugyanígy Orsolya kezéért is: a család férfitagjai számára egyértelmű volt, hogy a lányt, s ily módon a vagyont nem engedhetik el. Esterházy Pál és Orsolya házasságát (bár elvileg a közeli vérrokonság, és a pár fiatal életkora is kizáró ok volt) már közvetlenül Orsolya szüleinek halálát követően elkezdték előkészíteni. Ehhez elsősorban az egyház fejé-

nek engedélyére volt szükség, melynek megszerzésére pénzt, ajándékokat és fáradságot sem kíméltek (Esterházy Pál gyermekkorára való visszaemlékezése alapján még X. Ince pápa szeretőjét is bevonták a folyamatba). Róma jóváhagyását a család végül 1652. augusztus 23-án, három nappal az egyik legnagyobb tragédiájuk, a vezekényi ütközet előtt kapta meg. Így az, hogy a házasság lehetősége hivatalossá vált, és Esterházy Pál a család élére került (László, Ferenc, Tamás és Gáspár egyidejű halálát követően) szinte párhuzamosan történt. 1652. szeptember 24-én Pál megszerezte az Orsolya feletti gyámságot, október 21-én pedig feleségül vette (ő maga 17, Orsolya pedig 11 éves volt ekkor). A házasságot egy ideig (lévén elsőfokú vérrokonok közötti gyermekházasság volt) titokban tartották, és Pál naplóbejegyzése szerint csak 1655-ben hálták el. Orsolya első móringlevelét, melyben meghatározták a házasságba vitt vagyonát, és hogy ebből halála esetén mennyi jár Pálnak, ezt követően már másnap elkészítették. A házasság során később több hasonló móringlevél is készült, melyekben Orsolya egyre több vagyonrészt engedett át, egészen addig, mígnem tudomást szerzett Esterházy Pál és a gyámsága alatt álló Thököly Éva viszonyáról (aki egyben Orsolya frauzimmere volt), és jó részét vissza nem vonta. A kötetben a magánlevelek után néhány, eddig közzé nem tett inventáriummal együtt móringlevelek is megtalálhatók, melyek árnyalják a magánlevelezés tükrében megrajzolt házasság történetét.

Kiss Erika tanulmányában a kincstár művészettörténeti módszerekkel történő elemzését állítja a középpontba: részletesen ismerteti a házasság során a vagyonról kelt jegyzékeket (a móringleveleken túl), és külön kitér az Esterházy-kincstár gyarapodására, illetve az egyes, azonosítható műtárgyak provenienciájára is. A kincstár egyik különleges forrása egy nyolc lavírozott tollrajzból álló ékszerbrázolás-sorozat, melyet a szerző a 17. század közepére datál (a kötetben a rajzok illusztrációként szerepelnek). A nyolc ékszercsoportot megjelenítő sorozat az 1666. január 1-én kelt ékszerinventáriummal számos pontos egyezést mutat. A tanulmány szerzője ezt is, illetve a forrás több más inventáriummal való összevetését táblázatba rendezve tanulmányában közli.

Kiss Erika véleménye szerint Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezése egy „a tevékeny, sokat utazó, sokakkal kapcsolatban álló férj és a kevés emberrel érintkező, szűk fizikai és mentális térben mozgó feleség kommunikációja” volt. (ld. a kötet 58. oldal) A kötet összesen 362 levelet tartalmaz kronologikus rendben az 1652. április 23. és 1681. december 1. közötti időből. A kiadott levelek közül több válaszpárba, illetve néhány esetben ennél is nagyobb, megszakítás nélküli levélfolyam egységébe rendezhető. Ez alapján megállapítható (még akkor is, ha nem maradt fenn teljes egészében a levelezés), hogy a házaspár heti több alkalommal váltott levelet, amint kaptak egyet, a legtöbb esetben azonnal válaszoltak is rá. Számos darab azonban nem érkezett meg a címzetthez, s ezt mindig szóvá is tették egymásnak: „Sírtam is rajta, hogy semmi hírem nem jön kegyelmedtől, azt sem tudhattam, mint is hogy vagyon kegyelmed. Két hete immár, hogy semmi levelét nem vettem kegyelmednek, nem tudom mire vélni, három levelet írtam immár, ez negyedik kire egyikre sem jön válaszom.” (ld. a kötet 135. oldal) Esterházy Pál, hogy a levelek elkallódásából eredő problémákat megoldja, utazásai alatt gyakran írta meg feleségének, hogy hová küldje a leveleket.

A levelezés fő témái közé tartozott az egészség, illetve a maguk felől való tudósítás: „[...] nem akartam elmúlatni, hogy in meg nem látogattam volna kegyelmedet ez kis levellemmel. Ín, hála Istennek, jó egészségben vagyok, melyet in kegyelmednek is kívánok.” (ld. a kötet 85. oldal) Ugyan így gyakran merül fel a levelekben a gyermekek egészsége, illetve a házastársak tartózkodási helye, és mivel a legtöbb időt külön töltötték (Esterházy Pál szinte sosem vitte magával utazásaira feleségét), tevékenységeik leírása is. A levelezés egyik érdekes, a főnemesség szórakozását bemutató részlete az Esterházy Pál 1668. október–novemberi bécsi tartózkodásáról írt levélfolyam-egység. Pál ezekben a levelekben ugyanis beszámol róla, hogy szórakozásként gyakran célba lőttek, leírja, hogy mikor és kivel lőtt, illetve hogy milyen nyereeményt kapott a találatokért: egy aranyozott ezüst kupát, két „egybenjáró” aranyozott csészét, két ezüst sőtartót (de ezeket elcserélte), több zászlót, és néhány külön meg nem nevezett ezüstartágyat.

Esterházy Pál és Orsolya levelezésében olykor kapcsolatuk dinamikája is tetten érhető. Pál gyakori távollétei alatt ajándékokkal igyekezett kedveskedni feleségének, papagájt, kalendáriumot, textileket, gyümölcsöket és ékszereket küldött neki. Mikor Orsolya kedvenc kiskutyája, Pikulina elpusztult, férje egy Perli nevű, hozzá hasonló, de kisebb méretű, fehér foltos ebet szerzett a számára, melyet levélben írt meg, majd személyesen vitt haza (Esterházy Pál levele Esterházy Orsolyának. Bécs, 1681. május 5. *Uo.* 280). A levelezésből a házaspár konfliktusaira is fény derül. Esterházy Pál és a gyámsága alatt álló Thököly Éva (Orsolya „udvarló lánya”) kapcsolata súlyos válságot okozott, amely nem csupán a korábbi móringolások visszavonását eredményezte, hanem a levelezésben is tetten érhető. A levélváltás 1680-tól ritkább, a levelek rövidülnek, a pár tárgyilagos hangnemben csupán a legszükségesebb információkat közölte egymással. Ez alól kivételt jelent Pikulina kiskutyája esete, amely egyfajta békítő gesztusként is értelmezhető Pál részéről.

A közölt leveleket gazdag, válogatott képanyag egészíti ki, melyek alapján Kiss Erika például olyan érdekességre hívja fel a figyelmet, hogy Thurzó Erzsébet ugyanazt a ruhát viseli önálló egész alakos portréján, mint lánya, Esterházy Orsolya Esterházy Pállal való közös eljegyzési képén. Emellett számos más festmény és metszet (különösen érdekesek a gyermekportrék) is található a kötetben, a szerkesztők láthatóan igyekeztek valamennyi, a kiadott forrásokban vagy a tanulmányokban említett szereplőt és várat, illetve kastélyt mint a mindennapi élet helyszíneit megjeleníteni, egyúttal „életre kelteni” a levelezést. Ugyanez lehet az indoka a kötet kivételes fizikai megjelenésének is.

A kötet egésze átfogó képet rajzol Esterházy Pál és Esterházy Orsolya levelezéséről, házasságáról. Az egyes levélpárok, illetve levélfolyamok pedig részletes ábrázolást adnak a főnemesi férfiak és nők szerepeiről, eltérő mindennapi életükről, a korabeli információáramlásról, a magán- és családi életéről, a házastársi viszonyokról és érzelmekről. A forrásközlést a két elemző tanulmány és a gazdag képanyag remek arányban egészíti ki, elemzi és kelti életre. A könyv tehát ily módon számos információt szolgáltat az eltérő érdeklődésű, különböző tudományterületeken dolgozó kutatóknak, s különösen hasznos, és alapvető munka az újonnan felfedezett magánélet-történeti (főként a forrásfeltáró) kutatások számára.

BÓDAI DALMA

SZÁMUNK SZERZŐI

BÓDAI DALMA, Magyar Nemzeti Múzeum, *bodaidalma@gmail.com*

BOLONYAI GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem Görög Tanszék,
bolonyai.gabor@btk.elte.hu

BOTLIK RICHÁRD, Iklin (Málta), *richard4wheeldrive@gmail.com*

FARKAS GÁBOR FARKAS, Országos Széchényi Könyvtár, *gfarkas@oszk.hu*

M. HORVÁTH MÁRIA, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, *horvath.maria@bibliotheca.hu*

KASZA PÉTER, Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Neolatin
Tanszék, *petrusfalx@gmail.com*

MIKÓ ÁRPÁD, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet,
miko.arpad@btk.mta.hu

MONOK ISTVÁN, Szegedi tudományegyetem, Kulturális Örökség és Humáninfor-
mációtudományi Tanszék, *monok@bibl.u-szeged.hu*

NAGY ESZTER, *n.eszter@gmail.com*

RÓZSA MÁRIA, *rozsam@t-online.hu*

ÚJLAKI-NAGY RÉKA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi
Intézet, *nagy.reka@btk.mta.hu*

VARGA SZABOLCS, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
szavarga@gmail.com

ERRATUM

Gömöry György: *Köleséri Sámuel Royal Society-tagságának előzményei és hitelesítése* című közleményében (*Magyar Könyvszemle*, 135[2019], 489–497) a latin nyelvű levél szövege a nyomtatott és az online kiadásban néhány helyen eltérő. A szerkesztőség az online változatot tekinti véglegesnek.

SZERZŐINKHEZ

Kérjük folyóiratunk szerzőit, hogy a jövőben a szerkesztőségünkhöz eljuttatott kéziratokkal kapcsolatban szíveskedjenek az alábbi formai megoldásokra figyelni:

1. Folyóiratunk szerkesztéséhez 2017-től az *Open Journal Systems (OJS)* folyóirat-szerkesztő rendszert használjuk, amely egyben honlapunk is. Folyóiratunkat itt érik el: <http://ojs3.mtak.hu/index.php/mksz>
2. Csak az elektronikus felületen benyújtott cikkeket tudjuk figyelembe venni.
3. A közlésre szánt kéziratot (tanulmányt, cikket, recenziót) doc-, docx- vagy rtf-formátumban kérjük küldeni.
4. Amennyiben különleges tördelési igényű a szöveg (pl. idegen mellékjeles betűk, nem latin betűs szövegrészek, számozott sorok), mindenképpen mellékeljenek az eredeti dokumentummal megegyező pdf-másolatot is.
5. A szöveg egyes sorközzel, 12 pontos betűmérettel készüljön, minden illusztráció, ábra és táblázat helyét jelölje a szövegben.
6. Az illusztrációkat, képeket nagyfelbontásban, külön fájlban kérjük feltölteni. (Egy szövegtűkör széles képnek 1500 pixel szélesnek kellene lennie.)
7. Az internetes hivatkozásoknál tüntessék fel az utolsó letöltés dátumát.
8. A jegyzetek formai leírásakor törekedjenek arra, hogy folyóiratunk gyakorlatát kövessék, ehhez a honlapon a *Szerzői útmutató* nyújt segítséget, nyomtatott változatban a gyakorta (jelen számunkban a következő oldalon) közzé tett *Jegyzetelési útmutató* alapján tájékozódhatnak.
9. A tanulmányok kéziratához mindenkor mellékeljenek egy kb. féloldali tartalmi kivonatot (ún. rezümét), akár magyarul megfogalmazva (amely szöveget általában francia nyelvre fordítatunk), akár angol, francia, vagy német nyelven.
10. A regisztrálást követően, kérjük, ne mulasszák el kitölteni a személyes oldalukon az affiliációs adatokra vonatkozó részeket (azt is jelezzék, ha munkájuk nem kapcsolódik intézményhez), illetve adják meg postai címüket a szerzői példány kézbesítéséhez.
11. A fentiekben jelzett formások mellőzése jelentősen hátráltatja a kézirat megjelentetését.

A Magyar Könyvszemle szerkesztősége

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE KÖZLEMÉNYEINEK JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

A Magyar Könyvszemle 2013. évi első számától kezdve az ItK hivatkozási rendszerét – lásd: <http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm> – alapul véve alakítja ki saját gyakorlatát, amelynek legfontosabb elve a gyors és pontos azonosítás, az ehhez szükségtelen adatok mellőzésével. Kérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban közleményeik lábjegyzeteit és az utalásokat az alábbiak szerint adják meg, az egyes példatételek a formai jellemzőket is magukba foglalják:

Önálló munkák

JAKÓ Zsigmond, MANOLESCU, Radu, *A latin írás története*, Bp., Európa, 1987, 313 [6].
AGRICOLA, Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen [...]*, übers., Carl Schiffer, 5. Aufl., Faksimiledruck, Düsseldorf, VDI-Verlag, [1978], XXXVI, 564.
BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világgép*, Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 9), 22–29.
A hivatkozások (lábjegyzetek) elején a nem magyar szerzők neve is a családnévvel vagy az ennek megfelelő névelemmel kezdődik. Ha a szerző neve és a cím között birtokos viszony áll fenn, a vessző közöttük elmarad. Ha szükséges az alcím közlése, mert a főcímhez képest többletadatot, pontosítást tartalmaz, nagybetűvel és formázás nélkül kell megadni. Három szerzőnél több, szerző nélküli vagy gyűjteményes kötetek esetén a hivatkozás értelemszerűen a címmel kezdődik, a tételnek azonban tartalmaznia kell az aktív közreműködő(k) nevét (neveit) is. Az idegen nyelvű idézett művek adatai az adott nyelven szerepelnek.

Részközlemények könyvekben vagy a sajtóban

SALLAY GERGELY Pál, *Japán kitüntetések a Hadtörténeti Múzeumban = A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 11*, szerk. biz. Kedves Gyula et al., Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2010, 309–318.

Amennyiben szerzői gyűjteményről van szó a jobb oldalon álló lelőhely az Uő., rövidítéssel kezdődik. A szerzők nevére, a címre, a forrásdokumentum teljes leírására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az önálló művek esetében.

Az = mind a könyvek, mind a periodikák esetében alkalmazandó. Utóbbi esetben csak az egyértelmű azonosításhoz szükséges adatokat kell feltüntetni (év, hó, nap, terjedelem). Folyóiratok, újságok stb. nevét egységes, mindenre kiterjedő, általánosan elfogadott rövidítési rend hiányában mindig teljes egészében ki kell írni.

Utalások a jegyzetekben, kéziratok

Amennyiben az egyik jegyzetből a szerző szeretne utalni egy másikra, az utalás sémája így néz ki: BODROGKÖVY 1999, i. m. 25–27. Ha ugyanannak a szerzőnek egy évben több munkája is szerepel, megkülönböztetésük a kiadási évhez kapcsolt betűkkel történik: 1999_A, 1999_B stb. A kéziratokat az önálló művek alapján kell megadni, de a megjelenési adatok helyén a levéltári, kéziratári, fotótári stb. jelzet szerepel az egyezményesen elfogadott alakban.

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának támogatásával
jelent meg.

A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató.

HU ISSN 0025–0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Horváth Imre.

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.